

Георгій
КАСЬЯНОВ

РОЗРИТА МОГИЛА

Голод 1932—1933 років
у політиці, пам'яті
та історії
(1980-ті—2000-ні)

ВЕЛИКИЙ НАУКОВИЙ ПРОЕКТ

Георгій КАСЬЯНОВ

РОЗРИТА МОГИЛА

ГОЛОД 1932—1933 РОКІВ
У ПОЛІТИЦІ, ПАМ'ЯТІ
ТА ІСТОРІЇ
(1980-ті—2000-ні)

Харків
«ФОЛІО»
2018

УДК 94(477)
К23

Серія «Великий науковий проект»
заснована у 2018 році

Художник-оформлювач
М. Мендор

На 4-й сторінці обкладинки фото
Oliver Hochstrasser

ISBN 978-966-03-8087-5
(Великий наук. проект)
ISBN 978-966-03-8316-6

© Г. Касьянов, 2018
© М. Мендор, художнє
оформлення, 2018
© Видавництво «Фоліо»,
марка серії, 2018

ПЕРЕДМОВА ДО ДРУГОГО ВИДАННЯ

Ця книга — друге видання монографії, яка побачила світ у 2010 році. З огляду на важливість і резонансність теми реакція наукового співтовариства на ту книжку була досить млявою: декілька рецензій (компліментарних і більш критичних), декілька висловлювань *ad hominem*, здебільшого формальні згадки в оглядах літератури. Більш виразною реакцією можна вважати відмову однієї поважної українознавчої західної інституції друкувати текст моєї доповіді у збірці за матеріалами конференції, в основі якої були головні ідеї цієї книжки.

Ще виразнішою можна вважати реакцію деяких анонімних дописувачів на сайті «Історична правда» на публікацію фрагментів цієї монографії. Частина відгуків, які я не можу відтворити на сторінках наукового видання, засвідчила не лише гостроту проблеми, а й певний рівень суспільної культури. Подібний рівень обговорень зараз є майже нормою не лише серед абонентів наливайок, а й в соціальних мережах.

У будь-якому разі книжка стала фрагментом історіографії голоду 1932—1933 років та історичної політики, її можна зустріти в списках рекомендованої літератури в навчальних курсах, в історіографічних оглядах.

Чому я повернувся до цієї теми?

Є дві основних причини. Перша — радикалізація історичної політики в Україні (причини і перебіг цього процесу я зараз не обговорюю). Інструменталізація минулого для реалізації поточних політичних інтересів знову сягнула безпрецедентного з радянських часів рівня. За таких умов критичний погляд на саме явище історичної політики на конкретному прикладі не буде зайвим. Друга — я хотів бодай частково зафіксувати зміни, які відбулися у сфері досліджень голоду 1932—1933 років.

Що змінилося?

Змінено назву. Підставою для цього рішення стало те, що перша частина старої назви іноді заважала сприймати зміст навіть тим, хто ставився до моїх міркувань адекватно, як до науково-аналітичної розвідки. Сподіваюся, слова з твору Т. Шевченка не викликатимуть таких емоцій, як попередня літературно-художньо-музична метафора.

Додано матеріал, пов'язаний з дослідженням, переосмисленням та політичними реінкарнаціями образу голоду 1932—1933 років в «колективній пам'яті» та історіографії після 2009 року.

У політичних репрезентаціях голоду, і в суспільних реакціях на ці репрезентації, і в дослідженнях теми відбулися зміни. В одних випадках йдеться в основному про нюанси і акценти (коли йдеться про політику). Мені здається, що стереотипний спосіб репрезентації голоду 1932—1933 років, освячений законом, якщо і змінився, то здебільшого в бік подальшої радикалізації, аж до нових спроб запровадження санкцій за «неправильне» тлумачення події.

В інших, коли йдеться про дослідження, з'явилися обнадійливі тенденції, які у разі їхнього подальшого розвитку обіцяють перетворити *Holodomor studies* на щось відмінне від обслуговування ідеологічного, політичного чи «суспільного» запиту.

Що не змінилося?

Досвід інтелектуальних і не зовсім дискусій щодо першого видання цієї книги засвідчив: те, що написано, і те, що прочитано, може відрізнятися, іноді досить радикально.

В одних випадках це пояснюється відмінностями соціального, культурного, політичного, освітнього та інших видів досвіду.

В інших — категоричною нездатністю і небажанням певної категорії читачів, по-перше, прочитати, по-друге — зрозуміти.

На одному з публічних обговорень народний депутат «зі стажем» і випестуваними шевченковими вусами сказав, що він «полистав цю книжечку». На підставі такого фундаментального підходу він заперечив її основні ідеї. Справді, навіщо читати, коли можна «полистати»...

До цього додається сучасний рівень дискусії, який, на жаль, має тенденцію до подальшого зниження. Найвідомішим проявом цього явища є той спосіб обговорення, за якого авторів приписуються наміри, яких він не має, і те, чого він не говорив і не писав. На жаль, цього не уникають і деякі представники «інтересів суспільства», які оздобилися науковими ступенями і посадами, і колеги, які виконують місію «публічних інтелектуалів», і брати-історики (сестри-історикині). Формула, відома «широкому загалові» з американських поліцейських фільмів, розширюється: проти вас може бути використане не лише те, що ви сказали, а й те, чого ви не говорили.

Отже.

ЧОГО Я НЕ СКАЗАВ І НЕ НАПИСАВ?

1. Ця книга — не про голод 1932—1933 років в Українській СРР. Вона — про *Голодомор* (див. відповідне місце у Вступі, де дається визначення цього поняття).
2. Я не заперечую факту голоду 1932—1933 років в Українській СРР та його особливості порівняно з іншими регіонами СРСР.
3. Я не заперечую інтерпретацію голоду 1932—1933 років як геноциду українців і розумію важливість такої інтерпретації для політичного просування проблеми, зокрема в донесенні інформації про трагедію «світовій спільноті».
4. Припускаю, що «геноцидна версія» має право на існування і в науковому просторі. *Як одна з інтерпретацій*. Але я гадаю, що некритичне уживання в наукових студіях терміна «геноцид», визначене політичним інтересом, блокує якісний розвиток наукових досліджень голоду 1932—1933 років в Україні. Політичний дискурс обмежує можливості наукового. Окрім того, у багатьох випадках така інтерпретація в її етноцентричному варіанті провокує ксенофобію та нездорові пристрасті в публічному просторі, припускає цинічне маніпулювання пам'яттю жертв, сприяє поширенню і зміцненню комплексу жертви та комплексу меншовартості.
5. Я не претендую на об'єктивність, на «істину в останній інстанції», на те, що ця книжка є вичерпним звітом із зазначеної на обкладинці теми, що я ставлюся нейтрально до того, про що у ній йдеться.

Що я справді заперечую:

- право прибічників інтерпретації голоду 1932—1933 років як геноциду, спрямованого винятково проти українців, репрезентувати її єдино вірною і нав'язувати її дослідникам і суспільству;
- право політиків, держави і «громадської думки» регулювати наукову інтерпретацію історичних подій та минулого і встановлювати «історичну істину» законами, розпорядженнями, постановами, резолюціями і голосуванням;
- право цих груп запроваджувати санкції проти тих, хто виходить за межі офіційно встановлених норм у трактуванні минулого.

Закінчую порадою: читати лише з початку і до кінця. За це авансом висловлюю подяку інтелегентному, уважному, вдумливому читачеві. Утім, на інших я не розраховую.

*Чапел-Гілл, США,
квітень 2018 року*

ВСТУП

Предметом дослідження в цій книзі є не сам голод 1932—1933 років (тобто події і факти цієї трагедії), а уявлення про нього, оформлені в наукові й публіцистичні наративи, дискусії (наукові, політичні, міжнародні) та ідеологічні форми і суспільні практики, визначені цими уявленнями.

Інакше кажучи, йтиметься не про події минулого, а про їхні сучасні репрезентації та інтерпретації.

У цьому нарисі¹ йдеться про «інструменталізацію» історії та історичної пам'яті як чинників формування «колективної самосвідомості» нації; про роль історії (під якою розуміємо упорядкований набір знань і відомостей про минуле) та істориків у конструюванні історичної пам'яті та панівного історичного наративу, у творенні стереотипних уявлень про події та явища, які до недавнього часу були у цій пам'яті відсутні або існували у вигляді «пригніченої пам'яті»; про взаємодію та взаємовпливи політики (ідеології), історичної науки та масової свідомості.

Зазначені проблеми розглянуто на прикладі конструювання в політико-ідеологічному (публічному) та науковому дискурсах² кінця 1980-х —

¹ Автор дякує Special and Extension Program Центрально-Європейського Університету (Будапешт) за можливість працювати над остаточним варіантом цієї книги у січні — квітні 2009 р. та Центрові досліджень голокосту і геноциду Амстердамського університету за можливість доопрацювати її у червні 2009 після обговорення рукопису в Інституті історії України НАН України.

² Термін «дискурс» і тотожне йому поняття «дискурсивні практики» в даному огляді вживаються в значенні, наближеному до французького структуралізму і постструктуралізму. Йдеться про спосіб, стиль говоріння з наперед визначеною метою обговорення та відповідний інтерес, що стоїть за ними. В цьому розумінні дискурсу важливим є визнання того, що **певний спосіб висловлювань формує як саме ко-**

початку 2000-х образу голоду¹ 1932—1933 років в Україні, і *Голодомору* як одного з ключових символів у переосмисленні і переоцінці радянського періоду в Україні, у формуванні нового варіанту «колективної пам'яті», у «націоналізації історії» та її використанні в «проекті» побудови нації.

Вибір теми зумовлений унікальністю ситуації: попри колосальні масштаби і наслідки лиха, воно, на відміну від інших подібних гуманітарних катастроф ХХ століття, впродовж майже півстоліття залишалося «білою плямою» на карті української і світової історії, було об'єктом навмисного замовчування та ідеологічного табу — і раптом, впродовж менше ніж десятиліття стало предметом гострих політичних і наукових дискусій, міжнародних суперечок, об'єктом уваги мільйонів людей, які не мали до нього жодного безпосереднього відношення.

Історія забуття і повернення в суспільну свідомість голоду 1932—1933 років в образі *Голодомору* є показовим, в чомусь досить типовим, в чомусь унікальним прикладом для науковців, які цікавляться проблемами взаємодії «колективної пам'яті» та історії, історіографії та ідеології, історії та політики.

Обговорюючи історичну подію — голод 1932—1933 років в УСРР, я вживатиму таку термінологію:

- 1) *Голодомор* (саме так, курсивом) — це відповідник усталеного комплексу стереотипних уявлень, комеморативних практик, офіційної версії події. Це не сама подія, а її реконструйований (чи сконструйований?) образ, її репрезентації, уявна реальність, симулякр. В такому варіанті *Голодомор* — це різновид «культурної» чи «соціальної» пам'яті, яка заслоняє індивідуальну та «комунікативну» пам'ять, навіть більше, витісняє, заступає їх.
- 2) Голодомор — усталений термін, зафіксований в законодавстві, історичній політиці та тій частині історіографії, яка обстоює тезу про голод 1932—1933 років як геноцид українців.
- 3) І нарешті «голод 1932—1933 років» — найбільш нейтральний відповідник самої події.

Головні дослідницькі питання виглядали так: як і чому певна історична подія стає об'єктом політичного інтересу та інструменталізації? Як політичний інтерес визначає образ історичної події та способи її репрезентації? Які основні актори беруть в цьому участь, які їхні інтереси? Як формується ка-

мунікативне середовище, так і предметну сферу цього дискурсу, і навіть певні суспільні (соціальні) явища.

¹ Образ в даному разі — це результат цілеспрямованої реконструкції об'єкту в свідомості людини чи груп людей.

нонічний, стереотипний образ цієї події і як він транслюється в суспільстві і функціонує там? Яка роль професійної історіографії у цих процесах? Чи можливий вихід за межі домінуючих дискурсивних практик? Яким є механізм взаємодії історичної політики і професійної історіографії?

У нарисі обстоюється теза про те, що канонічний образ голоду 1932—1933 років в Українській СРР усталівся в українському суспільстві впродовж останніх трьох десятиліть як *Голодомор* (див. вище пункт 1).

Він став офіційною версією події і, з одного боку, є ідеологічним конструктом, створеним впродовж 1980-х — на початку 1990-х років спільними зусиллями громадських діячів, фахових істориків та публіцистів.

З іншого — набором культурних та політичних стереотипів, які було узаконено державою і підтримано значною частиною суспільства через регулятивні акти, комеморативні практики і ритуали.

Цей конструкт у вигляді «історичної пам'яті»¹, виконує пояснювальні, виховні, мобілізуючі функції в різних сферах суспільного життя — від науки до освіти, від повсякденної свідомості до політики. В його рамках досить успішно імітуються пізнавальні практики, але насправді його евристичний потенціал є мінімальним, бо дослідницькі зусилля в його рамках зосереджені майже винятково на зміцненні канонічної, «офіційної» версії події.

Ці стереотипні уявлення про голод 1932—1933 років та відповідні репрезентації події було сконструйовано і трансльовано в суспільство спочатку зусиллями громадських і політичних діячів української діаспори Північної Америки, а згодом легітимовано через наукові праці дослідників українського та неукраїнського походження, об'єднаних спільною метою та місією: йшлося про відновлення «історичної справедливості».

Канонічний образ і репрезентацію події було імпортовано в Україну в другій половині 1980-х років і вже тут легітимовано спочатку в публіцистиці часів «перебудови», а потім і через праці українських істориків.

Ці уявлення було поширено в українському суспільстві через офіційні та громадські комеморативні практики та через освітню систему (історія України в школах і вишах), через засоби масової інформації².

¹ Історична пам'ять — цілеспрямовано сконструйований відносно стійкий комплекс взаємопов'язаних колективних уявлень про минуле групи, кодифікований і стандартизований у громадських, культурних і політичних дискурсах, стереотипах, міфах, символах, мнемонічних і комеморативних практиках. «Конструкторами» історичної пам'яті є політики, історики, журналісти, митці, громадські діячі.

² Ця теза не суперечить очевидному фактові: присутності голоду 1932—1933 років в «живій пам'яті», чи, за А. Ассман, «комунікативній пам'яті» декількох поколінь

Вони дістали підтримку тієї частини суспільства, для якої згадування про голод 1932—1933 років було елементом особистого чи родинного життєвого досвіду, «комунікативної пам'яті», яка зазвичай живе впродовж трьох поколінь.

Окремі складові цих масових стереотипних уявлень, пов'язані с фактографією катастрофи 1932—1933 років, знайшли документальне підтвердження в архівних документах, що значно підсилило їх суспільний резонанс і надало їм статус «історичної правди».

Упродовж 1990-х в українському суспільстві сформувався базовий комплекс стійких масових уявлень про голод 1932—1933 років, наявність якого дозволяє стверджувати, що ці уявлення стали й частиною національного історичного міфу¹, надзвичайно важливого для конструювання ідейного середовища, метою якого є індоктринація і творення лояльного громадянства.

Голодомор став самодостатньою формою культурної реальності, невід'ємною частиною стійких масових уявлень про історію України ХХ ст., складовою набору повторюваних символічних колективних практик (комеморацій), елементом громадянського виховання.

Навіть більше, *Голодомор* набув рис сакральності, окремі публічні дії, пов'язані з ним, мають риси релігійного культу.

Отже, об'єктом дослідження цієї книги є *Голодомор* в декількох його вимірах: образ події, розповідь про неї (історичний наратив), канонічна форма репрезентації, фрагмент культурної пам'яті — власне, особлива форма культурної реальності, і зрештою — об'єкт і суб'єкт історичної політики.

Матеріал для цієї книги збирався впродовж 6 років, у 2003—2009. У 2017 році, коли виникла ідея перевидати цю книгу, довелося знову поринути у світ першоджерел. Початково тема голоду 1932—1933 років роз-

українців у вигляді індивідуальних споминів, які фрагментарно передавалися з покоління в покоління. В даному разі йдеться про систематизовані узагальнені «колективні уявлення», сформовані внаслідок культурних, освітніх, ідеологічних практик останніх двох десятиліть. Наявність елементів «проекту», цілеспрямованого конструювання уявлень не заперечують їхньої часткової відповідності «історичній реальності», яка, в свою чергу, є певним різновидом уявлень. Іншими словами, на мій погляд, згадані стереотипні уявлення про голод 1932—1933 років певною мірою є відповідними тому минулому, яким воно було пережите. Ці уявлення не варто вважати чи представляти лише формою репрезентації, хоча відкритим залишається питання про співвідношення репрезентації та реально пережитого минулого, яке відклалося у «колективній пам'яті». Докладніше див. розділ III «Історія без політики».

¹ Термін «міф» в цьому тексті вживається як відповідник сакралізованого історичного наративу.

глядалася як окремий сюжет в більшій праці про переписування і переосмислювання історії на пострадянському просторі.

Події 2007—2008 років і остаточне оформлення *Голодомору в особливу форму культурної реальності* й державної історичної політики змусили до детальнішого аналізу цього явища. Запланований фрагмент перетворився на книгу. Основний текст написано у червні 2008 — червні 2009, зміни та доповнення додано у грудні 2017 — березні 2018.

Окремі фрагменти цього тексту було оприлюднено в наукових виданнях¹, виголошено на міжнародних конференціях у Празі (2006), Москві (2006), Лейпцигу і Римі (2007), Фрібурзі (Швейцарія), Бостоні та Києві (2008), Амстердамі (2009). Деякі ідеї викладено в інтерв'ю українським і зарубіжним засобам масової інформації у публічних виступах в 2007—2017 роках.

Книга складається з трьох частин: в першій йдеться про історію «забування» і реконструкції подій 1932—1933 років, про політичний, культурний та суспільний контекст конструювання уявлень про голод 1932—1933 років, про появу *Голодомору* як специфічного дискурсу та особливої форми культурної реальності, про перетворення його на об'єкт і суб'єкт політики, зокрема й міжнародної.

У другій частині на прикладі *Голодомору* розглянуто питання взаємодії професійної історіографії та політики, тут йдеться про функціонування теми голоду 1932—1933 років в політико-ідеологічному та науково-аналітичному дискурсах, про їхні взаємовпливи, про трикутник «історик — політика — влада».

Третій розділ присвячено науковій деконструкції² *Голодомору*, проаналізовано його дискурсивні практики, риторика і термінологія, на при-

¹ Разрытая могила: голод 1932—1933 годов в украинской историографии, политике и массовом сознании // *Ab Imperio*. — 2004. — № 3; Revisiting the Great Famine of 1932—1933. Politics of Memory and Public Consciousness (Ukraine After 1991) In: *Past in the Making. Recent History Revisions and Historical Revisionism in Central Europe after 1989* // Ed. by M. Kopecek. — CEU Press, 2008; *Struggling with Traumatic Past: The Great Famine of 1932—1933 and the Politics of Memory in Contemporary Ukraine* // *Postdiktatorische Geschichtskulturen in Europa. Bestandsaufnahme und Forschungsperspektiven*. Wallstein Verlag: Göttingen, 2010, с. 75—97; *Holodomor and the Politics of Memory in Ukraine after Independence* // *Holodomor and Gorta Mor. Histories, Memories and Representations of Famine in Ukraine and Ireland*. Edited by Christian Noack, Lindsey Janssen and Vincent Comerford, 2012; *Историческая политика в Украине и Голодомор* // *Прошлый век*. Вып. 1. Сборник научных трудов. — М., 2013, с. 277—336; *Голодомор, геноцид, голокост. До історії понять і термінів* // *Голод 1933. Українці: 36. наук. пр.* — К., 2013, с. 238—304 та ін.

² Під деконструкцією в даному конкретному випадку я маю на увазі аналіз того, що можна назвати текстами (дискурсами) Голодомору. Текст у цьому разі — це не

кладі *Голодомору* розглянуто проблеми взаємодії історичної пам'яті, історії та професійної історіографії.

Питання ролі історії та історика в історичному та історіографічному процесі, які порушено тут, оцінки та аналіз конкретних праць і висловлювань стосуються текстів, а не їхніх авторів.

Чверть століття мого власного дослідницького досвіду переконали мене в необхідності дистанціювати текст від його автора і розглядати цей текст в ширшому суспільному і культурному контексті як вияв і трансляцію цих контекстів, а не лише як вияв особистої позиції автора, яка так само залежить від згаданих контекстів і водночас впливає на них.

Я хочу висловити подяку усім, хто долучився до цього дослідження у різний спосіб — від обговорення тексту книги та дискусій щодо окремих проблем до допомоги у пошуках необхідних матеріалів: Євгенові Бистрицькому та Олексієві Толочкові (Україна), Мирославові Юркевичеві (Канада), Франкові Сисину (Канада), Костянтинові Гломозді (Україна), Олексієві Міллерові (Росія), Вільфрідові Їльге (Німеччина), Карлові Беркгофу (Нідерланди), Романові Процикові (США).

Спеціальна подяка студентам Харківського національного університету ім. В. Каразіна: П. Єремєєву, І. Винокурову, М. Каменник, С. Петрову, В. Свириденко — за першу справді професійну, хоча і неопубліковану рецензію першого видання цієї книги.

Окремо хочу подякувати Валерію Смолієві (Україна) за моральну підтримку в роботі над темою та Станіславові Кульчицькому за його незмінну готовність витратити час на розмови з людиною, яка критично ставиться до його поглядів на голод 1932—1933 років.

І нарешті — окрема, особлива і спеціальна подяка Якову Яковенку, який на добровільних засадах долучився до опрацювання другого видання цього тексту і є одним з небагатьох, хто наважився його прочитати від першої до останньої сторінки. Можливо, це було його покаранням за ідею перевидати цей твір.

Усі ці люди різною мірою вплинули на мою працю і, безумовно, сприяли її покращенню.

лише висловлювання політиків, дослідників, інтерпретаторів. Текст може міститися і у візуальних образах, музейних експозиціях, кіно, телепередачах і т. п. Деконструкція не має нічого спільного із запереченням. Йдеться про деконструкцію саме в тому сенсі, в якому цей термін вживався Ж. Деридою, власне — про критичне переосмислення канонічної версії голоду 1932—1933 років, яку я називаю *Голодомором* — але не лише шляхом аналізу текстів, а й через аналіз політичної контекстуалізації, інтелектуальної і політичної генеалогії базових тверджень.

Недоліки, недоречності і можливі хибні висновки, які залишаються в ній, є відповідальністю автора.

У цій книзі я намагався утримуватися від остаточних висновків, директивних тверджень і дидактичних узагальнень.

У будь-якому разі я не наполягаю на своєму праві на «прикінцеву істину» і цілком свідомий того, що історик не вільний від культурних, соціальних, політичних та інших впливів, він не здатний поглянути на історію «оком Бога» — власне ця книга також і про це.

РОЗДІЛ I
ПОЛІТИКА ТА ІСТОРІЯ

У цьому розділі розглядається історія замовчування голоду 1932—1933 років і обставини появи теми на поверхні суспільно-політичного життя і в науковому просторі у 1980-ті роки, розглядаються причини нехтування цією темою в західній радянології та історіографії, аналізуються суспільно-політичні обставини та інтелектуальний контекст виникнення теми голоду 1932—1933 років в культурному, науковому і політичному просторі 1980-х, роль української діаспори у формуванні стереотипних уявлень про голод 1932—1933 років та їхньої трансляції в наукову риторичку. Спеціальну увагу приділено суспільно-політичному та культурному контексту, в якому відбуваються громадські та наукові дискусії про голод 1932—1933 років впродовж останніх 20 років.

Аналізуються обставини виникнення канонічної версії уявлень про голод 1932—1933 років, її трансформації в *Голодомор* — специфічну форму культурної реальності, яка охоплює певний набір риторичних формул, стереотипів, історичних репрезентацій та суспільно-політичних практик, що за набором базових атрибутів нагадують різновид громадянської релігії. Йтиметься про виникнення і функціонування *Голодомору* в ідеологічній і політичній сферах життя українського суспільства, розглянуто позицію різних політичних сил стосовно *Голодомору*, роль держави у перетворенні його на легітимну частину історичної пам'яті суспільства, роль окремих державних інститутів і політичних діячів у запровадженні нових форм наві'язування суспільству ідеологічних стандартів в рамках «політики історії». Окрему увагу приділено спробам криміналізувати «заперечення» *Голодомору*. Розглянуто історію інтернаціоналізації *Голодомору*, спроб перетворити його на політично важливий маркер, подібний до Голокосту.

Глава 1

ДО ІСТОРІЇ ПИТАННЯ

Заборона і забуття. —

Виникнення теми: українська діаспора. —

Виникнення теми: Україна. —

Складнощі усвідомлення: контексти

У Радянському Союзі сам факт масового голоду 1932—1933 в Українській СРР, в РСФРР та Казахстані вперто замовчувався вже під час самої трагедії. Відомості про масштабне вимирання селян внаслідок експропріації зерна, худоби, продуктів і особистого майна вийшли за межі країни лише через дипломатичні канали або ж через приватні контакти та завдяки зусиллям окремих журналістів чи українських емігрантських організацій¹. Зауважимо, що голод таки згадувався в радянській пресі початку 1930-х років — передусім в контексті пошуків «шкідників у сільському господарстві». Звичайно, йшлося не про комах, а про людей...

ЗАБОРОНА І ЗАБУТТЯ

Упродовж десятиліть публічні і навіть приватні згадки про голод могли трактуватися в СРСР спочатку як контрреволюційна діяльність, згодом як антирадянська агітація і пропаганда², тому, згідно з поширеним

¹ Мабуть, вперше систематизовану історію замовчування та навмисного ігнорування голоду 1932—1933 років і зусиль, спрямованих на поширення інформації про нього, було викладено в доповіді Комісії з українського голоду Конгресові США, опублікованій у 1988 р.: Report to Congress Commission in the Ukrainian Famine. — Washington, 1988. Український переклад доповіді з'явився через двадцять років після американської публікації: Великий голод в Україні 1932—1933 років: У 4-х т. — К., 2008. Усі наступні публікації, пов'язані із замовчуванням чи табуванням теми, можна вважати розширеним варіантом згаданої доповіді. Зокрема, ці сюжети присутні в багатьох працях С. В. Кульчицького.

² Цілком вірогідно, що випадки засудження за розмови про голод 1932—1933 років саме з такою кваліфікацією «злочину» були непоодинокими. Проте, ця тема по-

серед дослідників і публіцистів поглядом, увесь цей час у радянському суспільстві ця тема була предметом негласного табу — якщо йдеться власне про українське суспільство, публічно зважувалися згадувати про нього лише відверті противники радянської влади, про нього могли писати у «самвидаві» чи у «тамвидаві»¹.

На рівні безпосереднього, переважно родинного спілкування розповідалися історії про окремі епізоди (загибель родичів чи знайомих, випадки канібалізму, про способи виживання), однак і після війни, і навіть в добу «відлиги» і пізніше острах перед гіпотетичними санкціями з боку влади унеможлилював або значно обмежував обмін подібною інформацією навіть між знайомими. Як засвідчили проекти збирання усних свідчень, фрагментарне знання про подію зберігалось десятиліттями як на рівні персональної пам'яті, так і на рівні сімейних історій, тобто як «комунікативна пам'ять».

Варто пам'ятати й ту обставину, що травматичний досвід (персональний чи колективний) зазвичай не належить до тих фрагментів пам'яті, до яких волюють звертатися: навпаки, доволі часто такий досвід є предметом добровільного, навмисного забування. Можна припустити, що це повною мірою стосується голоду 1932—1933 років.

Окрім голоду 1932—1933 років, Україні довелося пережити й інші масштабні травми: репресії 1930-х, Другу світову війну та нацистську окупацію, повоєнний голод 1946—1947 років. Нашарування одних трагічних подій на інші не могло не позначитися на здатності виокремлювати одну з них як головну. До того ж періодичні репресивні заходи радянської держави щодо «українського буржуазного націоналізму» та його носіїв, представників національної інтелігенції впродовж 1940—1970-х років, індоктринація суспільної свідомості радянськими міфами та розгалужена жорстка цензурна система нейтралізували можливості актуалізації цієї теми в публічному просторі.

требує окремого спеціального дослідження: коли йдеться про замовчування голоду 1932—1933 років, дослідники зазвичай обмежуються загальним твердженням про те, що тема була предметом жорстокого табу, однак не наводять конкретних прикладів репресій за порушення змови мовчання довкола подій 1932—1933 рр.

¹ Можна згадати про книгу *Ethnocide of Ukrainians in the U. S. S. R. (The Ukrainian Herald issue 7—8)*. Smoloskyp Publishers, 1978 («Етноцид українців в СРСР»), що є англійським перекладом матеріалів українського «самвидаву», автором яких, ймовірно, був С. Хмара. Голоду 1932—1933 рр. приділено спеціальну увагу в розділі, присвяченому демографічним втратам етнічних українців у роки радянської влади.

У романі А. Кузнецова «Бабин Яр», написаному в 1960-ті, містилася окрема глава під назвою «Людожери», присвячена голоду 1932—1933 років, однак її не пропустила цензура. Див.: А. Кузнецов. Бабий Яр: Роман-документ. — Посев, 1970. — С. 120—122.

Унаслідок усіх цих обставин голод 1932—1933 рр. «зник» з публічного простору в СРСР. У спеціальних наукових дослідженнях можна було дізнатися лише про якісь «продовольчі труднощі», а заяви і дії окремих західних дослідників чи діаспори офіційно трактувалися як ідеологічна диверсія. Про голод могли згадувати (опосередковано) — у радянських контрпропагандистських роботах, що мали за мету спростування «вигадок буржуазних фальсифікаторів» (прямо вступати у полеміку з цієї теми не рекомендувалося)¹.

Тема не з'явилася в інтелектуальному просторі і в роки «відлиги», коли вона цілком мала шанси опинитися на поверхні в контексті «подолання культу особи Сталіна». Безпосередніх свідків катастрофи 1932—1933 рр. тоді було ще достатньо, аби вона за сприятливих умов зафіксувалася, принаймні як явище «історичної пам'яті». Проте власні продовольчі труднощі, пов'язані з експериментами в сільському господарстві кінця 1950-х — початку 1960-х, унеможливили будь-який варіант її публічного обговорення. Та й «відлига» була не лише короткочасною, а й мала певні межі дозволеного. Згадки про голод 1932—1933 років у публічному просторі перебували поза цими межами.

Єдина спроба зробити часткову поступку і визнати хоча б сам факт голоду 1932—1933 рр. відноситься до періоду «пізньої відлиги». У 1966 р. П. Шелест, перший секретар ЦК КПУ, під тиском канадських комуністів (по суті, лівої частини української діаспори в Канаді) дав усне розпорядження просто згадати про голод у статті, присвяченій економічному розвитку Української РСР за роки радянської влади, в газеті, що виконувала пропагандистські функції на Заході і яка фактично не мала читацької аудиторії у самій Українській РСР — *News from Ukraine*. Лише один абзац, присвячений голоду, призвів до того, що стаття загрузла у різних інстанціях (котрі просили письмового дозволу, не беручи на себе відповідальність), її довго не публікували і нарешті вона з'явилася, але без згадки про голод 1932—1933 років.

На Заході тема голоду 1932—1933 років в Радянському Союзі також була вкрай непопулярною. Існують свідчення, що її навмисно замовчували вже під час самого голоду — передусім ті, хто знав про голод і про його

¹ У документі ЦК КПУ «О пропагандистских мероприятиях по противодействию развязанной реакционными центрами украинской эмиграции антисоветской кампании в связи с имевшими место в начале 30-х годов продовольственными трудностями на Украине» міститься пряма вказівка на те, що «нам невыгодно по данному вопросу вступать в открытую полемику с зарубежными националистическими писателями». Цит. за: *Мейс. Дж.* Діяльність Комісії Конгресу США з вивчення голоду в Україні // Голод 1932—1933 рр. в Україні: причини і наслідки. — К., 2003. — С. 805.

жахливі наслідки¹. Відомі політичні і громадські діячі, інтелектуали відмовлялися визнавати правдою жахливі звістки, що надходили з СРСР. Для одних (Сідней та Беатриса Вебб, Бернард Шоу) це було пов'язано з їхньою радянською філією і переконаннями. Для інших (Едуард Ерріо) це було наслідком обману чи свідомого самообману. Для третіх (найвище керівництво США, наприклад²) це могло бути незручною правдою. Можливо, тема голоду в СРСР була дискредитована в очах західних інтелектуалів і політиків тим, що вона стала об'єктом пропаганди в нацистській пресі в середині 1930-х, та темою «жовтої преси» В. Херста — в останньому випадку журналісти в гонитві за сенсаціями вдавалися до фальсифікацій, викриття яких підважувало довіру до реальних фактів.

Окремі публікації в західній пресі (Гарет Джонс, Малькольм Магерідж) та зусилля громадських і політичних організацій української еміграції³ не вплинули на «громадську думку» Заходу.

Потужний заряд заперечення голоду 1932—1933, створений у 1930-ті спільними зусиллями радянського керівництва, частини лівих інтелектуалів і політиків Заходу, викреслив тему і з академічних досліджень. Канадський історик Ф. Сисин наводить просторий список причин «непо-

¹ Найбільш кричущий приклад — репортер газети «Нью Йорк Таймс» Волтер Дюранті, який добре знав про голод, але з суто кар'єрних міркувань мовчав про нього. Цікаво, що саме за репортажі з Радянського Союзу (щоправда, періоду, який передував 1932—1933 рр.) він отримав найпрестижнішу серед американських журналістів Пулітцерівську премію. З початку 1980-х майже кожна «кругла» річниця голоду 1932—1933 років супроводжується акцією української діаспори США — вимогами до Пулітцерівського комітету й власників газети «Нью Йорк Таймс» позбавити В. Дюранті (він помер у 1957 р.) премії. 2003 р. ця акція набула такого розголосу, що Пулітцерівський комітет звернувся за роз'ясненнями до власників газети. Ті, в свою чергу, попросили експерта з радянської історії, тодішнього професора Колумбійського університету Марка фон Гагена надати консультацію. Дослідник підготував доповідь, в якій, однак, не містилося жодних рекомендацій з приводу премії. Проте, у коментарях та інтерв'ю газетам «Нью-Йорк Сан» та «Нью-Йорк Таймс» М. фон Гаген висловився за те, щоб «Нью-Йорк Таймс» повернула премію Пулітцерівському комітету. Дискусія між редакцією газети і Пулітцерівським комітетом закінчилася обопільною згодою не позбавляти В. Дюранті премії (навіть символічно), хоча редакція газети публічно вибачилася за викривлення у репортажах її кореспондента. Видавець «Нью-Йорк Таймс» Артур Шульцбергер (молодший) заявив, що газета не є власником премії В. Дюранті, тому вона не може повернути її. Див.: Jacques Steinberg. Times Should Lose Pulitzer From 30's, Consultant Says // The New York Times. — 2003. — October 23. — P. A17.

² У 1933 році відбулося дипломатичне визнання Сполученими Штатами Радянського Союзу.

³ Див.: Ковальчук О., Марусик Т. Голодомор 1932—1933 років в УСРР і українська діаспора Північної Америки. — К., 2010.

пулярності» теми голоду 1932—1933 років в західній історіографії Радянського Союзу і України¹: брак документальних джерел внаслідок закритості радянських архівів, низький інтерес західних дослідників до історії України як такої (чи навіть його відсутність) і їхня зосередженість на історії СРСР чи як його часто називали, «Росії», наявність очевидної упередженості щодо «українського націоналізму» (з яким західні інтелектуали зазвичай пов'язували не лише спонтанні спроби української діаспори звернути їхню увагу на трагедію, а й взагалі будь-які натяки на самостійність України), присутність інших сюжетів і масштабних подій, які «затилювали» голод 1932—1933 років (на зразок Другої світової війни та масових репресій), зосередженість західних дослідників на інституційному становленні радянської системи як такої, на питаннях соціальної історії, чи на репресіях проти еліт і нехтування «масами», непопулярність «національних сюжетів» серед західної професури і зрештою — «ліві» та проросійські симпатії значної частини останньої.

Голод 1932—1933 років був відсутній (як об'єкт систематичного дослідження) в західній академічній літературі впродовж майже п'ятдесяти років². У 1930-ті роки з'явилося декілька невеликих статей у спеціальних журналах Німеччини та Великої Британії, де містилися згадки про нього. Окремі публікації в спеціалізованих журналах³ не викликали зацікавлення фахівців і не провокували ширших дискусій.

Поява «ревізійоністської течії» в дослідженнях Радянського Союзу на Заході, спрямованої на «очищення» наукових досліджень від ідеологічних нашарувань «холодної війни», могла б посприяти появі інтересу до голоду 1932—1933 років. Проте академічний ревізійонізм у дослідженні радянської історії парадоксальним чином негативно позначився на цій можливості: «ревізійоністи» сприймали зусилля української діаспори (яка була для них тотально «націоналістичною») щодо просування теми голоду на політичному та науковому рівнях як складову ідеологічної ри-

¹ *Sysyn F.* The Ukrainian Famine of 1932—3: The Role of the Ukrainian Diaspora in Research and Public Discussion. — P. 183—187.

² Не можна сказати, що проблему ігнорували зовсім. Згадки про голод 1932—1933 років з'являлися в наукових публікаціях вже невдовзі після Другої світової війни. Див.: *Jasny N.* The Socialized Agriculture of the USSR. — Stanford, 1949; *Manning C.* Twentieth Century Ukraine. — New York, 1951.

³ Чи не перші наукові розвідки, присвячені безпосередньо голоду 1932—1933 років, з'явилися в 1960-ті роки в жанрі «радянології». Див.: *Dalrymple Dana G.* The Soviet Famine of 1932—1934 // *Soviet Studies*. — 1964. — Vol. 15. — no. 3. — P. 250—284; *The Soviet Famine of 1932—1934, Further References* // *Soviet Studies*. — 1964. — Vol. 16. — no. 4. — P. 471—474.

торики «холодної війни»¹. Дискусія, розпочата ними, хоча і вивела тему із забуття, мала переважно ідеологічний характер, «ревізіоністи», які прагнули нового трактування радянської історії, позбавленого ідеологічних надмірів «тоталітарної» школи, упадали в інші крайнощі, вбачаючи в темі 1932—1933 років переважно ідеологічний інтерес і виходячи у своїй критиці передусім з цих позицій.

Уся ця сукупність політичних, культурних, інституційних чинників спричинилася до того, що тема голоду 1932—1933 років якщо і виникала в публічному дискурсі поза межами СРСР, то переважно зусиллями української діаспори і в її колі. Впродовж трьох післявоєнних десятиліть ці зусилля, зазвичай пов'язані з річницями трагедії (1953, 1963, 1973), обмежувалися переважно локальними комеморативними акціями та публікаціями досліджень, головним чином аматорських².

Відповідно, тема голоду 1932—1933 років сприймалася як політиками, так і академічним світом Заходу (якщо взагалі її помічали) або як ідеологічні витівки антирадянських емігрантів з «сумнівним минулим», або як внутрішня справа частини маловідомої і маловпливової емігрантської спільноти³.

ВИНИКНЕННЯ ТЕМИ: УКРАЇНЬКА ДІАСПОРА

На початок 1980-х років ситуація якісно змінилася, принаймні з погляду фінансових, інституційних та інтелектуальних ресурсів української ді-

¹ Зазначимо, що певною мірою ці закиди «ревізіоністів» були небезпідставними, хоча б тому, що активізація політичного лобювання питання про голод 1932—1933 років збіглася з серйозним загостренням стосунків між США та Радянським Союзом у першій половині 1980-х.

² Мабуть, найбільш відомою публікацією стала книга «Чорні діяння Кремля» (том 2), яка стала чи не єдиною до середини 1980-х років збіркою свідчень і документів про голод 1932—1933 років. Див.: *The Black Deeds of the Kremlin: a White Book* / Ed. by S. Pidhainy, P. Hryshko, P. Pavlovych. — Vol. II: *The Great Famine in Ukraine in 1932—1933*. Огляд зусиль української діаспори подано у вельми інформативній статті канадського дослідника українського походження Ф. Сисина: *Sysyn F. The Ukrainian Famine of 1932—3: The Role of the Ukrainian Diaspora in Research and Public Discussion // Studies in Comparative Genocide* / Ed. by Levon Chorbajian, Geroge Shirinian. — McMillan, 1999. — P. 182—215. Див. також статтю В. Марочка в розділі II книги: *Голод 1932—1933 років в Україні*. — К., 2003. — С. 139—148.

³ Для політично і культурно активної частини української еміграції голод 1932—1933 років був політично актуальним питанням вже з часів самого голоду: і коли йшлося про намагання організувати допомогу голодуючим, і коли йшлося про вшанування їх пам'яті.

аспори. Покоління DP¹, попри стандартні еміграційні чвари, спираючись на досвід своїх попередників і на власні організаційні можливості, спромоглося на те, щоб вибудувати інституційну мережу громадських організацій, які в умовах «західних демократій» мали можливість здійснювати політичний тиск і лобювання. Покоління їхніх дітей, представники якого вже були культурно і соціально рівноправними членами суспільств, що стали їхньою батьківщиною, водночас зберегли високий рівень культурно-національної ідентичності та бажання перейматися справами батьківщини історичної. З цього покоління походить близько півтора десятка науковців-суспільствознавців, які отримали якісну освіту в західних університетах, переважно американських, і стали частиною академічного істеблшменту.

У 1970-ті роки було створено Український науковий інститут Гарвардського університету (1973) та Канадський інститут українських студій Альбертського університету (Едмонтон, Канада, 1976). Створення дослідницьких центрів у складі поважних університетів мало величезне значення як з погляду формального статусу, так і з погляду їхньої наукової якості. Українознавчі дослідження вийшли за межі українських емігрантських культурних інституцій і вмонтувалися в академічний світ Заходу попри всі негаразди, пов'язані з необхідністю доводити легітимність українських студій, інституційно відокремлених від *Soviet Studies* та від російських студій.

Кінець 1970-х — початок 1980-х — це також період «поправління» внутрішньої і зовнішньої політики США під адміністрацією Р. Рейгана та загострення протистояння між США та СРСР, яке супроводжувалося вкрай агресивними заявами і діями з обох боків, аж до планів нового етапу гонки ядерних озброєнь. Р. Рейган проголосив СРСР «імперією зла» — в цьому контексті будь-які громадські ініціативи, дотичні до дискредитації СРСР, потрапляли у сприятливий політичний контекст.

Нарешті, варто пригадати ще одну важливу суспільно-культурну обставину, яка вплинула на політико-ідеологічну спрямованість та інтенсивність кампанії докола голоду 1932—1933 років. Успішна (в порівнянні з попередніми поколіннями) соціальна адаптація повоєнного покоління еміграції в північноамериканському суспільстві мала зворотній бік. З кінця 1970-х у середовищі української діаспори дедалі очевиднішою стає загроза культурної асиміляції, розмивання культурної (етнічної) ідентичності. Це особливо гостро відчувалося саме тією частиною діаспори, передусім поколінням дітей DP, які на власному досвіді пересвідчувалися, що «україн-

¹ Displaced persons — загальна назва еміграції зі Східної Європи та Балтії часів Другої світової війни.

ського питання» в північноамериканському академічному світі просто не існує, окремі праці про Україну англійською мовою ніяк не впливали на ситуацію. Голод 1932—1933 років мав стати одним із знакових історичних символів, культурним маркером, довкола якого можна було будувати історичну ідентичність і різні форми політичної репрезентації — подібно до того, як культурна пам'ять про Голокост стала чи не центральним елементом історичної політики і громадянського виховання Ізраїлю та єврейської діаспори США.

Усе це створило передумови для нового рівня і масштабу звернень до теми голоду 1932—1933 років. П'ятдесята річниця трагедії засвідчила безпрецедентну за масштабами спробу української діаспори вивести проблему голоду на рівень політичного проекту, суспільної та академічної дискусії — спробу, результати якої були настільки ж вдалими, наскільки й неоднозначними.

Цього разу кампанія вже не була лише «календарною», тобто не обмежилася відзначенням роковин. Вона вийшла за межі діаспорної спільноти і набула міжнародного розголосу, тема стала предметом не лише політичних, а й академічних дискусій, зрештою, об'єктом юридичного аналізу на найвищому фаховому рівні в рамках міжнародного права. Варто зазначити, що ці заходи серйозно вплинули і на «материкову Україну» — вперше зусилля української діаспори безпосередньо вплинули на ідеологічні, політичні та академічні процеси в Україні.

В цих зусиллях провідну роль відіграли декілька взаємопов'язаних акцій: створення комісії Конгресу США з вивчення голоду в Україні (вона супроводжувалася масштабною кампанією звернень українців-громадян США до конгресменів); підготовка і публікація книги про голод 1932—1933 років Робертом Конквестом¹, робота Міжнародної комісії з розслідування голоду 1932—1933 років в Україні (1988—1990); випуск у 1983 р. у Торонто фільму «Жнива відчаю» (Harvest of Despair)².

¹ Р. Конквест на цей час мав неабияку популярність на Заході завдяки своїй праці про Великий Терор. Замовлення було зроблено від імені Українського наукового інституту Гарвардського університету — важлива формальність для академічної легітимації. Велику роль у підготовці праці Р. Конквеста відіграв Дж. Мейс, який, власне, був асистентом-дослідником британської «зірки». Р. Конквест розпочав роботу над цим проектом у 1981 р.

² Фільм було продемонстровано на двох великих телевізійних каналах Канади, в багатьох університетах Канади і США. Його подальше використання як наочного посібника в курсах з історії прав людини було припинено через скандал, пов'язаний з використанням у візуальному ряді фотографій, які не мали відношення до голоду 1932—1933 рр. Перший консультант фільму, український дослідник Марко Царин-

Напередодні 50-х роковин голоду 1932—1933 років у США було створено Крайовий комітет вшанування жертв геноциду в Україні 1932—1933 років, який, окрім звичних комеморативних акцій (демонстрації, відозви), сформулював ідею створення спеціальної комісії з дослідження голоду 1932—1933 років на найвищому державному рівні. Головними промоутерами ідеї стали організація «Американці в обороні прав людини в Україні», створена наприкінці 1970-х на захист дисидентів з України (крім українців з діаспори до неї входили й американці неукраїнського походження) та Український народний союз. Початково це була ініціатива декількох людей, зокрема Ігоря Ольшанівського, згодом до неї долучилися українські академічні кола, а коли кампанія набула масштабу і розголосу — нею зацікавилися політичні організації діаспори.

Під час кампанії, з одного боку, було організовано безпрецедентну для української діаспори кампанію листів-звернень до конгресменів з різних штатів США, з іншого — вдалося використати всі наявні можливості лобіювання законопроекту зі створення спеціальної комісії з розслідування — через конгресменів, які мали зобов'язання перед етнічними українцями-виборцями.

Результатом стали законодавчі ініціативи американських законодавців. У 1983 р. двічі — у вересні і листопаді — конгресмен від Флориди Дж. Флоріо вносив законопроект щодо створення комісії, який після тривалих бюрократичних перипетій, посиленого лобіювання через конгресменів і сенаторів, надзвичайно важких залаштункових суперечок¹ став законом.

ник, який надав фото для авторів фільму і збирав інтерв'ю свідків для нього, наполягав на коректному використанні відеоінформації і відмовився брати участь у подальшій роботі над ним. Дещо специфічний спосіб використання фотографій (хоча і не новий в ідеологічних практиках ХХ ст.) дав підстави найбільш заповзятим опонентам поставити під сумнів правдивість як решти свідчень, так і моральну складову всієї кампанії. Ця обставина використовувалася критиками для дискредитації всіх інших зусиль української діаспори щодо просування теми голоду 1932—1933 років в публічному дискурсі.

¹ Дж. Мейс опублікував спогади про утворення комісії та гру політичних інтересів у середовищі американських конгресменів, для котрих створення комісії було передусім справою відносин з виборцями. Варте уваги те, що тут довелося не лише враховувати поточні політичні інтереси американських можновладців, але й суперечності всередині української громади в Америці — коли один з американських колег попросив Дж. Мейса пояснити суть розбіжностей всередині української громади («наддніпрянци» — «галичани», православні — греко-католики, бандерівці — мельниківці), він зазначив, що зробити це «було б складніше від пояснення теорії відносності Ейнштейна». Див.: *Мейс Дж. Діяльність Комісії Конгресу США з вивчення голоду в Україні // Голод 1932—1933 років в Україні. — К., 2003. — С. 800—816. Мож-*

Через рік, у жовтні 1984 р. було створено Комісію комітету Конгресу США з вивчення голодомору. Комісію очолив конгресмен Д. Майка¹ (який, до речі, не був великим симпатиком створення такої комісії), виконавчим директором був призначений молодий американський історик, спеціаліст з історії України 1920—1930-х рр. Джеймс Мейс². Робота комісії складалася з двох частин: дослідницької (вивчення та аналіз доступних матеріалів і збирання усних свідчень) і пропагандистсько-політичної (поширення інформації про голод 1932—1933 років). Нею було організовано публічні слухання в семи штатах США, під час яких публічні свідчення на свого роду громадських слуханнях дали 57 свідків голоду 1932—1933 років.

У квітні 1988 р. звіт Комісії було передано Конгресові США³, і лише наприкінці 1990 р. було опубліковано тритомник майже двох сотень усних свідчень про голод 1932—1933 років, зроблений за методикою *oral history*.

За чотири роки міжнародна ситуація змінилася найрадикальнішим чином — між керівництвом США та СРСР було підписано угоди, які поклали край «холодній війні», в Радянському Союзі розгорталася політична лібералізація, названа «перебудовою». З «імперії зла» він формально перетворювався на партнера США в світовій політиці, викриття «злочинів сталінізму» стало звичною публіцистичною формулою, а масштаби та інтенсивність цих викриттів всередині країни вже перевершували звинувачувальну риторику стандартного антикомунізму. Фактично найбільші політичні гравці в США втратили інтерес до проблеми, а прихована чи відверта «антимосковська» спрямованість зусиль української діаспори надавала небажану політичну конфліктність. У результаті звіт комісії хоч і було ухвалено, однак він мав усі шанси опинитися на архівних полицях (як, власне, певною мірою і сталося)⁴ — до матеріалів комісії

ливо, іронія цілком слушна, особливо якщо взяти до уваги і ту обставину, що ініціатор всієї справи, І. Ольшанівський, до складу комісії не потрапив. До справи долучилася діаспорна номенклатура, для якої це був переважно політичний проект.

¹ Загалом до комісії входило 4 представники Палати представників і 2 — Сенату, а також 6 «публічних членів», серед яких переважали представники українських діаспорних організацій.

² У 1992 р. Джеймс Мейс переїхав жити до України. Він помер 2 травня 2004 р. у Києві.

³ Investigation of the Ukrainian Famine 1932—1933. Report to the Congress. Commission on the Ukrainian Famine. — Washington, 1988. — 524 p. На зустрічі комісії, де ухвалювався кінцевий варіант звіту, були присутні 10 з 12 членів, з них 4 — представники Конгресу.

⁴ Члени комісії від громадськості, власне представники української діаспори, не могли не помітити, що їхні зусилля мають шанси бути змарнованими в контексті «гласності» і розрядки. На фінальній зустрічі комісії 22 квітня 1988 року троє з них

американські політики звернулися аж 2003 р., хоча не можна не зазначити, що ці матеріали вплинули на окремих публіцистів і дослідників в Україні і через них — на характер дискусій щодо голоду 1932—1933 років наприкінці 1980-х — початку 1990-х.

У 1984 р. вийшов перший академічний нарис про голод 1932—1933 років колективу авторів — список відкривав Р. Конквест¹. У 1986 р. вийшла друком наймасштабніша за обсягом праця про голод 1932—1933 років, написана цим самим автором — «Жнива скорботи»². Попри те, що в книзі йшлося про голод в усьому Радянському Союзі, наголос було зроблено саме на українських сторінках трагедії. Книга спричинила досить гостру дискусію: як наукову, так і політичну.

У 1990 р. фрагменти перекладів з неї з'явилися в московських і українських журналах, а висновки Р. Конквеста щодо причин і наслідків голоду 1932—1933 років стали аргументом — знову таки в політичних і наукових дискусіях³. Оминаючи зміст цих дискусій, зазначимо, що після виходу книги Конквеста проблему голоду 1932—1933 років вже неможливо було ігнорувати на Заході, зокрема в академічному світі, популярність постаті автора і авторитет видавництва забезпечили подвійний ефект — по-перше, західний академічний світ мусив реагувати, і можливість політично маргіналізувати проблему риторикою про ідеологічні інтереси української діаспори було мінімізовано. Вихід книги Р. Конквеста знаменував початок наукових дискусій на Заході, які з перервами тривають і донині, крім того, як популярний нарис вона стала доступною великій кількості студентів, що цікавилися історією СРСР — і для них Україна та одна з найбільших її трагедій стали видимими. По-друге, виник і незапланований результат — незважаючи на потужний «український

(М. Куропас, Д. Марчишин, У. Мазуркевич) наполягали на тому, що комісія має працювати й надалі, а політичні зміни в СРСР не змінюють природи цієї держави, яка, власне, спричинила голод. Ці пропозиції не викликали особливого ентузіазму з боку американських конгресменів. Див.: *Investigation of the Ukrainian Famine 1932—1933. Report to the Congress. Commission on the Ukrainian Famine.* — P. 513, 514, 518.

¹ *Conquest R. et al. The Man-Made Famine in Ukraine.* — American Institute for Public Policy Research, 1984.

² *Conquest R. The Harvest of Sorrow. Soviet Collectivization and the Terror Famine.* — New York; Oxford; Edmonton; London, 1986. Книгу було видано під титулами трьох видавництв: Oxford University Press, University of Alberta Press, Century Hutchinson — це формально забезпечувало їй високий академічний статус.

³ Паралельно з «гарвардським проектом» розроблявся «едмонтонський» — в Канадському інституті українських студій готувалася книга С. Максудова (Бабьонішева), присвячена демографічним аспектам голоду 1932—1933 років. Цей проект не було завершено публікацією, подібною до гарвардської.

акцент» книги, автор все ж таки писав про голод не лише в Україні, отже, його авторитет спрацював і на користь тих, хто виступав проти локалізації проблеми голоду 1932—1933 років «українськими сюжетами».

У 1988 р. почала працювати міжнародна комісія юристів¹, створена за ініціативою Світового конгресу вільних українців (СКВУ). Вона не мала якогось міжнародного юридичного статусу, хоча фактично відіграла роль неформального трибуналу (самі члени комісії в спілкуванні між собою іноді називали її саме так).

Комісія складалася з поважних юристів найвищої кваліфікації, фахівців з міжнародного і кримінального права зі Швеції, Великої Британії, Бельгії, Франції, Аргентини, США та Канади². Вона мала дослідити свідчення про голод 1932—1933 років та зробити висновки щодо наявності голоду 1932—1933 років, його причин, наслідків і винуватців. Висновки комісії³ мали, з одного боку, підсилити висновки комісії Конгресу юридичними аргументами (головним завданням було підтвердити тезу про геноцидний характер голоду 1932—1933 років), з іншого — бути аргументом в дискусії з речниками радянського керівництва, яке на момент фактичного створення комісії вже не заперечувало голод, але намагалося «мінімізувати» знання про нього, його причини та організаторів. Так само очікувалося, що комісія юристів вплине на тих західних дослідників, які чи то через політичні переконання, чи то виходячи з академічних мо-

¹ Рішення про створення комісії було ухвалено на конференції СКВУ у грудні 1983 р., проте перше засідання комісії відбулося аж у травні 1988 р. Майже три з половиною роки тривало формування комісії, збирання коштів на її роботу, збирання свідчень, вироблення технічного завдання (terms of reference), переговори щодо її статусу тощо. У пізніших дослідників її роботи (Е. Гоббінс, Д. Бойер) виникали запитання і зауваження щодо характеру взаємовідносин між членами комісії та замовником (СКВУ), зокрема, щодо тієї обставини, що робота членів комісії фінансувалася українською діаспорою — чи не впливало це на об'єктивність її висновків? Під час формування комісії до її складу не увійшов юрист з єврейського середовища (з огляду на тертя між українською та єврейською діаспорами). Членів комісії підбирали за рекомендаціями юристів СКВУ. Очолював комісію Дж. Сандберг — людина, відома своїми антикомуністичними поглядами.

² Варто згадати цікавий факт: членом комісії був Дж. П. Гампфрі, який у 1946—1948 рр. керував іншою комісією, створеною ООН для підготовки проекту Конвенції ООН про запобігання злочину геноциду. Саме він, до речі, відстоював думку про те, що голод 1932—1933 років мав ознаки геноциду.

³ Досить докладний історичний нарис про обставини створення і роботи комісії, дискусії між її членами, іноді доволі драматичні епізоди її роботи міститься у надзвичайно інформативній статті: *Hobbins A. J., Boyer D. Seeking Historical Truth: The International Commission of Inquiry into the 1932—33 Famine in Ukraine // Dalhousie Law Journal. — 2001. — Vol. 24. — P. 139—191.*

тивів, заперечували ряд фундаментальних положень ідеологічної версії голоду 1932—1933 років.

Комісія спиралася на свідчення очевидців, публікації дослідників і досить обмежене коло документів. Декілька разів юристи зверталися до керівництва СРСР з проханням надати доступ до архівної інформації, однак відповіді не отримали.

Утім, і наявної інформації вистачило, аби підтвердити факт голоду в СРСР у 1932—1933 роках і назвати його безпосередньою причиною «надмірну заготівлю зерна у липні 1932 р.», а передумовами — примусову колективізацію, розкуркулення і прагнення центрального уряду дати відсіч традиційному українському націоналізмові¹.

Проте, члени комісії не були однотайними з декількох питань, зокрема в трактуванні терміну «геноцид»² стосовно подій 1932—1933 років, хоча вони визнали, що українці як нація були об'єктом особливо жорстокої політики радянського керівництва. Водночас, більшість членів комісії визнали, що немає підстав стверджувати, що голод 1932—1933 років був організований на систематичній основі для того, щоб зруйнувати українську націю раз і назавжди, скоріше радянська влада користалася голодом, аби завершити свою політику денаціоналізації. Комісія також не знайшла достатніх підтверджень, що голод був спеціально спланований, аби забезпечити успіх політики Москви.

Висновки комісії стали надбанням громадськості³ вже тоді, коли в Радянському Союзі і в Україні рівень дискусій і знання про 1932—1933 роки

¹ Международная комиссия по расследованию голода на Украине 1932—1933 годов. Итоговый отчет 1990. — К., 1992. — С. 15. Англomовний оригінал звіту: International Commission of Inquiry Into the 1932—33 Famine in Ukraine. — 1990. — 214 p. Доступний на сайті СКВУ <http://www.ukrainianworldcongress.org/Holodomor/Holodomor-Commission.pdf>

² Три члени комісії погоджувалися з тим, що події 1932—1933 років містять ознаки геноциду, троє мали застереження щодо цього — як юридично-процедурні, так і змістовні.

³ Варто знати, утім, що дискусія з комісією таки відбулася. Спочатку на її діяльність відреагував перший секретар посольства СРСР в Канаді Ю. Богаєвський, який в листі до комісії заперечував відокремлення «українського» голоду від «загально-союзного», посилаючись при цьому на статтю С. Кульчицького у газеті «News from Ukraine» (лютий 1988). Потім до комісії надійшов лист від 14 жовтня 1988 р., підписаний чотирма представниками Академії наук УРСР — Б. Бабієм, І. Курасом, В. Денисовим та С. Кульчицьким. В листі заперечувалася теза про голод-геноцид, спрямований проти українців, і повторювалися вже стандартні на той час твердження про те, що голод 1932—1933 років був наслідком форсованої колективізації насильницьких хлібозаготівель, відступу від ленінських принципів і результатом сталінського «ве-

фактично знівелювали можливий викривальний ефект доповіді юристів. Заключний варіант доповіді комісії було передано секретареві ООН з питань прав людини (планувалося вручення Генеральному секретареві) та президентові Парламентської Асамблеї Ради Європи навесні 1990 р. «На жаль, — зазначав тоді один з членів комісії, — події випередили наш звіт: на той час, коли його було опубліковано, політична сцена в Радянському Союзі змінилася настільки, що за винятком висновків про геноцид, всі інші наші відкриття вже були надбанням радянської громадської думки і навіть влади»¹. Від початку ініціативи СКВУ до завершення роботи комісії пройшло сім років...

ВИНИКНЕННЯ ТЕМИ: УКРАЇНА

У СРСР та в УРСР усі ці зусилля були предметом уваги переважно «спеціалізованих інституцій» — КДБ, вищих партійних інстанцій. Зрозуміло, інформація про діяльність «українських буржуазних націоналістів» не виходила за межі цих установ. Проте цю інформацію ретельно збирали і навіть намагалися організувати зустрічні заходи. В середині країни факт голоду традиційно заперечувався, навіть в спеціальних (переважно заочних) дискусіях з «антирадянськими колами» і «українськими буржуазними націоналістами» просто не вживали слово «голод», найбільше, на що наважувалися, це «продовольчі труднощі». Назовні, у публічних виступах, так само факт голоду заперечувався, натомість давалися рекомендації робити наголос на складному становищі трудящих у капіталістичному світі, зокрема і в США. В доповідній записці тодішнього завідувача відділом пропаганди та агітації ЦК КПУ Л. Кравчука від 6 листопада 1983 р. пропонувалося, щоб «у зв'язку з підключенням до кампанії про «голод» адміністрації США і особисто Рейгана², на наш погляд, можливі окремі публікації

ликого стрибка» коштом селянства. Лист містив украй неприємний для комісії пассаж — йшлося про те, що згідно з публікаціями про роботу комісії, вона вже зробила висновки, ще не закінчивши роботу (насправді це були публікації СКВУ, а не комісії, в них справді містилися твердження про голод-геноцид). Зрозуміло, в СРСР навіть у наукових дослідженнях про цю дискусію не згадували. Докладніше див.: *Hobbins A. J., Boyer D. Seeking Historical Truth... — P. 163—165.*

¹ *Humphrey John P. Famine, International Law and Human Rights: A Statement on the 1990 Report of the International Commission of Inquiry Into the 1932—1933 Famine in Ukraine // Famine-Genocide in Ukraine 1932—1933. Western Archives, Testimonies, and New Research / Ed. by Wsevolod W. Isajiw. — Toronto, 2003. — P. 95.*

² У спеціальній заяві від 30 жовтня 1984 р. президент США Р. Рейган проголосив 4 листопада 1984 р. Днем пам'яті Великого Голоду 1933 року. Див.: Ronald Reagan,

про її злобно-спекулятивний характер з наведенням фактів не придуманого, а реального голоду в ряді латиноамериканських країн, пограбованих американським імперіалізмом, та й в самих США — серед сільськогосподарських робітників, низки національних меншин і расових груп.

Можливо, також доцільним було б зробити відповідні кроки дипломатичними каналами»¹.

Наприкінці 1986 р. при ЦК КПУ було створено спеціальну комісію з учених Інституту історії Академії наук УРСР та Інституту історії партії при ЦК КПУ, яка отримала завдання спростувати висновки комісії Конгресу США на основі архівних матеріалів. Членам комісії продемонстрували фільм «Жнива скорботи» і поінформували їх про роботу «комісії Мейса». Вони також отримали доступ до архівних матеріалів, які до цього зберігалися в режимі державної таємниці і були недоступними для дослідників. Невдовзі після початку роботи комісії з'ясувалося, що архівні матеріали можуть лише підтвердити наявність масового голоду в 1932—1933 рр. У грудні 1987 р. В. Щербицький, що тоді очолював КПУ, був вимушений визнати факт голоду у своїй промові, присвяченій 70-й річниці Жовтневої революції та встановлення радянської влади в Україні. Висловлювання керівника республіки були, з одного боку, стандартною трансляцією офіційної позиції (йшлося про «серйозні продовольчі труднощі», причиною яких називалися надміри форсованої колективізації, адміністрування і посуха), з іншого — вперше було вжито термін «голод», раніше категорично неприйнятний в офіційній публічній риторичі².

Зрозуміло, «поступка» стала можливою лише тому, що загальний рівень ревізії сталінізму в СРСР вже виходив за межі критики «окремих не-

XL President of the United States, 1981—1989. Proclamation 5273 — Commemoration of the Great Famine in the Ukraine // <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/index.php?pid=39348> (дата звернення 7 жовтня 2008 р.)

¹ Цит. за: *Литвин В.* Україна: політика, політики, власть. На фоні політичного портрета Л. Кравчука. — К., 1997. — С. 100.

² Під прапором Великого Жовтня курсом перебудови. Доповідь члена Політбюро ЦК КПРС, першого секретаря ЦК Компартії України В. В. Щербицького на урочистому засіданні, присвяченому 70-річчю встановлення Радянської влади на Україні 25 грудня 1987 року // *Радянська Україна.* — 1987. — 26 грудня.

Абзац, присвячений колективізації та голоду 1932—1933 рр., для промови В. Щербицького було доручено написати С. В. Кульчицькому, автору доповідної записки до ЦК КПУ. Відповідно до практики тих років проекти промов (їхні окремі фрагменти і матеріали до них) готувалися фахівцями багатьох академічних інститутів, після чого ці матеріали опрацьовувалися у відповідних підрозділах ЦК. За свідченням С. В. Кульчицького (інтерв'ю 17 квітня 2008 р.), в поданому до доповіді тексті він пояснював виникнення голоду надмірними хлібозаготівлями.

доліків» і «помилки» — зауважимо, що вона супроводжувалася стандартною реплікою про «політичні спекуляції» на тему голоду на Заході¹.

Табу на слово «голод» стосовно подій 1932—1933 рр. було знято² найвищим посадовцем республіки. Цікаво, що саме з цього моменту риторика згадування про голод 1932—1933 років швидко радикалізується, змінюються акценти у її спрямованості. В лютому 1988 р. на партійних зборах Київської організації Спілки письменників УРСР один з представників тодішнього партійно-письменницького істеблішменту Олекса Мусієнко виголосив промову, в якій згадав про «масовий голод 1933 року» в контексті «компрометації методами штурмівщини ідеї колективізації», та про «злочинне винищення кадрів ленінського гарту». Саме тоді він побіжно вжив слово «голодомор» стосовно голоду 1932—1933 років³.

З другої половини 1988 р. тема голоду 1932—1933 років за популярністю сягає рівня суспільної уваги до Чорнобильської катастрофи: всі українські журнали, за винятком дитячих, взяли за друк відповідних матеріалів: від перекладів окремих фрагментів з книги Р. Конквеста до спогадів і літературних творів, від публікацій архівних документів (надрукованих за кордоном) до виступів науковців, в тому числі закордонних. Деякі журнали навіть започаткували спеціальні рубрики на зразок «Білі книги» (львівський «Дзвін») чи «стежками болі і мук» (тижневик «Україна»)⁴.

Партійна преса⁵ намагалася не відставати, долучаючись до перетворення теми на суспільно значуще явище. Щоправда, тут початково ще переважали мотиви контрпропагандистського характеру, пов'язані із бажанням перехопити ініціативу і спрямувати дискусію у «правильне

¹ Там само.

² Варто зазначити, що слово «голод» стосовно подій 1932—1933 рр. вперше пролунало в офіційному виданні у липні 1987 р. у двох публікаціях, присвячених іншим проблемам: в одній йшлося про сюжети, які очікують на увагу «майстрів мистецтв», в іншій — було надруковано автобіографію Г. Тютюнника, де письменник згадував своїх дідів, що померли від голоду. Див.: *Олійник М.* Час і ми // Літературна Україна. — 1987. — 16 липня; *Тютюнник Г.* Вічна загадка: автобіографія // Там само.

³ Громадянська позиція літератури і перебудова. Доповідь О. Г. Мусієнка на партійних зборах Київської організації СПУ // Літературна Україна. — 1988. — 18 лютого.

⁴ *Pavlyshyn O.* Famine 1932—1933: Selected Biography // Famine-Genocide in Ukraine, 1932—1933. Western archives, testimonies and new research / Ed. by Wsevolod W. Isajiw. — Toronto, 2003. — P. 192.

⁵ У принципі, вся преса була «партійною», тобто підконтрольною ідеологічним структурам КПУ, однак в цьому разі йдеться про журнали, які безпосередньо були виданнями партійних органів. Досить активно «викривальні» матеріали друкувалися саме в популяризаторських пропагандистських виданнях на зразок журналу «Під прапором ленізму».

русло» в контексті руху до «соціалізму з людським обличчям». Важливою подією стала публікація книги документів «Голод 1932—1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів»¹. Її матеріали були предметом спеціального обговорення на Політбюро ЦК КПУ в січні 1990 р.: як свідчить очевидець обговорення, вирішальну роль у тому, що книгу допустили до публікації, відіграла позиція тодішнього першого секретаря ЦК КПУ В. Івашка². В лютому 1990 р. тема набула такого значення в «боях за історію», що було ухвалено окрему постанову ЦК КПУ «Про голод 1932—1933 років на Україні та публікацію пов'язаних з ним архівних матеріалів»³. Істориків закликали до «глибокого вивчення та об'єктивної оцінки» голоду 1932—1933 років: йшлося про відокремлення «справжнього» соціалізму від його «викривлень» — натяк цілком зрозумілий.

Згодом на рівні Політбюро ЦК КПУ було ухвалено рішення про включення до «Республіканської програми розвитку історичних досліджень, покращення вивчення і пропаганди історії Української РСР» (липень 1990 р.) теми «Суцільна колективізація і голод сільського населення 1932—1933 рр.». Тему, про яку нещодавно небезпечно було навіть згадувати, було легітимовано в документах правлячої партії. Заборону було знято офіційно і на найвищому рівні.

Цілком очевидно, що зроблено це було під тиском двох політичних обставин: з одного боку, відчувався вплив громадських рухів і «мітингової демократії» — 1990-й рік був критичним для Комуністичної партії — як з огляду кількісних втрат (її масово полишали), так і з огляду втрат ідеологічних: саме цього року вона зазнала найсерйозніших поразок в «боях за історію»⁴.

Нова версія радянської історії, яку пропонували ідеологічні опоненти, «націонал-демократи», була відверто антикомуністичною. І тема голоду 1932—1933 років в цьому сенсі разом з темою репресій містила найпотужніший заряд дискредитації державної партії. Згадування про «голодомор» на рубежі 1980—1990-х рр. стало одним із обов'язкових компо-

¹ Голод 1932—1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — К., 1990.

² Кульчицький С. Демографічні наслідки голоду-геноциду 1933 р. в Україні // Геноцид українського народу: історична пам'ять та політико-правова оцінка (Міжнародна науково-теоретична конференція, Київ, 25 листопада 2000 р.). — Київ—Нью-Йорк, 2003. — С. 20.

³ Радянська Україна. — 1990. — 7 лютого.

⁴ Докладніше див.: Касьянов Г. Украина 1990: бои за историю // Новое литературное обозрение. — 2007. — № 83.

нентів ледь не кожного виступу (усного чи письмового), присвяченого критиці радянської системи, особливо в контексті «зовнішніх впливів» на Україну, перш за все з боку комуністичної ідеології та комуністичної влади, нібито «засадничо чужих» українській традиції і ментальності. З іншого боку, «бої за історію» стали важливим аргументом для політичної легітимації тієї частини республіканської номенклатури, яка прагнула скористатися моментом в боротьбі за перерозподіл влади з «центром». Оскільки провина за голод покладалася саме на «центр» та його «поплічників» з місцевих комуністів, ті, хто встиг «переорієнтуватися», контекстуально позбувалися «гріхів минулого» і діставали додатковий аргумент для «суверенізації республіки» (щось на зразок: якби українці самі керували своєю республікою, голоду не було б).

На кінець 1980-х припадає і перший в Україні проект збирання свідчень про голод 1932—1933 років, який починався як спільна ініціатива радикально налаштованих письменників і ще обережних істориків. Член Спілки письменників України Володимир Маняк звернувся у липні 1989 р. до С. Кульчицького (як до людини, яка «сиділа на документах») з пропозицією підготувати книгу, яка містила б офіційні документи про голод і спомини та свідчення очевидців. Для звернення по свідчення було запропоновано використати наймасовішу газету з обігом переважно в сільській місцевості — «Сільські вісті».

С. Кульчицький склав питання, які були опубліковані в «Сільських вістях» у грудні 1988 р.¹ Звертаючись до читачів, С. Кульчицький вказав на те, що документів у істориків дуже небагато, тому особливого значення набувають свідчення очевидців. Читачів просили «згадати»: відомі їм випадки опору реквізиціям продовольства з боку місцевих партійних і радянських працівників; репресії проти керівних працівників і колгоспників за борги з хлібозаготівель; форми нецентралізованої допомоги голодуючим (на місцевому рівні) з боку влади; долю сіл, занесених до «чорної дошки» за невиконання хлібозаготівель, кількість загиблих від голоду односельців; допомога міста під час весняної посівної кампанії 1933 р.; просто власні спостереження².

¹ Дж. Мейс стверджував, що В. Манякові не дозволили скористатися газетою, а складання списку питань доручили С. Кульчицькому (мабуть, натякаючи на такий собі намір нейтралізувати ініціативу правдолюбців офіційними рамками). С. Кульчицький спростовує це, наполягаючи на тому, що ні Манякові, ні йому ніхто не доручав працювати над цим проектом.

² *Кульчицький С. В. 33-й: голод. Запрошуємо до створення книги-меморіалу // Сільські вісті. — 1988. — 9 грудня.*

Неважко помітити, що питання переважно були скеровані на заперечення антикомуністичної версії голоду 1932—1933 років, на те, щоб змалювати зусилля партійних і радянських працівників, спрямовані на подолання голоду і спротив реквізиціям — цілком у руслі офіційного ідеологічного/історіографічного дискурсу кінця 1980-х років. У статті згадувався «досвід по-державному організованої боротьби з голодом» радянського уряду на чолі з В. І. Леніним. (Звісно ж, варто згадати про те, що газета, яка надрукувала анкету, була партійним виданням, а цензура у 1988 р. ще існувала). Хоч це й парадоксально, саме зазначені питання та ініційовані ними спогади, незалежно від мотивів їх виникнення, у перспективі могли б стати одним з важливих елементів більш адекватної, зваженої реконструкції картини подій 1932—1933 років.

Однак кінцевий продукт, тобто створена на основі зібраного матеріалу книга «33-й: Голод. Народна книга-меморіал»¹, свідчила, що на рубежі 1990-х рр. стандарт презентації голоду 1932—1933 років вже мав усі ознаки канонічної версії, створеної в діаспорі: для друку були відібрані лише ті свідчення очевидців, які змальовували жахливі картини вимирання людей у власних домівках та пов'язані з цим ексцеси. Із майже 6 тисяч листів², що надійшли до газети, до книги увійшло близько тисячі. Видання підготували до друку письменники В. Маняк та його дружина Л. Коваленко-Маняк. Спогади та свідчення, що увійшли до книги, було піддано літературній редакції, внаслідок чого їхня початкова цінність як історичного джерела знівельовалася³. Варто згадати ту обставину, що книга вийшла друком напередодні грудневого референдуму 1991 року.

Так само напередодні референдуму на першому республіканському каналі було показано художньо-публіцистичний фільм «Голод-33» українського режисера О. Янчука за автобіографічною повістю В. Барки «Жовтий князь». Такий збіг, очевидно, не був випадковим в загальному контексті використання історії в агітації за незалежність.

Упродовж більше як півстоліття голод 1932—1933 років ігнорувався чи навмисно замовчувався на Заході і був предметом політичного табу в СРСР, залишаючись предметом спорадичної уваги частини політично активних кіл української діаспори. З початку 1980-х, менше ніж за десятиліття, голод 1932—1933 років став об'єктом бурхливих політичних і науко-

¹ 33-й: Голод. Народна книга-меморіал. — К., 1991.

² Мейс Дж. Геноцид в Україні — доведено! // День. — 2003. — 22 листопада.

³ Цей масив спогадів (ще 5 тис. інших листів) є надзвичайно цікавим джерелом, яке вже майже 20 років залишається поза увагою дослідників голоду 1932—1933 років.

вих дискусій, приводом для масштабних громадських акцій¹, складовою процесу інструменталізації історії, використання історичних репрезентацій в ідеологічних суперечках та політичній боротьбі, і зрештою — об'єктом і складовою комеморативних практик держави і суспільства. В Українській РСР цей процес збігся з суверенізацією республіки, її рухом до незалежності, в результаті чого тема від самого початку була не лише вкрай політизованою, а й стала одним з потужних аргументів у дискредитації й поваленні комуністичної влади та прямій чи опосередкованій агітації за незалежність. Це не могло не позначитися на визначенні пізнавальних та інтерпретаційних рамок її обговорення та подальшому функціонуванні в культурному, науковому та політичному просторі України, на загальному контексті її обговорення, контексті, який, у свою чергу, транслиювався в тексти і далі — дії політиків, громадських діячів, науковців.

СКЛАДНОЩІ УСВІДОМЛЕННЯ: КОНТЕКСТИ

Усвідомлення культурного і суспільно-політичного контексту реконструкції та функціонування образу голоду 1932—1933 років в дискурсивних і політичних практиках 1990—2000-х років варто вважати ключовим чинником для розуміння характеру і спрямованості, пізнавальних та пояснювальних можливостей цієї реконструкції.

Передусім варто зауважити, що спокійний та «безпристрасний» науковий аналіз проблематики, пов'язаної з голодом 1932—1933 рр., у самій Україні ускладнюється тим, що тут переплітаються політичні інтереси, ідеологічні стереотипи, моральні і моралістичні конотації, амбіції окремих людей (політиків, суспільних діячів, науковців), політичних і соці-

¹ Дослідження участі громадськості у відновленні та інтерпретації теми голоду 1932—1933 років не є предметом цієї книги. Можна впевнено засвідчити одне: мотивація ентузіастів теми — сотень і тисяч учителів, учнів, працівників клубів, бібліотек, архівних установ, науковців, краєзнавців — контрастує з мотивацією політиків і чиновників. Тут справді можна говорити про мотивацію етичного порядку. Створена влітку 1992 р. Асоціація дослідників голоду-геноциду 1932—1933 років в Україні (з 1996 р. під іншою назвою) існує вже 16 років справді на громадських засадах, витрачаючи добродійні кошти та внески на публікації та заходи в регіонах. Центральна влада — ані «патріотичні» Л. Кравчук чи В. Ющенко, ані «прагматичний» Л. Кучма — не спромоглася на підтримку асоціації. Можна не погоджуватися з інтерпретаціями новітньої історії України, що домінують в настановах асоціації, але не можна не віддати належне безкорисливій багатолітній праці її членів з вшанування пам'яті загиблих.

альних груп¹. Голод 1932—1933 рр. був і залишається невід’ємною частиною внутрішньополітичних дискусій. Наприкінці 1980-х — початку 1990-х тема голоду 1932—1933 рр. використовувалась для дискредитації частини тодішніх політичної та державної еліт, вирощених ще тим режимом, що мав нести відповідальність за голод (цим же можна пояснити і достатньо «стримане» ставлення тодішньої влади до цієї проблеми, і звинувачення на її адресу з приводу такої стриманості). Упродовж 1990-х успадковані Україною номенклатурні державні еліти у свою чергу використовували тему для власної легітимації шляхом встановлення та регламентації державних комеморативних практик.

Тема надалі є надмірно політизованою й побутує як досить активна складова політико-ідеологічного дискурсу. Починаючи з 2005 р. вона стала не лише об’єктом, а й інструментом певного варіанту державної історичної політики та політики пам’яті, засобом інтенсивного нав’язування суспільству єдиної офіційної версії подій 1932—1933 років, яка має претензію на істину. Навіть більше, в 2006—2008 рр. спостерігалися спроби легітимувати цю версію на законодавчому рівні та запровадити заборонні і каральні санкції за відхилення від неї. Офіційна версія події була закарбована у спеціальному меморіальному законі.

Сама тема — масштаби та обставини лиха, масова мученицька загибель кількох мільйонів населення на власній території у мирний час, з ще не з’ясованими біологічними, соціальними і соціально-психологічними наслідками², важко піддається усвідомленню як предмет суто академічних дискусій, особливо в ситуації, коли кон’юнктура творення образу постраждалої нації та поточні політичні дискусії закликають пояснювати сьгоднішні негаразди чинниками вісімдесятилітньої давності і шукати винуватців трагедії серед сучасників. *Голодомор* став зручною і універсальною формулою, якою можна пояснити все — від невдалих реформ до корупції, від неспроможності еліт до байдужості і пасивності населення.

¹ Авторіві неодноразово доводилося обговорювати проблему голоду 1932—1933 років з дуже різними людьми: професійними істориками, політиками, бізнесменами, освітянами, таксистами, випадковими попутниками в поїздах і літаках тощо. Незалежно від того, виникала розмова спонтанно чи була предметом цілеспрямованого «інтерв’ю», майже щоразу емоційна напруга розмов виходила за рамки невимушеної бесіди про погоду.

² Зрозуміло, припущень (які власне формулюються як директивні висновки) щодо наслідків голоду 1932—1933 років зокрема і «злочинів комунізму» взагалі не бракує, особливо на рівні публіцистики та метафоричних вправ. Найпопулярнішими ідеологемами можна вважати ті, що пояснюють сучасні негаразди «генетичними втратами» 1930-х років.

Тим часом намагання повернути тему в рамки академічного обговорення і утримувати її там нерідко сприймаються прибічниками певних ідеологічних спрямувань як зазіхання на святині, нехтування моральними нормами, неповага до жертв трагедії, брак патріотизму, політична ангажованість чи навіть виконання замовлення «антиукраїнських» зовнішніх сил.

Політична актуалізація теми голоду 1932—1933 років забезпечується й тим, що вона стала частиною «воєн пам'яті» 2007—2010 років між Росією і Україною. Після 2014 року *Голодомор* став невід'ємною частиною пропагандистських зусиль в контексті «гібридної війни». За цих умов, наприклад, визнання того факту, що голод 1932—1933 років мав загальносоюзний характер (на чому наполягають російські історики), може бути витлумачено, як підспівування державі-агресору...

Україні за радянських часів довелося пережити три масових голоди: у 1921—1923 рр., у 1932—1933 рр. та у 1946—1947 рр. Голод 1921—1923 рр. не замовчувався ані владою, ані радянською історіографією: його пояснювали післявоєнною розрухою і природними причинами, держава організувала продовольчу допомогу голодуючим, в тому числі міжнародну. Голод 1946—1947 рр. також не ігнорувався владою, хоча в історичних працях радянського періоду про нього якщо і згадували, то зазвичай в контексті післявоєнної розрухи та посухи.

Голод 1932—1933 рр. вирізнявся саме тим, що його намагалися приховати вже під час самої трагедії, сільське населення не тільки було в найкритичніший момент голоду кинуте напризволяще, але й на певний час стало об'єктом дій влади, які деякі дослідники називають «терором голодом», тоді як міжнародний резонанс цієї катастрофи був приглушений зусиллями західних політиків, журналістів, широких кіл прорадянськи налаштованих західних інтелектуалів та політиків, орієнтованих на співпрацю з СРСР. Згадки саме про цей голод намагалися «стерти» з колективної пам'яті, саме його було табуйовано.

Оскільки тема як така десятиріччями перебувала під забороною, зрозуміло, що в період «гласності» другої половини 1980-х років спрацював механізм компенсації цієї заборони, реального чи уявного відновлення «придушеної/репресованої/пригнобленої пам'яті». Навіть більше, конструювання *Голодомору* відбувалося під гаслами відновлення «історичної правди» та «історичної справедливості».

Як вже згадувалося, тема голоду 1932—1933 рр. «поверталася» до суспільно-культурного і наукового просторів у період інтенсивних «боїв за історію» між ортодоксальною комуністичною номенклатурою і націонал-

демократами та їхніми прибічниками в суспільстві. З одного боку, вона була дієвим елементом в дискредитації комуністичної влади, отже, від самого початку була питанням політики, а не науки. «Наукова історія» використовувалася або для спростування, або для підтвердження політичних тем та гасел.

Упродовж 1990-х тема голоду 1932—1933 років провокувала емоційні паралелі з сучасним станом української нації, який, відповідно до ідеологічних стереотипів того часу, був результатом страждань і втрат українців у роки тоталітаризму. Тодішніх лівих відкрито називали спадкоємцями партії, відповідальною за голод 1932—1933-х, явно прагнучи дискредитувати їх у боротьбі за владу. Такий спосіб актуалізації вочевидь посилював інструменталістські обертони теми і серйозно впливав і надалі впливає на позиції вчених. З іншого боку, вона сприймалася і репрезентувалася в контексті заповнення так званих «білих плям вітчизняної історії», повернення до «справжньої історії».

Відповідно, єдина домінантна інтерпретація теми, яка виникла в цей час, сприймалася і як єдино «правильна», «справжня». Тоді ж сформувався специфічний моралізаторський контекст дискурсивних практик про голод 1932—1933 років, в рамках якого раціональні міркування, які не збігалися зі звинувачувальним дискурсом, виглядали як морально корумповані.

Реконструкція теми та її вихід на рівень суспільно-політичних дискусій в кінці 1980-х відбувалися переважно в «силовому полі» конфронтаційної риторики та в специфічному культурному контексті. Неофіти теми, які взялися відновлювати «історичну справедливість», були виховані в душі радянських ідеологічних практик, базованих на ідеологічному монотеїзмі, нетерпимості до інших поглядів, свого роду прозелітизмі, вірі в наявність абсолютної істини, догматичності.

Відповідно, спочатку в публіцистиці, а потім і на найвищому державному рівні, в офіційних документах, заявах, було закарбовано певні канонічні норми трактування теми, відхилення від яких пояснюється їхніми прибічниками як суспільно аморальна чи політично опозиційна поведінка. Водночас особиста «громадська аура» як офіційних адептів теми голоду 1932—1933 років, так і політиків, які заперечують цю версію, визначена рівнем їхньої власної особистої і політичної культури, часом приносить в суспільні дискусії не лише елементи особистісного протистояння, а й непристойного публічного скандалу.

Важливо й те, що «повернення» теми до суспільної свідомості («колективної пам'яті») та її поява в канонічній версії національної історії

було частиною масштабнішого процесу «націоналізації історії» — відокремлення «власної» історії від колись спільного історичного і політичного простору. Коли йдеться про суто пізнавальні, академічні аспекти цього процесу, то наприкінці 1980-х — початку 1990-х в Україні було створено (а значною мірою відтворено) стандартний варіант національної історії, побудований на етнічній ексклюзивності, есенціалізмі, стандартній культурницькій телеології та народницьких і романтичних міфах. Це не могло не позначитися на формуванні образу голоду 1932—1933 років, способах розуміння його причин і наслідків професійними істориками, які підпали під чари антикварних уявлень про націю та її історичну долю.

Якщо йдеться про суспільно-політичний аспект «націоналізації історії», то вона була складовою суверенізації України. Тема голоду 1932—1933 років, як вже згадувалося спочатку, стала важливою складовою легітимзації самостійності (ми вже згадували популярну тезу про те, що трагедію було спровоковано винятково зовнішніми чинниками, і її не трапилося б, якби українці мали власну державність). Періодично (1993, 2003, 2005—2008, 2017) тема стає частиною зовнішньополітичних зусиль України, спрямованих на визнання країни та українців у світі як нації, що найбільше постраждала від комуністичного режиму.

Зрештою, є дослідники теми, які ознайомлені з нею не лише через архівні чи бібліотечні розвідки, а й через опосередкований особистий досвід — спомини рідних. Сама по собі картина страшної, мученицької смерті мільйонів у мирний час, перетворившись на факт «колективної пам'яті», починає впливати на думку навіть тих професіоналів, хто вважає себе здатним до неупереджених суджень. Явище «масового пригадування», коли загальна картина страхіть, відтворена істориками і публіцистами, стає частиною колективних уявлень про минуле та відносно сталих комеморативних практик, не може не впливати на свідомість і способи пригадування тих, кого можна вважати безпосередніми свідками голоду 1932—1933 років. *Голодомор* сприймається як реальність, втрачається дистанція між подією та стереотипними колективними уявленнями про неї.

На професійних істориків тисне і те, що зазвичай називають громадською думкою (особливо коли доводиться виступати з публічними заявами), і загальна нервова атмосфера в суспільстві довкола проблеми голоду 1932—1933 років, яка періодично загострюється завдяки зусиллям політиків. Популярні публікації, літературні твори, теле- та кіноверсії подій 1932—1933 рр., різноманітні суспільні акції створюють певне культурне

тло, на якому професійному історику, що має намір дати суто наукову оцінку історичному явищу, доволі складно зберегти зважений академічний підхід. Потужний емоційний заряд проблеми періодично провокує навіть суспільну істерію, за якої заклики до тверезого, раціонального розгляду питання, як вже згадувалося, **можуть** і нерідко сприймаються частиною публіки як виклик суспільній думці чи неповага до пам'яті загиблих.

Зусиллями публіцистів, істориків та громадських діячів уявлення про голод 1932—1933 років перетворилися на один з найбільш знакових національних символів, у **специфічну форму культурної реальності** — *Голодомор*.

І останнє — фактично для частини українського політично і культурно активного суспільства *Голодомор* перетворився на свого роду **громадянську релігію**¹ зі своїми канонічними текстами, сакральними об'єктами, святими, іконами, обрядами і церемоніалами. Це значно ускладнює обговорення теми в термінах раціонального знання та наукового аналізу — принаймні коли йдеться про можливість такої дискусії з носіями і адептами цієї релігії, провокує відповідну тональність і творить культурне тло, де надзвичайно важко утриматися в рамках справжньої, щирої поваги до пам'яті загиблих і вшанувати її без суспільних істерик та публічних сцен в стилі театру абсурду. Ця обставина стає особливо виразною, коли до справи беруться влада і політики.

¹ Докладніше див. розділ III, глава 1.

Глава 2

ГОЛОДОМОР ЯК ОБ'ЄКТ І СУБ'ЄКТ ПОЛІТИКИ

Голодомор і влада: інтерес. — Легітимація. — Одержавлення. — Голодомор як суб'єкт політики. — Янукович і Голодомор. — «На круги своя?» — Криміналізація «заперечення»

У цій главі буде розглянуто проблему використання *Голодомору* в історичній політиці двома основними групами акторів: владою і опозицією. Треба взяти до уваги ту обставину, що ці поняття — «влада» і «опозиція» в новітній українській історії не мають чіткого змістовного наповнення через те, що одні й ті самі фігури і групи впродовж щонайменше двадцяти років невпинно мандрували між цими двома субстанціями. Подібно до будь-яких інших різновидів політики історична політика функціонувала в двох іпостасях: реальній і віртуальній. Реальна історична політика була підпорядкована реалізації конкретних завдань: дискредитації опонентів, мобілізації прихильників, відволікання уваги суспільства від нагальних соціальних, економічних, гуманітарних проблем. Віртуальна політика: гасла, моралізаторство, пафосні заяви та акції де-факто призначалася «широким колам громадськості» і підпорядковувалася реальній, в певному сенсі, була димовою завісою для неї. В будь-якому разі *Голодомор* у виконанні політиків передусім був об'єктом і суб'єктом реалізації політичного інтересу.

ГОЛОДОМОР І ВЛАДА: ІНТЕРЕС

Зі здобуттям незалежності тема голоду 1932—1933 років певний час залишалася традиційним доменом політиків національно-демократичного і націоналістичного спрямування, на рівні публічного дискурсу головними адептами *Голодомору* залишалися літературно-мистецька і частково наукова інтелігенція та громадські організації, діяльність яких

фокусувалася на радикальній ревізії радянської історії (зокрема «Меморіал»). Постійними і радикальними опонентами виступали «ліві», передусім комуністи.

Представники влади досить швидко оцінили політико-ідеологічний та мобілізаційний потенціал теми. Вже за часів Л. Кравчука спостерігалася досить активна позиційна риторика президента щодо «тоталітарного минулого», зокрема й голоду 1932—1933 років. Л. Кравчук дуже вдало скористався темою засудження «злочинів комунізму», аби максимально віддалити, відокремити себе особисто від цього минулого та відповідальності за нього — саме шляхом активного сприяння новому «націонал-демократичному» істеблшменту в його символічній «боротьбі з комунізмом» та «спадщиною тоталітаризму». Тема голоду 1932—1933 років була, крім іншого, важливим чинником мобілізації частини націонал-демократів, передусім літературно-мистецького істеблшменту, на підтримку ще слабкої президентської влади.

Якщо згадувати Л. Кучму, не можна не помітити, що для нього особисто проблеми звернення до радянського минулого та його «первісних гріхів» взагалі не мали самодостатнього ідеологічного значення. Він звертався до них з формально-прагматичних мотивів — чи то в рамках ситуативної політичної гри, чи то за порадами свого найближчого оточення.

Залежно від порад чи поточних політичних інтересів, він міг бути або активним пропагандистом символіки і комеморативних практик, пов'язаних з *Голодомором* як злочином комуністичного режиму, або негласним покровителем ініціаторів ювілеїв В. Щербицького та українського комсомолу — хоча і в цьому разі варто шукати в його діях не так особливі ідеологічні преференції, як прагматизм технократа у використанні ідеологічних баталій.

Коли ж ідеться про законодавчу владу і політичні сили, представлені в парламенті, справді можна твердити про намагання протистояти антикомуністичній ревізії національної історії — утім це стосується головним чином періоду відносного панування¹ «лівих» у парламенті (1990—2000). Оскільки для «лівих» (переважно комуністів, представлених КПУ та політичних гомункулів на зразок Прогресивної соціалістичної партії України) питання ідеології були не лише традиційно важливою сферою життєдіяльності, а й надзвичайно вагомим засобом утримання політичної легі-

¹ «Ліві» ніколи не мали вирішальної більшості для блокування невігідних їм дій виконавчої чи президентської влади, але завжди використовували парламент для організації показових акцій.

тимності серед радянсько-ностальгійної частини населення. Вони досить успішно гальмували всі спроби (реальні та уявлені) націонал-демократів та їхніх союзників зафіксувати антикомуністичну ревізію української історії на рівні державної політики, аж доки 2000 р. не трапилася ситуативна фракційна перестановка сил у Верховній Раді, після якої розпочався політичний занепад «лівих».

Зрештою, варто пам'ятати й про те, що автори тверджень про «проект амнезії» дещо перебільшували ступінь «стурбованості» влади 1990-х — початку 2000-х своїм комуністичним минулим і нібито пов'язаним з цим страхом делегітимації у суспільній свідомості. Якщо йдеться про часи Л. Кравчука, ці міркування варто визнати слушними, бо інерція антикомунізму кінця 1980-х — початку 1990-х була ще досить потужною, і Л. Кравчук мав урахувати ідеологічні амбіції націонал-демократів.

Якщо йдеться про часи Л. Кучми, ситуація вже була якісно іншою. Влада (і президентська, і законодавча) успадкували її удавані і реальні «гріхи» і була стурбована іншими, значно ближчими до неї у часі й просторі проблемами: економічними (не в останню чергу пов'язаними з перерозподілом власності й особистим збагаченням) і «політико-економічними» (боротьба за перерозподіл влади і власності). Ідеологічні питання, зокрема й такі, як ревізія історії, мали для неї значення лише тоді, коли прямо чи опосередковано були пов'язані з першими двома.

Зрештою, з плином часу виник цілий комплекс стійких понять, своєрідна ідеологічна «буферна зона», яка надійно захищала можновладців від атак тих, хто вимагав «суду над комунізмом» чи «другого Нюрнберга»¹. Ця буферна зона була тим надійніша, що в Україні, як і в більшості колишніх радянських республік (за винятком, мабуть, лише Прибалтики та Вірменії), не сталося того, що у післявоєнній Німеччині назвали «денацифікацією», а у пострадянських і посткомуністичних країнах Центрально-Східної Європи — «декомунізацією», «люстраціями» тощо.

Не слід забувати і про те, що згадану буферну зону разом будували як колишні представники комуністичної номенклатури, що зберегли владу, так і їхні опоненти з «націонал-демократичного» табору, частина з яких сама увійшла до владних структур. На початку 1990-х років між цими двома силами був досягнутий негласний компроміс, заснований на формаль-

¹ У березні 1996 р. за ініціативою Всеукраїнського товариства політичних в'язнів та репресованих, Асоціації дослідників голодоморів та Меморіалу ім. В. Стуса був створений Український національний комітет з організації міжнародного суду над КПРС «Нюрнберг-2». Суспільний трибунал був проведений у 2000 р. в Литві і вже не мав якого-небудь серйозного резонансу в Україні.

ній спільності інтересів — побудові української державності. Причому якщо серед націонал-демократів були діячі, для яких «побудова української державності» була не формальним символом чи зручним гаслом для пристосування при «новій» владі, а й справді справою морального обов'язку (це стосується передусім частини колишніх дисидентів), то для переважної більшості комуністичної номенклатури, яка перетворилася на номенклатуру нової держави, гасла державотворення були передусім зручним знаряддям утримання влади і засобом власної легітимації.

Колішні комуністи перетворилися на націоналістів і з не меншим запалом, ніж їх недавні опоненти, заходилися публічно засуджувати «злочини тоталітарного режиму»¹, таким чином нейтралізуючи можливі звинувачення на свою адресу.

Зрозуміло, що ті, хто відновив Комуністичну партію України у 1993 році, успадкували її удавані і реальні «гріхи» — створили в своїй особі додатковий буфер для можновладців — своїх колишніх колег. Боротьба з комунізмом і комуністичною спадщиною в особі тих, хто офіційно успадкував комуністичне минуле і став на його захист, стали зручною формою містифікації суспільства і відволікання уваги від масштабного переділу влади і власності в 1990-ті роки.

Зрештою, варто згадати й те, що тема тоталітарного минулого і голоду 1932—1933 років поверталася до колективних уявлень про минуле на тлі масштабної соціально-економічної кризи, коли переважна частина населення України переймалася передусім питанням виживання в нових, надзвичайно складних і незвичних суспільних умовах. Будь-які сигнали з політикуму, спрямовані на мобілізацію проти «важкого минулого», не викликали в цей час помітного резонансу в суспільстві, яке переймалося важким сьогоденням.

¹ Найбільш показова фігура у цьому сенсі — Леонід Кравчук. У 1980—1988 рр. він був завідувачим відділу агітації та пропаганди Центрального Комітету Комуністичної партії України, брав участь у контрпропагандистських заходах з приводу 50-річчя голоду 1932—1933 рр. У 1989 р. він став завідувачим ідеологічним відділом ЦК КПУ та до зміни курсу брав активну участь у дебатах з націонал-демократами. У 1991 р. він став президентом України, далеко випередивши свого конкурента від «націонал-демократичних» сил В. Чорновола. У 1993 році Микола Плав'юк, Президент Української Народної Республіки в екзилі та керівник Організації українських націоналістів (мельниківців), передав Л. Кравчуку повноваження Президента УНР — таким чином було продемонстровано символічний зв'язок між владою УНР і сучасною українською владою. Переважна більшість організацій української діаспори відкрито чи опосередковано підтримали цю ідею, йдучи на співпрацю з представником компартійної номенклатури для підтримки ідеї державного будівництва.

Важкий досвід сучасної повсякденності і супутня соціально-психологічна депресія, з одного боку, актуалізували спогади про важкі випробовування у минулому, з іншого — нівелювали гостроту сприйняття травматичного досвіду минулого. Не можна не помітити, що суспільний інтерес до теми голоду 1932—1933 років значно пожвавився у 2003—2007 роках як завдяки активізації політики пам'яті з боку президента, так і завдяки покращенню соціально-економічної ситуації.

За часів В. Ющенка політична інструменталізація *Голодомору* вийшла на якісно новий щабель. Тема голоду стала складовою гострої боротьби за політичну владу. Утилітарне використання теми досягло апогею в діяльності усіх конкуруючих сил, незалежно від того, відстоювали вони «геноцидну» версію чи заперечували її. Саме в цей час питання визнання *Голодомору* геноцидом стало питанням зовнішньої політики. Саме з В. Ющенка *Голодомор* став першою в незалежній Україні спробою юридично-політичними засобами регулювати питання інтерпретації минулого — аж до спроб запровадження кримінальної відповідальності за «неправильне» трактування голоду 1932—1933 років.

Цікаво, що утилітарне використання теми не зменшилося і за часів правління головного суперника «історичного президента». Правлячий клас часів В. Януковича визнав практичні можливості *Голодомору* у справі власної легітимації, хоча й у підкорегованому вигляді. Тим не менш, практично всі політичні сили, опоненти В. Януковича доклали чималих зусиль для використання *Голодомору* в політичній і моральній делегітимації президента, який своїми діями відкрив одну з найтрагічніших сторінок новітньої історії України.

Після 2014 року відновилися алгоритми політичної інструменталізації *Голодомору* групами у владі, способи і форми репрезентації, які були створені за часів В. Ющенка. Щоправда, в міжнародній політиці *Голодомор* зі сфери «війни пам'ятей» перейшов у сферу неоголошеної війни з Росією: він став важливим маркером для репрезентації Росії як одвічного ворога України. Усі ці обставини варто брати до уваги, оглядаючи динаміку дій влади в царині «політики пам'яті» в Україні стосовно голоду 1932—1933 років.

ПОЛІТИЧНА ЛЕГІТИМАЦІЯ

Мабуть, першою офіційною практичною дією центральної влади в Україні стосовно голоду 1932—1933 рр. було розпорядження прем'єр-міністра В. Фокіна від 26 серпня 1992 р. про фінансування будівництва

комплексу «Дзвони світу» у м. Лубни Полтавської області. Йшлося про 1 млн карбованців. В Лубнах насипали курган, встановили хрест і дзвін.

Перший президент України Л. Кравчук, який вже звично користувався гаслами національно-демократичної опозиції періоду перебудови (йдеться про Рух), формально досить активно сприяв організації акцій, присвячених 60-й річниці голоду 1932—1933 рр. Чималою мірою його підштовхували до цього культурні діячі, які перетворилися на державних чиновників високого рангу¹, та «діаспорна номенклатура», яка через них здобула голос і моральну вагу в деяких питаннях культурної політики України². Водночас, не можна не помітити його прагнення ідеологічно нейтралізувати проблему — Л. Кравчук шукав опертя в «націонал-демократичному» таборі для боротьби проти своїх колишніх однопартійців у Верховній Раді, водночас намагаючись не загострювати конфлікт з потужним «лівим» лобі в парламенті. Тому він не був зацікавлений у надто радикальних діях, пов'язаних із засудженням «злочинів комуністичного режиму».

19 лютого 1993 р. Л. Кравчук видав указ, якому судилося відкрити серію офіційних звернень президентської влади до теми голоду 1932—1933 рр. — «Про заходи у зв'язку з 60-ми роковинами голодомору в Україні». Незважаючи на доволі технічний характер указу — йшлося про проведення у вересні 1993 р. «Днів Скорботи і Пам'яті жертв Голодомору» та відповідні організаційні заходи — документ був дуже важливою віхою у державній легітимації теми. Вживання слова *голодомор* у тексті указу мало велике символіко-ідеологічне значення: цим не лише «узаконовувався» сам термін, він легітимував ту версію бачення і розуміння голоду 1932—1933 років, якій судилося стати «єдино правильною». Саме слово містило «закодовану» інформацію про причини і наслідки, встановлювало межі інтерпретації і розуміння історичного явища.

¹ Назвемо деяких із них: Микола Жулинський, у 1993 р. — віце-прем'єр-міністр України; Іван Дзюба, міністр культури; Дмитро Павличко, голова Комісії Верховної Ради з іноземних справ; Іван Драч, голова ради Товариства зв'язків з українцями за межами України. Див.: Указ Президента України «Про заходи у зв'язку з 60-ми роковинами голодомору в Україні» // Голос України. — 1993. — 20 березня.

² За складом осіб, які увійшли до організаційного комітету з підготовки і проведення заходів у зв'язку з 60-річчям голодомору, в Україні можна визначити організації, думки яких озвучували представники «національно-демократичних» сил: Український Конгресовий Комітет Америки, Українська народна допомога (США), Конгрес українців Канади, Світовий конгрес вільних українців, Українська народна рада (США), Спілка українських організацій Австралії.

Указ також можна вважати першою офіційною спробою держави «інтернаціоналізувати» питання про голод 1932—1933 рр.: Міністерство закордонних справ отримало вказівку звернутися до ЮНЕСКО з пропозицією внести до календаря цієї організації згадки про 60-ту річницю трагедії. До організаційного комітету Днів Скорботи було запрошено 13 представників української діаспори Заходу та СНД, які очолювали найвпливовіші українські діаспорні організації¹, та двох іноземців — американця Джеймса Мейса і англійця Роберта Конквеста.

Водночас указ не містив жодних натяків на винуватців голоду, хоча «націонал-демократи» з президентського оточення явно намагалися загострити проблему. У травні 1993 р. у програмі офіційних заходів, яка була запропонована Організаційним комітетом, містився пункт щодо проведення Народного суду (Трибуналу) над винними у голодоморі², а «Дні Скорботи і Пам'яті жертв голодомору» планувалися як масштабна сценарна постановка (здійснити яку закликалися кращі режисерські сили — Ю. Ільєнко, М. Мащенко, Л. Осика). В червні того ж року сценарно-постановочний компонент з програми зник³. Ідея проведення трибуналу, мабуть, також здалася надто радикальною — він так і не відбувся, хоча за кошторисом заходів, датованим липнем 1993 р., його проведення ще передбачалося. Цікаво, що трибунал разом з панахидою та хресною ходою чомусь мав стати державі більше як в 148,6 млн купоно-карбованців — це складало більше половини бюджету всієї програми заходів⁴.

У вересні 1993 р. Л. Кравчук взяв участь у міжнародній конференції «Голодомор 1932—1933 рр. в Україні: причини і наслідки» — присутність першої особи на конференції сприймалась як важливе свідчення зацікавленості влади у «відновленні історичної правди». Навіть більше, Л. Кравчук заявив: «Я цілком погоджуюся з тим, що це була спланована акція, що це був геноцид проти власного народу. Але я тут не ставив би крапку. Так,

¹ Указ Президента України від 19.02.1993 «Про заходи у зв'язку з 60-ми роковинами голодомору в Україні» // www.zakon.rada.gov.ua

² До групи підготовки трибуналу ввійшли все ті ж представники колишньої опозиції, які перебрались до влади з рядів Руху: І. Драч, П. Мовчан, В. Яворівський. Комунізм збиралися судити люди, які процвітали саме за комуністичної влади.

³ Протокол наради у Віце-прем'єр-міністра України, Голови Оргкомітету з підготовки та проведення заходів у зв'язку з 60-ми роковинами голодомору в Україні (17 травня 1993 р.); План основних заходів у зв'язку з 60-ми роковинами голодомору в Україні (2 червня 1993 року) // Документи з особистого архіву С. В. Кульчицького.

⁴ Кошторис витрат, пов'язаних з проведенням Днів Скорботи і Пам'яті жертв голодомору в Україні 1932—1933 рр. // Архів автора.

проти власного народу, але за директивою з іншого центру»¹. Певну пікантність цій заяві надавала та обставина, що за десять років до цього Л. Кравчук особисто був активним організатором контрпропагандистських акцій, спрямованих проти «розв'язаної на Заході антирадянської кампанії з нагоди так званого “50-ліття штучного голоду на Україні”»². Згадана конференція може слугувати і зразком крайньої політичної актуалізації теми голоду 1932—1933 років: у виступах учасників (серед яких переважали політики і громадські активісти) голод згадувався у контексті таких проблем, як ядерний статус України, статус Севастополя і Криму, розподіл спадщини Радянського Союзу.

У червні 1993 р. Асоціація дослідників голоду-геноциду 1932—1933 рр. в Україні³ виступила з ініціативою створення тимчасової комісії Верховної Ради України, що на «основі документів, які були у науковому обігу, змогла б кваліфікувати голодомор як злочин проти українського народу, акт безпосереднього геноциду, що підірвав його генофонд і духовно-культурний потенціал». Справу далі мали передати до Міжнародного суду в Гаазі⁴.

Інститут історії України Національної академії наук України «на виконання указу Президента України» запропонував Верховній Раді України «розглянути питання про голод 1932—1933 рр. в Україні і **дати таку оцінку цій акції, яка не суперечила б істині...** склалась ситуація, коли **необхідна офіційна оцінка голодомору як цілеспрямованої акції тоталітарної держави.** — Виокремлення моє. — Г. К.»⁵. Як на прецедент автори пропозиції посилалися на висновки комісії Конгресу США та міжнародної комісії юристів і вчених 1988 р. і вказували на ту обставину, що офіційна оцінка, яка містилась у постанові ЦК КПУ від 26 січня 1990 р., «не повністю відповідає дійсності».

У липні 1993 р. Оргкомітет з проведення заходів, пов'язаних з 60-ми роковинами голоду 1932—1933 рр. (який очолював віце-прем'єр міністр М. Жулинський), звернувся до керівництва Верховної Ради з пропозицією

¹ Леонід Кравчук (Президент України). Ми не маємо права знехтувати уроками минулого! // Голодомор 1932—1933 рр. в Україні: причини і наслідки. Міжнародна наукова конференція. Київ, 9—10 вересня 1993 р. Матеріали. — К., 1995. — С. 10.

² Докладніше див.: Литвин В. Україна: політика, політики, власть. На фоні політичного портрета Л. Кравчука. — К., 1997. — С. 98—101.

³ Асоціацію створено у червні 1992 р.

⁴ Пропозиції щодо вшанування 60-х роковин голодомору в Україні. Машинодрук. Без дати // Архів автора.

⁵ Документ без назви за підписом тодішнього директора Інституту історії НАН України Ю. Кондуфора. Титул «Президія АН України» // Архів автора.

організувати обговорення проблеми на сесії парламенту. Було отримано формальну відповідь від першого заступника Голови Верховної Ради В. Дурдинця з проханням підготувати історичну довідку, проект постанови парламенту та назвати кандидатуру можливого доповідача.

Надалі, під час консультацій з ключовими фігурами у керівництві Верховної Ради стало зрозумілим, що перспектив винести проблему голоду 1932—1933 рр. на сесію немає — наближалися вибори 1994 р. (парламентські та президентські), депутатів цікавили зовсім інші проблеми, та й склад парламенту, який було сформовано ще у радянські часи, не був схильним до політичних інсценувань, спрямованих на фундаментальне засудження злочинів комуністичного режиму.

Тодішній прем'єр-міністр Л. Кучма також взяв «технічну» участь в реалізації першої освяченої державою комеморативної акції: за його розпорядженням на неї було виділено з резервного фонду уряду 288,6 млн карбованців. Також окремим розпорядженням Л. Кучма виділяв 5 млн карбованців «для відзначення грошовими винагородами творчих колективів, митців і режисерів-постановників, які зробили великий внесок у підготовку та проведення Днів Скорботи і Пам'яті жертв голодомору». Постановою Кабінету міністрів за його ж підписом було запропоновано масову загальнонаціональну акцію, яка не згадувалася в указі президента Л. Кравчука — 10 вересня 1993 р. впродовж 4 годин по всій території держави мали бути приспущені державні прапори¹.

ОДЕРЖАВЛЕННЯ

З приходом до президентського офісу Л. Кучми як вже згадувалося, суто «ідеологічна» складова у державній політиці на рівні риторики стала менш вагомою. Водночас, знакові дати і події комеморативного характеру набули більш прагматичного тлумачення: без них було важко обходитися, але великої ваги їм не надавалося.

Варто погодитися з соціологом В. Середою, яка вважала, що у сфері політики пам'яті другий президент дотримувався «подвійної стратегії»: з одного боку, він слідував канонам класичного національного наративу, з іншого — використовував ефект національної амнезії, «...конструював саме таку модель історичного минулого, що сприяла “консолідації нації”»

¹ Постанова Кабінету Міністрів України від 10 вересня 1993 р. № 718 «Про вшанування пам'яті жертв голодомору в Україні у 1932—1933 роках» // www.zakon.rada.gov.ua/laws/show/718-93-п

завдяки відмові від будь-яких ідеологічних екстрем: як крайньої лівої (комунізм), так і крайньої правої (етнічний націоналізм), а також замовчуванню конфліктних та контраверсійних подій»¹. Тим не менш саме в цей період і саме президентським офісом і підконтрольним йому урядом було зроблено досить серйозні кроки у державній, суспільній та ідеологічній легітимації меморіальної дати. Можливо, це було пов'язано з присутністю в уряді на посаді віце-прем'єр-міністра з гуманітарних питань професійного історика В. Смолія. В очолюваному ним Інституті історії України Національної академії наук України діяла група істориків-ентузіастів теми (С. Кульчицький, В. Марочко, О. Веселова) — вони часом безпосередньо впливали на процес підготовки державних документів. У жовтні 1998 р. була ухвалена спеціальна постанова уряду про 65-ту річницю голоду 1932—1933 рр.², яка містила доволі стандартний набір заходів, що мало відрізнявся від тих, які пропонувалися на 60-річчя трагедії.

У листопаді 1998 р. президент України Л. Кучма підписав спеціальний указ, який встановлював День пам'яті жертв голодоморів³ — щорічно четверта субота листопада. Тут містився певний парадокс — при тому, що сам Л. Кучма звертався до «питань історії» винятково з прагматичних мотивів, саме він спричинився до встановлення офіційної комеморативної дати, надзвичайно важливої для легітимації в суспільній свідомості та офіційних ідеологічних практиках голоду 1932—1933 років як загальнонаціонального символу.

У жовтні 2000 р. Л. Кучма вніс зміни в цей указ — дату було перейменовано на День пам'яті жертв голодомору та політичних репресій. У липні 2004 р. Л. Кучма ще раз змінив її назву на День пам'яті жертв голодоморів і політичних репресій⁴.

Упродовж наступних п'яти років ситуація дещо змінилася: загострення внутрішньополітичної боротьби змусило президентське оточення приділяти більше уваги ідеологічній легітимації влади за рахунок експлуатації конструкції, яку зазвичай називають «національною ідеєю»,

¹ Серєда В. Особенности репрезентации национально-исторических идентичностей в официальном дискурсе президентов Украины и России, Социология: теория, методы, маркетинг. 2006, № 3, с. 93.

² Постанова Кабінету Міністрів України «Про 65-ті роковини голодомору в Україні» № 1696 від 26 жовтня 1998 р. // www.zakon.rada.gov.ua/laws/show/1696-98-p

³ Указ Президента України «Про встановлення Дня пам'яті жертв голодоморів» № 1310/98 від 26.11.1998 р. // www.zakon.rada.gov.ua/laws/show/1310-98-p (дата звернення 31 березня 2008 р.)

⁴ Там само.

але мають труднощі з її чітким формулюванням. Голод 1932—1933 років на початку 2000-х був одним із важливих елементів цієї ідеї.

У лютому 2002 р. (рік парламентських виборів, які розглядалися як проба сил перед президентськими виборами 2004 року) Л. Кучма підписав указ «Про заходи у зв'язку з 70-ми роковинами голодомору в Україні». Цей документ надзвичайно цікавий тим, що, з одного боку, він детально відтворював усі ритуальні комеморативні практики, запроваджені в попередні роки, а з іншого — містив стандартну бюрократичну риторичку¹, спрямовану на «перекодування» символічного дійства та перехоплення ініціативи в опозиції². 6 грудня 2002 р. Л. Кучма видав розпорядження «Про додаткові заходи у зв'язку з 70-ми роковинами голодомору в Україні» — йшлося про багато речей — від розробки щорічного офіційного ритуалу відзначення Дня жертв голодомору до створення спеціального центру, від законопроекту щодо «оцінки» Голодомору до спорудження у Києві Меморіалу пам'яті жертв голодоморів та політичних репресій.³ Більша частина пунктів розпорядження не була виконана.

У листопаді 2002 року Верховна Рада відгукнулася на 70-ту річницю події, ухваливши постанову «Про 70-ті роковини голодомору в Україні». Перший варіант постанови, запропонований депутатом від «Нашої України» М. Жулинським, містив технічний перелік завдань різним органам влади.

Другий варіант, поданий вже у співавторстві зі спікером В. Литвином і депутатом від «Блоку Юлії Тимошенко» О. Білорусом, виглядав набагато радикальніше. Зокрема, з'явилась преамбула, де Голодомор згадувався як політика геноциду, «що проводилася на державному рівні керівниками тоталітарного радянського режиму проти громадян України, національ-

¹ Про заходи у зв'язку з 70-ми роковинами голодомору в Україні: указ Президента України від 20 березня 2002 р. № 275/2002 // Урядовий кур'єр. — 2002. — 29 березня.

² Документ має доволі докладні вказівки щодо організації заходів, навіть до таких деталей, як покладання квітів до пам'ятників, пам'ятних знаків і *місць поховання жертв голодомору*. Привертає особливу увагу та частина указу, яка пропонує місцевим органам влади «посилити увагу до повсякденних потреб громадян, які пережили голодомор, покращити їх медичне, соціально-побутове обслуговування, сприяти їм у веденні присадибного господарства, знайти можливість для надання матеріальної допомоги таким особам» — жодних юридичних підстав для виконання цієї настанови не було, оскільки ідентифікація та облік тих, «хто пережив голодомор», не відбулася.

³ Було навіть проведено конкурс проектів (архітектурних і скульптурних) — про смаки не сперечаються, але на загал естетична складова запропонованих проектів викликала щонайменше сумне здивування.

ного духу, менталітету та генетичного фонду Українського народу. Набагато масштабнішою була програма комеморативних заходів в країні і за її межами¹. Проти постанови в повному складі проголосували комуністи, утрималися від голосування соціалісти, майже в повному складі за постанову проголосували фракції «Наша Україна», «Блок Юлії Тимошенко» і пропрезидентські фракції².

Тим часом місцева влада, звертаючись до теми у зв'язку з пам'ятними датами і переважно під тиском влади центральної, реагувала здебільше формально, за законами бюрократичної ієрархії: видавала розпорядження з перерахуванням списку заходів і відповідальних осіб, однак не надто охоче підтримувала ці заходи фінансово. Місцеві органи влади, залежно від регіонального розкладу політичних сил, виконували чи ігнорували розпорядження центру³, на загал демонструючи байдужість до справи.

2003 року, як і слід було очікувати, інтерес політиків до теми голоду 1932—1933 років поживавився. Річниця трагедії збіглася із загостренням політичного протистояння, викликаним наближенням президентських виборів (2004) та намаганнями президента Л. Кучми запровадити політичну реформу, спрямовану на перерозподіл владних повноважень між різними гілками центральної влади. Роковини, проігнорувати які було неможливо, використовувалися президентом для демонстрації «єдності з народом»⁴ у переживанні загальнонаціональної трагедії. Виконавча

¹ Постанова Верховної Ради України від 28 листопада 2002 року «Про 70-ті роковини голодомору України», <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/card/258—15> (дата звернення 6 січня 2018 р.).

² http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/radan_gs09/ns_arh_golos?g_id=217304&n_skl=4 (дата звернення 6 січня 2018 р.). Серед тих, хто не голосував за постанову, був депутат від фракції «Наша Україна» П. Порошенко.

³ Досить часто місцева влада просто виконувала наказ, населення «інформували», проводилися формальні заходи для звіту. Наприклад, у Харківській області 20 листопада 2003 р. владою було проведено «День інформування населення». У звіті про нього повідомлялося, що у заході «брали участь заступники голови облдержадміністрації, голови та заступники голів райдержадміністрацій та міськвиконкомів, а також керівники підприємств, установ та організацій регіону» // <http://www.president.gov.ua/authofstate/prezidlist/localrada/diyalcommonely21/209325915.html>. Доволі цікавим є те, що ця гнітюча бюрократична стилістика доволі точно відображає загальне ставлення місцевої влади до ініціатив центру, які мають не менш формальне значення. В інших випадках розпорядження центральної влади просто саботувалися.

⁴ Варто згадати про те, що у 2003 р. відзначалася ще одна знакова дата — річниця українсько-польського конфлікту 1943—1944 рр. Це також був серйозний привід для президента Л. Кучми виступити в ролі національного лідера, який прагне примирення у важких питаннях минулого.

влада, особливо місцева, як і раніше, стримано поставилася до круглої дати¹.

У той же час парламент проявив надзвичайну активність у цьому питанні. Цікаво, що саме питання про голод 1932—1933 рр. стало приводом для розбрату у рядах різнобарвної опозиції «режимові Кучми», яка об'єднувала лівих і правих: фракція комуністів, яка формально належала до опозиційних, стала найбільш активним противником розгляду питання протоколу у парламенті. Нещодавні союзники комуністів у боротьбі з «режимом Кучми» — об'єднання правоцентристських сил «Наша Україна» — виступили як головні промоутери спеціальних слухань. Саме в цей час лідер «Нашої України» В. Ющенко стає одним з найбільш активних політичних adeptів теми голоду 1932—1933 років². Їх підтримала частина пропрезидентських фракцій (звісно, з дозволу Л. Кучми), які сприяли таким чином ідейному «розколу» опозиції. До них приєдналися соціалісти.

12 лютого 2003 р. у Верховній Раді України були проведені спеціальні слухання, присвячені голоду 1932—1933 рр. Промови, які було виголошено, можна вважати свого роду конспектом риторики попереднього десятиліття стосовно теми «злочини тоталітаризму»: «націонал-демократи» та їхні союзники з правих звично повторювали інвективи на адресу «злочинного тоталітарного режиму» і не забували при цьому виголошувати філіппіки на адресу режиму сучасного. В останньому з ними солідаризувалися «ліві», однак вони навідріз відмовлялися звинувачувати минуле і брати на себе відповідальність за нього.

Практично всі промовці в той чи інший спосіб актуалізували *Голодомор* референціями щодо сучасної ситуації, не забуваючи скористатися нагодою, аби сплямувати своїх політичних опонентів. Представник влади, віце-прем'єр-міністр Д. Табачник наголосив на тому, що «голодне лихоліття 1933 року — не історична минувшина, а глибока соціально-демографічна катастрофа ХХ століття, незагоєна морально-психологічна рана, яка жагучим боєм терзає пам'ять очевидців. Соціально-фізіологічне почуття страху, заподіяне народові масовими репресіями та голодомо-

¹ Однією з додаткових причин такої стриманості можна вважати небажання загострювати стосунки з Росією, особливо у 2003 р., проголошеним роком Росії в Україні, бо в ідеологічній риторичі доволі часто повторювалися конструкції на кшталт «організований Москвою голод», чи посилання до віковичної імперської (читай — московської, російської) політики в Україні.

² Слід зазначити, що В. Ющенко звертався до цієї теми ще будучи прем'єр-міністром, у 2001 р.

рами, живе у свідомості багатьох поколінь. Воно запало в генотип нації, певною мірою гальмує демократизацію нашого суспільства»¹.

«Націонал-демократи» і праві пов'язували нинішні негаразди з тим, що *Голодомор* завдав нищівного удару по українській нації, зруйнував її генофонд, винищив найкращих. Найвиразніше висловився з цього приводу депутат П. Мовчан: «інтелектуальну, енергетичну, активно-творчу силу нації було підірвано на багато років. Будь-який спротив актам насилля у всіх сферах національного, суспільного життя був зламаний»².

Ліві, передусім лідер комуністів, заявив про наявність геноциду українців у 1991—2003 роках, організованого нинішньою владою. «З цієї трибуни я звертаюся до панів можновладців з пропозицією і вимогою не брехнею займатися на радянське минуле, а відповісти за свою сьогоднішню злочинну політику — політику геноциду. Одинадцять років крали у народу, обдурили його, державну владу, народну економіку, суди, засоби масової інформації, багато чого іншого зробили, у зв'язку з чим Організація Об'єднаних Націй визнала народ України вимираючою нацією, це визнано сьогодні»³.

14 травня 2003 р. відповідно до рекомендацій парламентських слухань відбулося спеціальне засідання парламенту, присвячене голоду 1932—1933 років («спеціальне засідання», за інформацією Лабораторії законодавчих ініціатив, тривало декілька хвилин). Парламент ухвалив звернення до українського народу, в якому голод 1932—1933 років був названий геноцидом проти українського народу⁴. «...Ми вважаємо, — йшлося у зверненні, — що в умовах незалежної України страхітливу правду про ті роки має офіційно оприлюднити держава, оскільки голодомор 1932—1933 років був свідомо організований сталінським режимом і повинен бути публічно засуджений українським суспільством та міжнародним співтовариством як один з найбільших за кількістю жертв у світовій історії факт геноциду»⁵.

¹ Парламентські слухання «Щодо вшанування пам'яті жертв голодомору 1932—1933 років» 12 лютого 2003 року.

² Там само.

³ Там само.

⁴ Фракція комуністів бойкотувала засідання. Характерно і те, що дане засідання проігнорувала і парламентська пропрезидентська більшість. За звернення проголосували 226 депутатів.

⁵ Звернення до Українського народу учасників спеціального засідання Верховної Ради України щодо вшанування пам'яті жертв голодомору 1932—1933 років // <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=789%2D15> (дата звернення 20 жовтня 2007 р.).

ГОЛОДОМОР ЯК СУБ'ЄКТ ПОЛІТИКИ

Після «помаранчевої революції» звернення до теми голоду 1932—1933 років набули нового рівня політичної та ідеологічної актуальності. Початковий поштовх нової хвилі політичної актуалізації виходив з президентського офісу. Звернення до травматичного історичного досвіду стало невід'ємним елементом знакових політичних промов президента, а згадка про голод 1932—1933 років, чи про «голодомори» — обов'язковим ритуалом. У 2006—2008 рр. президент В. Ющенко доклав безпрецедентних зусиль у розгортанні масштабної загальнонаціональної та міжнародної кампанії з відзначення 75-ї річниці голоду 1932—1933 років та перетворення *Голодомору* на визначний національний символ України¹. Вже в інаугураційній промові 23 січня 2005 року президент згадав про «голодомори» в серії трагедій, що їх довелося пережити українському народові.

У липні 2005 р. вийшов перший «комеморативний» указ президента В. Ющенка з прямою вказівкою про намір внести законопроект з «політико-правовою оцінкою голодоморів в історії України»². 4 листопада то-

¹ Справді безпрецедентні зусилля президента викликали нарікання його опонентів і ширших кіл щодо надмірів кампанії 2006—2008 рр. Пояснення його наполегливості коливаються між двома полюсами: особисті мотиви морально-етичного характеру і практичні міркування (використання теми для особистого піару і для боротьби з політичними опонентами). На конференції в Торонто в листопаді 2007 р. перший погляд відстоював відомий український літератор М. Рябчук, про прагматичні мотиви В. Ющенка згадував канадський дослідник Д. Арель. Див.: *Біленький С.* Конференція про Голодомор в Торонто // www.utoronto.ca/jacuk/Holod%20ukr.doc (дата звернення 25 лютого 2009 р.).

Аналіз інтерв'ю В. Ющенка з цього приводу засвідчує, що морально-етичні мотиви справді мали серйозне значення в мотивації президента. Водночас, практичні дії, зокрема, та обставина, що питання Голодомору постійно висувалися президентом на передній план саме в моменти загострення політичної кризи 2006—2008 років і боротьби за перерозподіл влади, свідчать на користь «прагматичних» міркувань. Спосіб організації кампанії 2006—2008 рр. за допомогою адміністративно-бюрократичних важелів, повне ігнорування, іноді доволі агресивне, інших поглядів на голод 1932—1933 років, нехтування науковими даними про кількість загиблих, вибір місця для меморіалу жертвам голоду 1932—1933 років, який довершує започатковану в радянські часи ліквідацію історичного ландшафту Києва над Дніпром — усе це дає підстави говорити не лише про певний рівень політичної культури В. Ющенка — президента, а й про стійку наявність радянських інстинктів і звичок в пост-радянській політичній еліті і бюрократії. В. Ющенко долав радянську спадщину радянськими методами.

² Указ Президента України «Про додаткові заходи щодо увічнення пам'яті жертв політичних репресій та голодоморів в Україні» // www.zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1087%2F2005. Загалом В. Ющенко присвятив *Голодоморові* більше сорока указів і розпоряджень.

го ж року вийшов новий указ «Про вшанування жертв та постраждалих від голодоморів в Україні». Урядові доручалося прискорити підготовку та подання згаданого законопроекту. Указ також започаткував підготовку до 75-ї річниці голоду 1932—1933 років, зокрема йшлося про створення організаційного комітету, який мав очолити прем'єр-міністр України (на той час — Ю. Єхануров)¹. 22 листопада 2005 року з'явився наступний указ «Про відзначення Дня пам'яті жертв Голодоморів та політичних репресій» — його поява, мабуть, була пов'язана з бажанням внести зміни в публічні комеморативні акції та активізувати їх (зокрема йшлося про «належне відзначення»), бо дата відзначення вже була раніше встановлена Л. Кучмою. За пропозицією В. Ющенко було запроваджено покладання траурних вінків з колосків до пам'ятних знаків і місць поховань жертв голодоморів та політичних репресій.

Після цього президент відволікся від теми, мабуть, у зв'язку з виборами до Верховної Ради, і повернувся до неї через рік, у жовтні 2006 р. Цьому передував лист-звернення «наукової громадськості» (до лав якої потрапили народні депутати, політики, громадські діячі діаспори, які мали вельми опосередковане відношення до науки) від 2 вересня 2006 р., в якому автори просили президента окремим указом встановити окрему пам'ятну дату для дня жертв голодоморів (22 жовтня) замість попередньої дати дня пам'яті жертв голодоморів та репресій, встановленої ще Л. Кучмою².

12 жовтня 2006 року президент відповів черговим указом про відзначення річниці у 2006 році. Цього разу, на відміну від попереднього року, для реалізації відповідних заходів знадобилося створення величезного організаційного комітету (з 26 осіб) на чолі із самим президентом і з двома співголовами з державних установ, які на цей час відверто ворогували — Секретаріату Президента та уряду. Враховуючи поточну політичну ситуацію в країні (кризу влади, конфлікт між президентом, його структу-

¹ Указ Президента України «Про вшанування жертв та постраждалих від голодоморів в Україні» // www.zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1544%2F2005

² Автори, зокрема, заперечували об'єднання під однією датою жертв голодоморів та політичних репресій, оскільки жертвами останніх були також і партійно-державні діячі, відповідальні за голод 1932—1933 років. Див.: Звернення наукової громадськості до Президента України Віктора Ющенко про запровадження постійної календарної дати вшанування пам'яті жертв Голодомору 1932—1933 рр. в Україні // www.prezident.gov.ua/content/p_150_23.html (дата звернення 29 листопада 2006 р.).

рами і його прибічниками у парламенті, та урядом і керівництвом Верховної Ради), тема голоду 1932—1933 років була приречена стати складовою згаданого конфлікту.

Варто звернути увагу й на те, що указ містив доволі детальні вказівки Міністерству закордонних справ щодо поширення інформації про голод 1932—1933 років за кордоном, зокрема пункт про необхідність активізації роботи «щодо визнання міжнародною спільнотою Голодомору 1932—1933 років в Україні як геноциду Українського народу та однієї з найбільших трагедій в історії людства»¹.

16 жовтня 2006 року Секретаріат президента разом з новоствореним Інститутом національної пам'яті організував круглий стіл «Голодомор 1932—1933 років — геноцид в Україні». Публічне звернення учасників круглого столу до президента мало продемонструвати громадську підтримку його ініціативи щодо «політико-правової оцінки Голодомору»². Текст звернення можна вважати ідеальним зразком ретрансляції всіх стандартних формул панівного ідеологічного дискурсу про голод 1932—1933 років. Зокрема, трагедію було охарактеризовано як «апогей тривалі боротьби тоталітарного режиму СРСР проти визвольних змагань Українського народу, особливо супроти українського селянства». Звернення містило звороти, які засвідчували як авторство (Секретаріат Президента), так і політичну спрямованість: визнання голоду 1932—1933 років геноцидом характеризувалося як «безумовне завдання нинішнього покоління українських політиків, передусім депутатського корпусу Верховної Ради України». До виконання цього «безумовного завдання» мали докласти зусиль «передусім ті політики та політичні сили, які представляють регіони України, де особливо лютував Великий Голод у 1932—1933 роках (Схід, Південь, Центр)»³.

¹ Указ Президента України «Про відзначення у 2006 році Дня пам'яті жертв голодоморів та політичних репресій» від 12 жовтня 2006 р. // www.zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=868%2F2006.

² Сам термін «політико-правова оцінка» хоч і виглядає явним оксюмороном, досить адекватно відтворює панівний тип правосвідомості в Україні — право змішується з політикою і визначається нею. Це де-факто нівелює юридичну якість нормативно-правових актів і водночас підважує законність. Утім, саме в цей час, в період кризи влади весни 2006 — літа 2007 політики та державні достойники продемонстрували крайню неповагу до закону і права, на словах постійно апелюючи до них.

³ Звернення учасників круглого столу «Голодомор 1932—1933 років — геноцид в Україні» // www.prezident.gov.ua/content/p_150_5.html. Цікаво, що деякі «автори» звернення, зокрема деякі професійні історики (тобто ті, чий підписи стояли під

2 листопада 2006 р. президент В. Ющенко подав на розгляд Верховної Ради проект Закону України «Про Голодомор 1932—1933 років». Проект містив шість пунктів, три з яких встановлювали «історичну правду» і регулювали способи її дотримання: стаття 1 кваліфікувала «Голодомор 1932—1933 в Україні як геноцид української нації»; стаття 2 забороняла «заперечення факту Голодомору 1932—1933 років в Україні», у статті 6 пропонувалося запровадити «адміністративну відповідальність за публічне заперечення Голодомору 1932—1933 років в Україні»¹.

Варто зауважити, що на цей час навіть найбільш твердолобі ліві політики вже не заперечували **факт** голоду 1932—1933 років², вже було встановлено загальнонаціональні комеморативні дати і практики, **факт** голоду 1932—1933 років був складовою шкільних курсів з історії України.

Цілком очікувано законопроект викликав заперечення з боку політичних опонентів президента — йшлося передусім про відповідність терміна «геноцид» критеріям, на які посилався президент, та про доречність встановлення адміністративної відповідальності за заперечення факту голоду 1932—1933 років — захисниками «свободи слова» стали депутати Партії регіонів...

28 листопада 2006 року відбулося драматичне обговорення президентського та альтернативного законопроектів. Цікаво, що за президентський законопроект виступали не лише опозиційні фракції («Наша Україна» і БЮТ), а й соціалісти, які в усіх інших питаннях підтримували єдність коаліції з Партією регіонів. Фактично всі, хто брав участь в обговоренні, змагалися в демагогії і відверто актуалізували голод 1932—1933 років

документом), не знали ані про саме звернення, ані про його зміст. Учасників «круглого столу» автоматично зарахували до «підписантів» — стандартна бюрократична витівка.

¹ Президент України вніс на розгляд парламенту проект Закону України «Про Голодомор 1932—1933 років в Україні» // www.president.gov.ua/news/data/print/11457.html.

² Це не виключає того, що на «місцевому рівні» траплялися і трапляються досі випадки заперечення, іноді досить огидні. Найвідоміший, який набув найбільшого розголосу, мав характер провокації. В листопаді 2010 року, наприклад, на всю країну уславилася депутат Луганської міської ради від КПУ Н. Максимець, яка в персональному блозі повідомила, що в День пам'яті жертв голодомору вона з приятельками влаштує «пиршество» с шашликами і співами. Див.: За зневагу над жертвами Голодомору не посадять // Укр. правда, 1 грудня 2010, <http://www.istpravda.com.ua/short/2010/12/1/7080/> (дата звернення 29 грудня 2017 р.). Н. Максимець померла в 2017 році від інсульту.

поточною політичною ситуацією. Представники опозиції наголошували на зв'язку трагедії з нинішнім важким станом української нації, їхні опоненти наполягали на тому, що «кампанійщина» з ухваленням закону є відвертим тиском на політичних опонентів.

О. Мороз навіть пов'язав тему голоду 1932—1933 років з начебто спробами встановити диктатуру в сучасній Україні, а представники комуністів заявили про те, що президентський проект «спричиняє в Україні ланцюгову реакцію протистояння у суспільстві» і веде до напруження у стосунках з Росією (незалежно від мотивації цієї заяви варто зазначити, що тут вони мали рацію). Скориставшись нагодою, комуністи також закликали до імпічменту президента. Представники Партії регіонів спочатку відмовлялися від терміна «геноцид», але згодом погодилися на нього, якщо його в законі вживатимуть не в термінології Конвенції 1948 року, а в такій редакції: «геноцид — злодійські дії тоталітарно-репресивного сталінського режиму, спрямовані на масове знищення частини українського та інших народів СРСР у результаті штучного голодомору 1932—1933 років»¹.

Як і слід було очікувати, президентський законопроект було провалено «антикризовою коаліцією» (Партія регіонів, соціалісти і комуністи), альтернативний — опозицією (Народний союз «Наша Україна» — Блок Юлії Тимошенко). Голосування засвідчило, що ідея «консолідації» на прикладі голоду 1932—1933 років, задекларована президентом, насправді в поточному політичному контексті сіє розбрат і провокує скандал.

«Миротворцем» виступив голова Верховної Ради О. Мороз — він запропонував компромісний (узгоджений з президентом) варіант законопроекту, де залишалася стаття, що кваліфікувала голод 1932—1933 років як геноцид, а стаття про відповідальність подавалася у такій редакції: «Публічне заперечення Голодомору 1932—1933 років в Україні визнається наругою над пам'яттю мільйонів жертв Голодомору, приниженням гідності Українського народу і є протиправним»². До цього варіанту увійшов і пункт про спрямованість голоду не лише проти «частини українського», а й «інших народів СРСР». В результаті закон було ухвалено

¹ www.ukrainianworldcongress.org/holodomor/Ukraine/Plenary-meeting28.11.06.pdf

² Закон України «Про Голодомор 1932—1933 років в Україні» // <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>

силами опозиційних фракцій та фракції соціалістів. Лише два депутати від Партії регіонів — Г. Герман та Т. Чорновіл, які в парі конструкціях цієї партії виконували важливу роль «національно свідомих українців», проголосували за проект О. Мороза, тобто формально виступили всупереч «лінії партії».

Ухвалення закону було епохальною подією, значення якої не усвідомлювали ні його прихильники, ні його опоненти. Вперше в історії незалежної України спеціальним законом офіційно встановлювалися межі трактування минулого і визнавалося протиправним те, що виходило за ці межі. Закон став фінальною дією у перетворенні *Голодомору* на суб'єкт політики.

«УКРАЇНА ПАМ'ЯТАЄ»

2007—2008 роки позначилися цілою серією турбулентних подій в житті країни: подальше ускладнення відносин з Росією і розгортання меморіальної війни між країнами¹, світова фінансова криза 2008 року, гостра політична криза 2007—2008 років. На цьому тлі в Україні і поза її межами було розгорнуто безпрецедентну кампанію під гаслом «Україна пам'ятає, світ визнає»².

21 травня 2007 р. президент змінив указ Л. Кучми 2004 р. про назву комеморативної дати. *Голодомор* було відокремлено від політичних репресій. День пам'яті політичних репресій був призначений на третю неділю травня щорічно. Остання субота листопада залишилася за Днем пам'яті жертв *голодоморів* (саме так, в множині)³.

Бюрократичною віссю кампанії стала «президентська вертикаль». Користуючись можливістю безпосереднього впливу на підлеглих йому го-

¹ Голодомор був не єдиним «яблуком розбрату». До «чутливих тем» належали історія Другої світової війни, трактування подій більш віддаленого минулого (Конопська битва 1659 р., Батуринська різанина 1708 р., Полтавська битва 1709 р.), оцінка діяльності окремих організацій (ОУН, УПА) і постатей (І. Мазепа, Р. Шухевич, С. Бандера). Див. докладніше: *Касьянов Г., Смолій В., Толочко О.* Україна в російському історичному дискурсі: проблеми дослідження та інтерпретації / НАН України. Інститут історії України, К.: Інститут історії України, 2013.

² Міжнародні сюжети кампанії представлено в главі 3.

³ Указ Президента України «Про заходи у зв'язку з 70-ми роковинами Великого терору — масових політичних репресій 1937—1938 років» № 431/2007 від 21.05.2007 // www.zakon.rada.gov.ua/lows/show/431/2007.

лів обласних, міських та районних адміністрацій, В. Ющенко розгорнув акцію справді загальнодержавного масштабу. При обласних і районних адміністраціях було створено координаційні групи з відзначення 75-ї річниці голоду 1932—1933 років.

Там само було створено робочі групи зі складання списків жертв *Голодомору* та зі збирання свідчень, було запроваджено спеціальні форми звітності — окремо для списків жертв, окремо — для списків постраждалих, окремо — для обліку кількості демонтованих пам'ятників діячам комуністичного режиму, перейменованих населених пунктів, вулиць, скверів, парків тощо, окремо — для обліку кількості пам'ятників і пам'ятних знаків жертвам голоду 1932—1933 років.

Ті ж самі групи і «пошукові загони» готували матеріали для складання регіональних Книг пам'яті (через обласні і міські управління освіти), які, в свою чергу, є підлеглими відповідних адміністрацій, до цієї діяльності залучалися студенти, вчителі і школярі.

У школах створювалися меморіальні місця на зразок «Колоски пам'яті», проводилися конкурси учнівських робіт на тему голоду 1932—1933 років, уроки пам'яті¹. Приклад подавав сам президент, який 20 листопада 2007 р. започаткував практику проведення президентського відкритого уроку про голод в одній із сільських шкіл². В районних і міських бібліотеках влаштовувалися тематичні виставки літератури, присвяченої голодомору.

¹ В інструктивному листі Міністерства освіти і науки України від 06 листопада 2007 р. обласним управлінням освіти пропонувалося організовувати дослідницьку роботу учнів шкіл за такими тематичними напрямками: Голодомор в історії моєї родини; Моє село/місто/вулиця та Голодомор 32—33 років; Пам'ятний знак Голодомору; Голодомор в колективній пам'яті мого села; Відображення Голодомору у фольклорі — піснях, віршах, приказках, навіть переказах, які, передаючись через покоління, змінювались, набирали нових рис. Інформація з сайту Одеського обласного інституту вдосконалення учителів: <http://www.osvita.od.ua/help/golodomor.doc> (дата звернення 28 липня 2008 р.).

У недавньому дослідженні американського соціолога П. Роджерса, яке здійснювалося зокрема через опитування учителів, згадується те, що шкільні вчителі зі східних регіонів України висловлювали занепокоєння двома аспектами впровадження теми голоду 1932—1933 років в шкільні курси: надмірною політизацією теми та її антиросійськими обертонами. Див.: *Rogers P. Compliance or Contradiction? Teaching 'History' in the 'New' Ukraine. A View from Ukraine's Eastern Borderlands // Europe-Asia Studies. — 2007 (May). — Vol. 59. — № 3. — P. 511—512.*

² Ющенко дал открытий урок на тему Голодомора // <http://www.NEWSru.ua> (дата звернення 20 листопада 2007 р.).

Для того щоб зрозуміти масштаби і спосіб організації кампанії, наведемо приклади «місцевого» рівня. За офіційними даними, лише в Полтавській області для роботи з встановлення кількості і жертв постраждалих від голоду 1932—1933 років і збору свідчень було створено 706 пошукових груп загальною кількістю в 5933 особи. Їхніми зусиллями було ідентифіковано 97 487 осіб, постраждалих від голоду 1932—1933 років, і 48 704 жертви, зібрано 4773 задокументовані свідчення про голод¹.

Наскільки ця офіційна статистика відображає реальний стан справ сказати важко, проте масштаби адміністративної мобілізації справді вражають. Утім, не менше вражають і певні цікаві моменти в цифрах, які можна вважати наслідком того, що опоненти В. Ющенка небезпідставно назвали «кампанійщиною».

Згідно з уже наведеним документом, у тій самій Полтавській області загальна кількість зібраних і задокументованих свідчень свідків голоду складала 4773. З цієї загальної кількості 4503 свідчення було зібрано і задокументовано після 1 червня 2007 р. (тобто — впродовж місяця!). Загальна кількість груп для збору цих свідчень складала 706. З них 705 було створено впродовж того ж місяця...².

Як вже згадувалося, загальна кількість постраждалих від голоду 1932—1933 років у Полтавській області за станом на липень 2007 р. зазначалася у 97 487 осіб. При цьому укладачі документа зауважували, що ця кількість постійно зменшується, оскільки чисельність неврахованих жертв обраховується вже одиницями, і до дії вступає природний чинник (смертність) — вік жертв складав більше 75 років. Тим не менш, у довідці Секретаріату Президента за квітень 2008 року наводиться цифра в «100 000 постраждалих від Голодомору»... При цьому кількість встановлених жертв голодомору навіть зменшилася — у звіті полтавчан вона складала 48 704 особи, а в звіті Секретаріату Президента — 48 000³.

¹ Показники про виконання Указу Президента від 28 березня 2007 року № 250 «Про заходи у зв'язку з 75-ми роковинами Голодомору 1932—1933 років». Полтавська область, станом на 01.07.08 // www.adm-pl.gov.ua/politics/data/upload/publication/main/ua/129/pokazniki.doc (дата звернення 25 вересня 2008 р.).

² Там само.

³ Довідка щодо стану виконання Плану заходів на 2007—2008 роки у зв'язку із 75-ми роковинами Голодомору 1932—1933 років в Україні, станом на квітень 2008 р. // www.president.gov.ua/content/golodomor_dov_04.html (дата звернення 27 жовтня 2008 р.).

Огляд офіційних сайтів інших обласних і районних державних адміністрацій засвідчує ту ж саму бюрократичну кампанійщину, породжену адміністративним тиском з центру — ті самі звіти про динаміку цифр до і після певної дати, причому звіти склалися за стандартною формою, яка надто нагадує подібні документи з архівів КПРС. Відхід від стандартної форми звітності також дає чи то кумедні чи то сумні приклади виконання і перевиконання вказівок.

В аналітичній довідці Харківської обласної державної адміністрації повідомлялося: «Районні державні адміністрації проводять опитування громадян щодо ставлення до Голодомору. **Результати цих опитувань свідчать про зростання кількості громадян, які називають Голодомор трагедією і визнають його геноцидом українського народу.** (Виокремлено мною. — Г. К.) В порівнянні з минулими роками на даний час набагато легше запросити людину, яка пережила Голодомор, на відверту розмову щодо трагічних подій 1932—1933 років. Люди висловлюють бажання описати ті події власноруч, дають згоду на висвітлення свідчень в засобах масової інформації. Автори свідчень, які записані останнім часом, вже відкрито говорять, що голод був штучним і називають винуватців»¹.

Варто зауважити, що на формально-бюрократичний і політично-рекламний характер кампанії 2007—2008 рр. дорікали не лише опоненти В. Ющенко. В Інтернет-блозі «Української правди», присвяченому голоду 1932—1933 років, лєвова частка сторінок припадала на обговорення суперечності між рухом «знизу» щодо вшанування жертв голоду і відзначення річниць, і бюрократичними зусиллями з «організації заходів». Дописувачі з урядових структур скаржилися на те, що їм наказують брати участь у поминальних заходах.

У березні 2008 р. під час круглого столу, присвяченого голоду 1932—1933 років, у Дніпропетровському університеті молоді викладачі і студенти нарікали на те, що робота щодо увічнення пам'яті загиблих поступово зводиться до «кампанійщини». «У мене, — зауважив один з учасників, — є багато знайомих серед учителів. Вони кажуть, що кампанія з висвітлення Голодомору дедалі більше набуває казенного характеру. Чи не викличе це зворотну реакцію в людей?»²

¹ Аналітична довідка про виконання Указу Президента України «Про заходи у зв'язку з 75-ми роковинами Голодомору 1932—1933 років» № 250 від 28.03.2007 // www.kharkivoda.gov.ua (дата звернення 27 жовтня 2008 р.).

² Кульчицький С. Не можна перетворити пам'ять про Голодомор на «кампанійщину» // День. — 2008. — 22 березня.

Кампанія 2007—2008 років, крім критики союзників чи співчуваючих, спричинила й опір в тих регіонах, які були електоральною базою політичних суперників В. Юценка. Йдеться передусім про схід та південь України. Саме тут президентська вертикаль, представлена обласними, районними та міськими адміністраціями, відзначилася або прихованим саботажем кампанії, або нездатністю подолати опір місцевих «мезоеліт».

Як найпоказовіший приклад можна згадати ситуацію у Харкові¹, де питання вшанування жертв голоду потрапили у контекст політичного протистояння між А. Аваковим, якого В. Ющенко призначив Головою обласної адміністрації, та мером М. Добкіним і більшістю у міській і обласній радах, яку склали представники Партії регіонів і комуністи. Представник В. Юценка вимагав встановлення пам'ятника жертвам Голодомору в центрі міста. Мерія і міськрада, посилаючись на «інтереси міста», наполягали на тому, щоб пам'ятник встановили на окраїні. «Місцеві» перемогли. На додаток обласна рада з ініціативи комуністів відмовилася визнавати Голодомор геноцидом².

Варто згадати, що саме в Харкові відбувалися публічні події, зокрема й наукові конференції, де меморіальна політика В. Юценка піддавалася найрадикальнійшій критиці. Наприклад, 22 листопада 2008 року в Харкові відбулася міжнародна «науково-практична» конференція, коло організаторів якої безпомилково сигналізує спрямованість заходу³. Учасники конференції, де найактивнішим критиком української влади став депутат Держдуми Росії С. Марков, видали звернення до президентів Росії, України, Білорусі та Казахстану, в якому зокрема містився такий пасаж: «Замість того, щоб сьогодні разом шукати спільні шляхи виходу з найгострішої фінансової кризи, разом розв'язувати проблеми енергозбереження і піднесення ефективності економічного потенціалу, що дістався у спа-

¹ В. Ющенко в одній з промов назвав Харків «столицею Голодомору», що, мабуть, не сприяло позитивному сприйняттю його ініціатив у місті.

² Журженко Т. Вшановуючи голод як геноцид: суперечливі значення меморіалів жертвам Голодомору, Україна модерна, <http://uamoderna.com/md/zhurzhenko-holodomor-memorials> (дата звернення 28 липня 2016 р.).

³ Гуманітарна українсько-російська рада — напівміфічна організація, нібито створена за ініціативою луганської обласної ради (депутатами Партії регіонів), російський фонд «Історична пам'ять», відомий діяльністю, спрямованою на «викриття націоналізму» в сусідніх з Росією країнах, Федеральна архівна агенція Російської Федерації. Див.: Российский политолог о Голодоморе, фальсификации и лживой концепции, <https://www.unian.net/politics/164432-rossiyskiy-politolog-o-golodomore-falsifikatsii-i-ljivoy-kontseptsii.html> (дата звернення 22 січня 2018 р.).

док від СРСР... влада України по суті оголошує Росію ворожою державою, намагається пересварити наші народи, трагедію голоду 1932—1933 років використовують для обґрунтування політики виведення України зі спільного культурно-духовного, історичного і економічного простору унікальної східнослов'янської цивілізації»¹.

У Дніпропетровську (зараз Дніпро) у 2007 році комеморативні заходи до річниці Голодомору збіглися з 75-ю річницею створення Дніпропетровської області. Місцева «мезоеліта», представлена Партією регіонів, хотіла святкувати, тоді як В. Ющенко намагався добитися зменшення масштабу святкових заходів — область було створено саме в рік початку масового голоду (1932). Це додавало особливої гостроти конфліктові².

Формальне ставлення до кампанії демонстрували й інші регіони. Наприклад, у жовтні 2007 року огляд ходу виконання указу президента за-свідчив³, що у більшості районів було порушено терміни ухвалення рішень, які б «запускали» кампанію збирання свідчень, укладання списків померлих і постраждалих, обліку пам'ятників жертвам голоду. В деяких районах така робота навіть не починалася. Зазначалося, що «керівники регіонів області вкрай безвідповідально підійшли до організації виконання усього комплексу заходів до 75-х роковин Голодомору 1932—1933 років в Україні».

В. Ющенко намагався долати опір адміністративно-бюрократичними процедурами. У 2007 році він виголосив догану губернаторам Донецької, Запорізької, Херсонської та Одеської областей, які звично ігнорували розпорядження центру щодо організації комеморативних заходів, очевидно недооцінивши рівень персональної заангажованості президента у справі.

У лютому 2008 р., коли з'ясувалося, що деякі заходи (складання Книги пам'яті, демонтаж пам'ятників винуватцям голоду тощо) фактично не реалізуються, було виголошено догану — цього разу керівникам нижчої

¹ Ющенко просят не спекулювати темой Голодомора // <https://www.segodnya.ua/ukraine/jushchenko-procjat-ne-spekulirovat-temoj-holodomora.html> (дата звернення 20 січня 2018 р.).

² Цей епізод наводиться за: *О. Гайдай, М. Кавун, Е. Петровський, С. Посохов, О. Репан, І. Склокіна, С. Терно, Ф. Турченко, В. Хмарський*. Політика пам'яті на півдні і сході Південного Сходу України: Дніпро, Одеса, Запоріжжя і Харків як регіональні столиці. Комп'ютерний рукопис, 2017, С. 44 (Архів автора).

³ Інформація про підсумки соціально-економічного розвитку Хмельницької області за 9 місяців 2007 року, http://adm.km.ua/doc/directions/2007/10/347_311007_1.docx (дата звернення 10 січня 2018 р.).

ланки «президентської вертикалі» — головам 9 районних державних адміністрацій¹ — цікаво, що і цього разу серед тих, хто не виявляв ентузіазму, були керівники Хмельницької області².

Свого роду символічним апофеозом бюрократичного формалізму цієї кампанії можна вважати оприлюднення Службою безпеки України списку осіб, причетних до організації «Голодомору-Геноциду та репресій». Список партійних і державних діячів та працівників ДПУ відкривався прізвищами Й. Сталіна, Г. Ягоди та В. Балицького...³.

2008 рік став піком кампанії. Було проведено акції «Запали свічку», «Незгасима свічка» тощо⁴. У більшості регіонів України у листопаді 2008 року

¹ Аби зрозуміти «хід думки» президента та атмосферу державної кампанії 2007—2008 рр., варто згадати спостереження одного з учасників засідання Координаційної ради з підготовки заходів у зв'язку з відзначенням 75-х роковин Голодомору 1932—1933 років (23 жовтня, 2007 р., Харків). За його свідченням, президент у доволі брутальній, образливій манері давав публічну нагірку тим губернаторам, які, на його думку, надавали надто малі цифри з кількості встановлених жертв і постраждалих від голоду і вимагав активізації роботи в цьому «напряму». Згаданий учасник наради, людина найвищої наукової кваліфікації і бездоганної дослідницької репутації, зауважив: «Тепер я розумію, як був організований Голодомор. В такий самий спосіб — досягти правильних показників».

² Розпорядження Президента України «Про притягнення до персональної відповідальності посадових осіб за незадовільний стан підготовки заходів у зв'язку з 75-ми роковинами Голодомору 1932—1933 років в Україні» від 4 лютого 2008 року, <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/36/2008-рп> (дата звернення 17 серпня 2016 р.).

³ Список партійних і радянських керівників, керівних співробітників ОДПУ та ДПУ УСРР, а також документів, що стали організаційно-правовою підставою для проведення в Україні політики Голодомору-Геноциду та репресій // www.sbu.gov.ua Сайт Служби безпеки України, відвідано 2 лютого 2009 р. Стилiстика назви документа є досить прикметною.

⁴ «Запали свічку» — щорічна акція, що за задумом організаторів мала стати національною. Вперше проведена ще у 2003 році. У день поминання жертв голоду 1932—1933 рр. (щорічно, четверта субота листопада) всі охочі виставляють у вікнах запалену свічку. «Незгасима свічка» — сніп колосків висотою близько 1,5 метра і вагою близько 200 кг, зроблений з найкращих сортів бджолиного воску, зібраного в усіх областях України. Протягом 2008 року він передавався від країни до країни (загалом побував у 33 країнах — їхня кількість мала збігатися з датою трагедії), в кожній з них після його прибуття проводилися панахиди і мітинги. До осені 2008 року цей символ також об'їхав всі області України. «Незгасима свічка» закінчила свій шлях у Меморіалі пам'яті жертв Голодомору, що відкрився у листопаді 2008 року в Києві, ставши одним із перших експонатів. «33 хвилини» — публічна акція, що тривала від червня до листопада 2008 року і полягала у тому, що в публічних місцях (на площах або біля пам'ятників і пам'ятних знаків «діячам тоталітарного режиму») кожен вихідний день протягом 33 хвилин вголос зачитувалися імена і прізвища померлих від голоду 1932—1933 років.

проводилися жалобні мітинги і концерти, конкурси художніх і літературних робіт, конкурси учнівських творів, покладалися вінки і снопи, проводилися уроки пам'яті в школах; створювалися місця пам'яті (виставки в музеях, школах та бібліотеках, встановлювалися хрести, пам'ятні знаки та кургани скорботи, створювалися меморіальні комплекси)¹.

До середини 2008 року самих лише пам'ятних знаків і пам'ятників Голодомору 1932—1933 років було встановлено близько чотирьох з половиною тисяч². Там само у листопаді 2008 року був відкритий меморіальний комплекс, центральним елементом якого є каплиця-свічка заввишки в 26 метрів та музей.

27 лютого 2008 р. було видано розпорядження Кабінету Міністрів України № 364-р «Про схвалення Концепції Загальнодержавної національно-культурної програми дослідження Голодомору 1932—1933 років в Україні та увічнення пам'яті його жертв на період до 2012 року»³.

У концепції, текст якої було долучено до розпорядження, пропонувалося досліджувати Голодомор та увічнювати пам'ять його жертв «програмним методом»: фактично йшлося про те, щоб об'єднати зусилля науковців, державних установ, громадських організацій в рамках однієї загальнонаціональної стратегії.

Утім, нічого нового з погляду діяльності концепція не пропонувала — всі заходи, перелічені в ній, вже здійснювалися чи то відповідно до президентських указів, якщо йдеться про державні структури, чи то силами активістів та ентузіастів теми, якщо йдеться про науковців і неурядові організації.

Можливо, розпорядження було потрібно, щоб перетворити нещодавно створений Український інститут національної пам'яті на головного координатора усіх заходів з дослідження і популяризації *Голодомору* та розпорядника усіх фінансових ресурсів за програмою — головним замовником програми визначався саме він.

Про те, наскільки наміри уряду Ю. Тимошенко належали до сфери реальної політики, можна дізнатися з того факту, що цю програму так і не було розпочато.

Восени 2008 р. в Україні розпочалася масштабна фінансова, економічна і соціальна криза, супроводжувана загостренням політичної ситуації і

¹ Калиновий гай — понад дві сотні кущів калини, що були висаджені під керівництвом В. Ющенка депутатами парламенту у 2007 році на схилах Дніпра неподалік від Києво-Печерської Лаври.

² *Веселова О.* Меморіальні знаки і пам'ятники жертвам голоду-геноциду 1932—1933 рр. в Україні // Краєзнавство — 2009. — № 1—2. — С. 177.

³ <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/gu/364-2008-p> (дата звернення 27 лютого 2009 р.).

черговим паралічем роботи парламенту — питання історичної політики були відкладені до «кращих» часів.

Якщо говорити про *Голодомор* як суб'єкт історичної політики, то варто звернути увагу також на те, що після ухвалення закону 2006 року саме *Голодомор* було використано як інструмент «декомунізації».

У березні 2007 року В. Ющенко доручив обласним державним адміністраціям, уряду АР Крим та міським адміністраціям Києва і Севастополя «вжити в установленому порядку заходів щодо демонтажу пам'ятників та пам'ятних знаків, присвячених особам, причетним до організації та здійснення Голодомору 1932—1933 років в Україні та політичних репресій, а також щодо перейменування в установленому порядку вулиць, площ, провулків, проспектів, парків та скверів у населених пунктах України, назви яких пов'язані з такими особами»¹.

Через два роки президент видав указ про «додаткові заходи» з вшанування пам'яті жертв *Голодомору*, де знову йшлося про ліквідацію пам'ятників і топонімів, пов'язаних з організаторами голоду 1932—1933 років. Ці положення було відтворено у відповідному розпорядженні уряду у листопаді 2009 року².

Президент був дуже незадоволений «декомунізаційною» складовою меморіалізації голоду 1932—1933 років. Її реалізація, як вже згадувалося, нашттовхнулася на відвертий чи прихований опір місцевої влади, особливо у східних і південних регіонах країни, де в органах місцевого самоврядування домінували «регіонали» і комуністи. Про ситуацію з меморіалом жертв Голодомору у Харкові вже йшлося. У Дніпропетровську депутати обласної ради у січні 2008 року оприлюднили заяву «Зупинимо фальсифікацію історії»: йшлося про героїзацію ОУН та УПА і знищення «пам'ятників радянського періоду»³. У Донецькій обласній раді у вересні 2008 ро-

¹ Указ Президента України «Про заходи у зв'язку з 75-ми роковинами Голодомору 1932—1933 років в Україні від 28 березня 2007 року № 250, <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/250/2007> (дата звернення 17 серпня 2016 р.).

² Указ Президента України «Про додаткові заходи щодо вшанування пам'яті жертв Голодомору 1932—1933 років в Україні» від 12 червня 2009 року № 432, <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/432/2009> (дата звернення 17 серпня 2016); Кабінет Міністрів України. Розпорядження від 25 листопада 2009 р. N 1429-р «Про затвердження плану заходів на 2009—2010 роки із вшанування пам'яті жертв Голодомору 1932—1933 років в Україні, дальшого дослідження теми голодоморів в Україні», <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1429—2009-p> (дата звернення 17 серпня 2016 р.).

³ Заява депутатів Дніпропетровської обласної ради «Зупинимо фальсифікацію історії», 29 січня 2008 року, <http://oblrada.dp.ua/press/news/2008—01/722> (дата звернення 17 серпня 2016 р.).

ку було відхилено проект постанови про заходи щодо ліквідації символів тоталітаризму на території області¹. В усіх випадках відвертого спротиву йшлося про те, що радянський період — це теж частина української історії.

В. Ющенко категорично заперечував це. У травні 2009 р., виступаючи на День пам'яті жертв політичних репресій у Биківні, він сказав таке: «Це — не частина нашої історії, як дехто цинічно хоче сказати. Це — частина комуністичної системи. Це — символи вбивства, збереження яких є блюзнірством перед полеглими»². Закликаючи «очиститись» від цих символів, президент повідомив про попередні результати цього процесу: за 2007—2008 роки було демонтовано понад 400 пам'ятників діячам «комуністичного режиму» й перейменовано понад три тисячі топографічних об'єктів³ — результат мізерний, враховуючи ту обставину, що лише зареєстрованих пам'ятників В. Леніну на той час в Україні було близько двох тисяч, а топографічних об'єктів з «комуністичними» назвами — понад п'ятдесят тисяч. Улітку 2009 р. відбувся новий акт символічно-юридичної підтримки *Голодомору*. СБУ вирушила в новий похід на підтримку президентської історичної політики — 3 червня на брифінгу для іноземних журналістів голова служби В. Наливайченко повідомив, що його відомство у травні відкрило кримінальну справу за «фактом вчинення геноциду 1932—1933 років» і заявив, що у цієї справи «є серйозна судова перспектива»⁴. СБУ створило слідчі групи у 17 областях, що постраждали від голоду.

Судячи з коментарів правника, що відстоював кваліфікацію голоду 1932—1933 років в Україні як геноциду, подальшими кроками мав бути судовий розгляд справи і винесення формального вироку судовою інстанцією — аж до Верховного суду України⁵. Коментарі тут зайві — Гене-

¹ Симоненко І. М. Меморіальний простір України: кризовий стан та шляхи оздоровлення, с. 58.

² Україна вшановує День пам'яті жертв комуністичних репресій, <http://www.radiosvoboda.org/a/1733626.html>

³ Там само.

⁴ В. Наливайченко. Розслідування кримінальної справи за фактом геноциду українського народу — невідворотній процес // www.sbu.gov.ua (дата звернення 4 червня 2009 р.).

⁵ Василенко В. Кримінальна справа «Голодомор — 1932—1933»: правові колізії чи нехтування пам'яттю жертв? // Дзеркало тижня. — 2009. 20—26 червня. Власне, так і сталося: кримінальну справу, яка нараховувала більше 200 томів, СБУ передала до Апеляційного суду м. Києва. 13 січня 2010 р. Суд «визнав сам факт геноциду, розкрив механізми, що були використані для масового вбивства селян. Організаторами злочину

ральна прокуратура, яка могла б опікуватися подібними справами, дотримувалася мовчанки — вона була підконтрольна Партії регіонів.

Політичні опоненти президента розцінили дії підконтрольної йому СБУ як політичний піар. Можна було б уже і не згадувати, що ініціатива вкотре збіглася в часі із загостренням внутрішньополітичної боротьби — цього разу у зв'язку з наближенням президентських виборів, суперечками щодо їх дати та перспективою залаштуноквої угоди між Партією регіонів та Блоком Юлії Тимошенко, спрямованої на зміну конституційного ладу¹.

12 січня 2010 року Апеляційний суд міста Києва почав судове слухання у справі, порушеної Службою безпеки України «за фактом скоєння геноциду» представниками вищої державної влади УРСР та СРСР проти «частини української національної групи». Слідство за вказаним фактом СБУ провадило майже два роки.

13 січня 2010 року суд закінчив розгляд матеріалів слідства (понад півтора десятки томів) і ухвалив рішення, згідно з яким Й. Сталін (Джугашвілі), В. Молотов (Скрябін), Л. Каганович, П. Постишев, С. Косіор, В. Чубар і М. Хатаєвич були визнані такими, що вчинили злочин геноциду, передбачений ч. 1 ст. 442 Кримінального кодексу України (геноцид). Суддя закрити кримінальну справу 13 січня 2010 року у зв'язку зі смертю обвинувачуваних².

Можливо, це було останньою втіхою для В. Ющенка. На президентських виборах 2010 року він зазнав принизливої поразки вже в першому турі, отримавши трохи більше 5% голосів виборців. «Історичний» президент став історією.

ГОЛОДОМОР І ЯНУКОВИЧ

Після цілком очікуваної поразки В. Ющенка і реваншу його давніх опонентів не менш очікуваними були радикальні зміни в історичній полі-

визнано Сталіна Й. В., Молотова В. М., Кагановича Л. М., Постишева П. П., Косіора С. В., Чубаря В. Я. і Хатаєвича М. М.» Цікаво, що В. Ющенко наголосив на тому, що «рішення суду є додатковим аргументом для українського парламенту щодо **запровадження кримінальної відповідальності за заперечення злочинів проти людства** (Підкреслено мною. — Г. К.). Адже виправдання таких злочинів є формою співучасті у них» // <http://www.president.gov.ua/news/16407.html>. Зміна формулювання стосовно змісту заперечення, можливо, є результатом переосмислення попередніх спроб.

¹ Переговори закінчилися крахом — з них вийшов лідер Партії регіонів В. Янукович.

² <http://www.memory.gov.ua:8080/ua/509.htm> (дата звернення 1 травня 2016 р.).

тиці¹. Від В. Януковича очікували радикального заперечення історичної політики його попередника.

Однак він «не виправдав сподівань». Нового президента не надто цікавили «гуманітарні питання», він цікавився більш змістовними на його погляд проблемами. При цьому його найбільш радикальний рух² у цій сфері стосувався саме *Голодомору*.

27 квітня 2010 року під час виступу на сесії Парламентської Асамблеї Ради Європи у Страсбурзі В. Янукович заявив, що «визнавати Голодомор як факт геноциду щодо того чи іншого народу буде неправильно, несправедливо»³.

Відмова від «геноцидної» версії Голодомору була необхідним для В. Януковича символічним жестом, що знімав напруження в одному з аспектів відносин з Росією. Всі інші компоненти *Голодомору* і пов'язаних з ним меморіальних практик залишилися незмінними, бо він вже був де-факто частиною офіційної історичної політики, важливою складовою національного установчого міфу. 26 листопада 2010 року в День пам'яті жертв Голодомору на сайті президента з'явилося звернення, в якому В. Янукович назвав голод 1932—1933 років «Армагедоном», виступив проти спекуляцій навколо кількості загиблих і закликав говорити «правду і тільки правду»⁴.

Наступного дня він в компанії із прем'єр-міністром М. Азаровим взяв участь у траурних заходах біля Меморіалу пам'яті жертв голодоморів в Україні. Цей щорічний ритуал він виконував аж до драматичного завершення свого президентського терміну.

Так само обов'язковий візит до Меморіалу пам'яті жертв голодоморів в Україні, започаткований В. Ющенком, залишився частиною протокольних заходів для лідерів іноземних держав поряд із покладенням вінків до Вічного вогню і пам'ятника Невідомому солдату на Алеї Слави (символу і місця радянських комеморативних практик).

¹ Цікаво, що опоненти В. Ющенка також вживали слово «очищення» та навіть «зачистка»: перший термін я почув від В. Семиноженка, який ненадовго обійняв посаду віце-прем'єр-міністра з гуманітарних питань в уряді М. Азарова, другий — від В. Колесніченка

² В іншому «делікатному» питанні — про позбавлення С. Бандери звання Героя України, наданого йому В. Ющенком, В. Янукович дотримався «нейтралітету» — проблему розв'язав донецький суд, скасувавши відповідний указ В. Ющенка.

³ Янукович сказав депутатам ПАРЄ, що Голодомор — не геноцид, <http://eunews.unian.net/ukr/detail/193461> (дата звернення 30 квітня 2012 р.).

⁴ <http://www.president.gov.ua/news/18809.html>

Функцію критиків історичної політики В. Ющенка перебравли інші політики з оточення В. Януковича, зокрема Д. Табачник та В. Колесниченко: але їхні політичні ескапади також спрямовувалися не так на заперечення *Голодомору*, як на подолання його крайнощів — а крайністю на їхній погляд була саме кваліфікація події як геноциду.

Зрозуміло, що відмова від ідеї *Голодомору* як геноциду нейтралізувала інструментальні можливості всієї конструкції. Тому прихильники цієї ідеї започаткували «рух» на її захист. У 2010 році було навіть створено Громадський комітет з вшанування пам'яті жертв *Голодомору* як громадську структуру, яка мала рятувати пам'ять про голод 1932—1933 років від влади, та продовжувати ритуали, запроваджені у попередні часи.

При цьому, як уже повідомлялося, ритуали і практики не змінилися. Головний символ *Голодомору* — меморіал в Києві, залишався недоторканим як у фізичному (він і далі утримувався за рахунок державного бюджету), так і в ідеологічному сенсі якихось концептуальних змін в експозиції не спостерігалося.

У червні 2010 року у Києві було прийнято до розгляду позов громадянина України В. Волосюка (у минулому члена Народного Руху України) до президента В. Януковича за статтею «образу честі й гідності».

У позовній заяві зазначалося, що В. Янукович під час виступу 27 квітня 2010 року у Страсбурзі заперечував кваліфікацію Голодомору 1932—1933 рр. як геноциду, чим образив честь і гідність позивача (у якого під час голоду 1932—1933 рр. загинули родичі). Крім того, В. Янукович, на думку В. Волосюка, порушив Закон України «Про Голодомор 1932—1933 років в Україні», де голод 1932—1933 називався геноцидом, а публічне заперечення Голодомору як геноциду називалося протиправним¹. Позивач вимагав від президента вибачень, як персональних, так і публічних.

В. Волосюк стверджував, що він — позапартійний і позивається задля народу України. Однак велику зацікавленість у процесі виявило Всеукраїнське об'єднання «Свобода», інтереси позивача у суді озвучував представник цього об'єднання, члени «Свободи» активно просували тему процесу в пресі.

Піврічна тяжба, що супроводжувалася мандрями справи між Печерським районним судом міста Києва і Київським апеляційним судом, закін-

¹ Володимир Волосюк судиться з Віктором Януковичем, <http://gazeta.ua/index.php?id=343385>

чилася очікуваним результатом. Позов не було задоволено, так само, як апеляцію позивача з цього приводу¹.

Цікаво, що В. Янукович таки застосував термін «геноцид» стосовно голоду 1932—1933 років. Він скористався рецептом тих російських істориків, які готові були визнати цей термін стосовно всіх жертв голоду в СРСР. Під час телевізійного мосту «Розмова з країною» він назвав голод 1932—1933 років геноцидом. Щоправда, цей термін він застосував для означення голоду не лише в Україні, а й в Білорусі, Казахстані, на Кубані²...

«НА КРУГИ СВОЯ»: ГОЛОДОМОР ПІСЛЯ 2014

Радикальні зміни в суспільно-політичному житті країни, анексія Криму Росією, війна на сході, різке погіршення рівня життя населення вчергове актуалізували тему голоду 1932—1933 років. Цього разу вона вписалася, по-перше, в політику «декомунізації», по-друге — в контекст протистояння з Росією. «Латентний» антиросійський зміст *Голодомору* отримав політичну і моральну легітимацію. Окупація Криму, воєнна і політична підтримка Росією квазідержавних утворень — Донецької і Луганської «народних республік», риторика вищого державного керівництва Росії, спрямована на заперечення територіальної цілісності (т. зв. «проект Новоросія») і самого права України на суверенітет і державність значно радикалізували риторичку *Голодомору*. Зокрема, знову вийшла на поверхню тема голоду як наслідку бездержавності українців та одвічної антиукраїнської політики Москви.

П. Порошенко вже в ролі президента на роковини Голодомору у 2014 році назвав самопроголошені ЛНР і ДНР нащадками організаторів голоду 1932—1933 років, і наголосив на тому, що голод був наслідком відсутності української держави та армії³.

Наступного року він повторив цю тезу, але модифікував її, зазначивши, що ще однією передумовою трагедії був брак єдності серед українців.

¹ Суд за дві хвилини виправдав Януковича у справі про Голодомор — «Свобода», <http://www.pravda.com.ua/news/2010/12/8/5654370/> (дата звернення 5 березня 2016 р.).

² Янукович признав Голодомор Геноцидом // <https://focus.ua/country/172318/> (дата звернення 9 червня 2016 р.).

³ Слово Президента у День вшанування пам'яті жертв голодоморів в Україні 22 листопада 2014 року, <http://www.president.gov.ua/news/slovo-prezidenta-u-den-vshanutannya-pamyati-zhertv-golodomor-34103> (дата звернення 4 січня 2018 р.).

Голодомор був названий проявом «багатовікової, гібридної війни, яку Росія веде проти України»¹.

У 2016 році президент знову звернувся до теми бездержавності і внутрішнього розбрату як передумови голодного лихоліття, прямо звертаючись до «отаманщини» періоду 1917—1920 років. Додався також сюжет про Україну як неподоланий форпост захисту свободи — як своєї, так і Європи².

У листопаді 2016 року президент доручив урядові та його структурам розробити і реалізувати серію заходів до 85-ї річниці Голодомору на 2017—2018 роки³. Відповідний план заходів було затверджено урядом аж у серпні 2017 року. Обидва документи не претендували на креатив: план заходів був стандартним.

Серед «новинок» можна згадати хіба що рішення про створення геоінформаційної системи місць, пов'язаних з Голодомором⁴, та чергове рішення збудувати у Києві пам'ятник Дж. Мейсу (історія з цим пам'ятником тягнеться вже десять років). Навіть слоган дворічної кампанії не вражав новизною: «Україна пам'ятає».

У листопаді 2017 році на День пам'яті жертв голодомору П. Порошенко виступив з черговою просторою промовою, яку можна вважати компендіумом усіх політичних формул канонічного дискурсу *Голодомору* часів В. Ющенка, і порівняв його з Голокостом, закликавши запровадити «відповідальність» за їх заперечення⁵.

Певні новації в межах канонічного дискурсу спробували запровадити в Українському інституті національної пам'яті. У 2016 році було здійснено проект «Незламні», в якому презентувалися біографії відомих україн-

¹ Виступ Президента на церемонії вшанування пам'яті жертв Голодоморів в Україні 27 листопада 2015 року. <http://www.president.gov.ua/news/vistup-prezidenta-na-ceremoniyi-vshanutannya-pamyati-zhertv-36377> (дата звернення 2 січня 2018 р.).

² Виступ Президента України у День пам'яті жертв голодоморів в Україні 26 листопада 2016 року <http://www.president.gov.ua/news/vistup-prezidenta-ukrayini-u-den-pamyati-zhertv-golodomoriv-38850> (дата звернення 20 січня 2018 р.).

³ Указ Президента України від 26 листопада 2016 року «Про заходи у зв'язку з 85-ми роковинами Голодомору 1932—1933 років в Україні — геноциду Українського народу», <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/523/2016> (дата звернення 17 січня 2018 р.).

⁴ В адміністрації Президента можуть і не знати, що така система вже існує у проекті Гарвардського українського дослідницького інституту.

⁵ Виступ Президента України під час вшанування пам'яті жертв Голодомору 1932—33 років в Україні, <http://www.president.gov.ua/news/vistup-prezidenta-ukrayini-pid-chas-vshanutannya-pamyati-zhe-44698> (дата звернення 26 березня 2018 р.).

ців, які в дитинстві пережили голод. Їхні долі подавалися як приклад незламності усього українського народу¹.

Інформаційну кампанію про голод 1932—1933 років у 2017 році було проведено під гаслом «Помста за свободу»: Голодомор репрезентувався як каральна акція Сталіна за революцію 1917—1920 років². Варто оцінити винахідливість «мнемонічних бійців»: у 2017 році також відзначалася сота річниця української революції — дві події пов'язувалися в один тематичний ряд в рамках єдиного мнемонічного простору та єдиної ідеологічної репрезентації.

Якщо ці новації цілком вписуються в загальну конструкцію *Голодомору*, де певні факти підбираються і сортуються для її підтвердження і модифікації, то інший проект: «Люди правди», присвячений змаганням проти замовчування трагедії, подає дещо відмінну перспективу³.

Можливо, найбільш капітальним державним проектом, пов'язаним з комеморацією голоду 1932—1933 років, є рішення добудувати другу чергу меморіалу пам'яті жертв Голодомору — з загальним кошторисом у 767,5 млн гривень⁴ (майже 28,5 млн доларів США). Формально це рішення є символічним (і матеріальним) підтвердженням повернення до історичної політики часів В. Ющенка, — тоді було завершено першу чергу меморіалу. Не менш символічним є та обставина, що концепція, ідея «другої черги», запропонована керівництвом, є прямим продовженням канонічної версії голоду 1932—1933 років часів В. Ющенка.

Спроби модифікувати її та зробити більш відкритою і науково обґрунтованою, наразилися на доволі агресивний опір прихильників ортодоксального підходу до «Голодомору-геноциду». В концепції, запропонованій Міністерством культури України, містилася ідея, згідно з якою меморіал-музей має стати «центром консолідації української нації на темі спільної історії, без поділу за політичною віссю «Захід-Схід»⁵. Проте, дискусії на-

¹ Див.: <http://www.memory.gov.ua/page/proekt-nezlamni>.

² Див.: <http://uinp.gov.ua/news/25-listopada-ukraina-vshanue-zhertv-golodomoru>.

³ Див.: <http://www.memory.gov.ua/page/lyudi-pravdi-materiali-dlya-zavantazhennya>.

⁴ Розпорядження Кабінету Міністрів України від 6 грудня 2017 року «Про схвалення ескізного проекту «Реконструкція I черги Меморіального комплексу пам'яті жертв Голодоморів в Україні з будівництвом II черги Національного музею «Меморіал жертв Голодомору» Меморіального комплексу пам'яті жертв Голодомору в Україні по вул. Лаврській, 3 у Печерському районі м. Києва», <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/866—2017-p> (дата звернення 10 січня 2018 р.).

⁵ Концепція Національного музею «Меморіал жертв Голодомору» // <http://mincult.kmu.gov.ua/document/245241973/> Концепція Національного музею «Меморіал жертв Голодомору»_last.docx.

віть в межах робочої групи сягнули такого рівня напруги, що почалося публічне з'ясування стосунків.

«Ортодокси» намагалися не лише зберегти, а й посилити політично обумовлену репрезентацію події. Зокрема, відчайдушно боролися за те, щоб дані про кількість жертв відповідали формулі 7 млн в Україні, 3 млн — поза її межами. «Ревізіоністи», розуміючи, що відверто маніпулятивне поводження з фактами, цифрами та інтерпретаціями провокує недовіру, намагалися довести необхідність дотримуватися науково обґрунтованих оцінок втрат.

Результатом суперечок стало публічне звернення науковців до самого президента П. Порошенка із закликом передати справу розробки концепції науковцям та пропозицією не політизувати проблему¹.

Враховуючи ту обставину, що 2018 рік принесе чергову «напівкруглу» дату — 85-ту річницю голоду 1932—1933 років — можна впевнено очікувати риторичної та політичної ескалації *Голодомору*, чергового раунду політичних маніпуляцій, моралізаторської демагогії та ідеологічної актуалізації теми.

КРИМІНАЛІЗАЦІЯ «ЗАПЕРЕЧЕННЯ»

Історія перетворення *Голодомору* на суб'єкт політики дає, крім іншого, дуже цікавий приклад спроб криміналізації дій, пов'язаних з публічною незгодою з офіційною версією трактування минулого.

Така практика не є винятковою. В Радянському Союзі «неправильне» трактування історії могло бути витлумачене як антирадянська агітація і пропаганда: випадки засудження за кримінальними статтями тих, хто не дотримувався офіційної версії минулого, відомі з історії дисидентського руху в Українській РСР у 1960—1970-ті роки.

У сучасній Україні одним із центральних аргументів на користь запровадження адміністративної чи кримінальної відповідальності за «заперечення Голодомору» є посилення на «європейський досвід»: зазвичай такі посилення мають декларативний характер, бо в жодному обґрунтуванні не містилося аналізу цього досвіду. Тобто, досвід згадується і використо-

¹ Науковці просять, аби концепцію музею Голодомору розробили в НАН // <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2401594-naukovci-prosat-abi-koncepciu-muzeu-golodomoru-rozrobili-v-nan.html> (дата звернення 20 березня 2018 р.).

ується як аргумент, але він навіть не описується, принаймні в контексті криміналізації «заперечення Голодомору».

Криміналізація заперечення Голокосту і геноциду вже має власну історію — як політичну, так і наукову. Заперечення Голокосту (як такого) є незаконним в 13 країнах Європи, найжорсткіші закони проти заперечення Голокосту в країнах, де знищення євреїв відбувалося під час Другої світової війни під орудою держави (Німеччина, Австрія, Румунія).

Парламенти Нідерландів та Італії у 2006—2007 роках розглядали питання про криміналізацію заперечення Голокосту, однак не схвалили відповідних рішень. В Іспанії Конституційний суд визнав кримінальне переслідування за заперечення Голокосту антиконституційним.

У Франції було криміналізовано заперечення не лише Голокосту, але й геноциду вірмен у 1915 р. Дебати щодо криміналізації заперечення геноциду вірмен тривали понад двадцять років і не вщухають і далі.

У лютому 2007 р. представники Німеччини виступили з ініціативою ухвалення Європарламентом закону, згідно з яким «кожна держава (Євросоюзу. — Г. К.) вживатиме заходів, які забезпечать покарання навмисного поведження такого типу: «публічне виправдання, заперечення чи вульгарна баналізація злочинів геноциду, злочинів проти людства та військових злочинів» — хоча в поясненнях і йдеться про покарання таких дій, лише якщо вони призводять до порушення громадського порядку, містять загрозу чи образу, — ця пропозиція викликала тривогу щодо можливого довільного трактування цих ознак.

19 квітня 2007 року Європарламент таки ухвалив проект закону, який мав запровадити кримінальну відповідальність (позбавлення волі строком до трьох років) за зумисні дії, що заохочують до насилля чи ненависті на підставі раси, кольору шкіри, релігії, походження, національності чи етнічних ознак. Така ж відповідальність передбачена була за заперечення чи навмисну тривіалізацію (*gross trivialization*) злочину геноциду, злочинів проти людяності та військових злочинів. Цей проект був витлумачений саме як такий, що спрямований проти «заперечення Голокосту»¹. Щоправда, ухвалення такого «загальноєвропейського» закону було радше символічним актом. Практичне використання цього акту можливо лише в рамках національного законодавства.

¹ *Bilefsky D.* EU adapts measures outlawing Holocaust denial, *New York Times*, 2007, 19 April, http://www.nytimes.com/2007/04/19/world/europe/19iht-eu.4.5359640.html?_r=2 (дата звернення 18 квітня 2016 р.).

Загалом посилення на законодавство європейських країн як на прецедент для криміналізації заперечення Голодомору як геноциду в Україні є некоректним і маніпулятивним¹ з декількох причин.

По-перше, в жодному з законодавчих актів згаданих країн не передбачено покарання за інтерпретацію. Йдеться або про висловлення публічної зневаги до жертв Голокосту, або про намагання виправдати злочини нацистів, або навмисно применшити їх, або про фактичну пропаганду антисемітизму, національної чи расової ворожнечі — усе це стосується того, що можна назвати «запереченням Голокосту».

По-друге, там, де йдеться про кримінальну відповідальність, дуже детально прописані варіанти відповідних дій, за які цю відповідальність передбачено (те, що було запропоновано В. Ющенком, дає простір для надто вільної інтерпретації передбачуваного злочину).

По-третє, в багатьох випадках законодавство європейських країн щодо «заперечення Голокосту» містить формулювання, де йдеться про те, що заперечення Голокосту і геноциду є де-факто і де-юре виправданням злочинів проти людяності і зокрема — воєнних злочинів часів Другої світової війни. Про Голокост окремо там взагалі не йдеться.

По-четверте, рівень політичної і правової культури в Україні, де закони доволіно трактують на догоду політичній кон'юнктурі, а судова система є вщент корумпованою і залежною від влади і капіталу, впровадження такого закону гарантовано забезпечує зловживання.

По-п'яте, законодавство щодо заперечення Голокосту і геноциду в європейських країнах далеко не завжди схвально сприймається як громадськістю, так і професійними юристами.

Ті суспільні кола, для яких свобода слова є передумовою їх існування, налаштовані до цього законодавства надзвичайно критично². У Франції, зокрема, намагання запровадження кримінальної відповідальності за «заперечення геноциду вірмен 1915 року спричинило рух істориків «Свободу історії!» (2005), який став міжнародним. Під «Відозвою з Блуа» (2008), яка є протестом проти регулювання державою «історичної прав-

¹ Маніпулятивність в цьому разі означає політично вмотивоване, зазвичай упереджене трактування фактів і подій з метою введення в оману, керування реакціями, досягнення бажаного результату.

² Цікавий огляд наявних практик на рівні міжнародного права і суспільних реакцій на них див.: *Hayden Robert M.* «Genocide Denial» Laws as Secular Heresy: A Critical Analysis with Reference to Bosnia // *Slavic Review* 67. — no. 2 (Summer 2008). — P. 384—407.

ди», підписалося більше тисячі трьохсот істориків з сорока дев'яти країн світу¹ — серед ініціаторів і перших підписантів відозви: П. Нора, Е. Гобсбаум, К. Гінзбург, А. та Я. Ассмани, Т. Г. Еш.

Зазвичай закони щодо «заперечення Голокосту» критикують ліберали або ліві інтелектуали. Утім, не так давно до них приєдналися праві і популісти. Певного роду ревізіонізм стосовно Голокосту як «глобальної ікони» спостерігається в Польщі, Угорщині, Литві. В Україні ідея криміналізації «заперечення Голодомору» виникла вже тоді, коли сам факт голоду 1932—1933 років заперечували хіба що окремі особи — переважно з провокативними намірами. Утім, ініціаторів криміналізації це мало цікавило. Ідея покарання за заперечення виникла в момент гострої політичної кризи і була надто очевидним проявом бажання використати *Голодомор* як політичне знаряддя для дискредитації, чи у випадку успіху — залякування опонентів. Утім, враховуючи те, що реальних перспектив ухвалення такого акту не було, можна з великою вірогідністю припустити, що йшлося саме про дискредитацію та перетворення ідеї криміналізації на додаткову символічну зброю.

Ухвалення у 2006 році закону про Голодомор, цей найбільший успіх В. Ющенка на полі наступальної історичної політики, як з'ясувалося, було лише прелюдією до радикальніших дій президента та його прибічників у парламенті. Закон містив норму, згідно з якою «публічне заперечення Голодомору 1932—1933 років в Україні є наругою над пам'яттю мільйонів жертв Голодомору, приниженням гідності Українського народу і є протиправним»².

21 грудня 2006 року народні депутати від опозиційних фракцій Я. Кендзьор та Р. Чубаров зареєстрували у відповідному комітеті Верховної Ради проект закону про внесення змін до Кримінального кодексу України (щодо відповідальності за публічне заперечення факту Голодомору 1932—1933 років як геноциду Українського народу)³. Зміщення акценту було вражаючим — йшлося про криміналізацію заперечення вже не **факту** голоду 1932—1933 років, а заперечення його **як геноциду**.

¹ http://www.lph-asso.fr/index1307.html?option=com_content&view=article&id=47&Itemid=14&lang=en.

² Закон України «Про Голодомор 1932—1933 років в Україні», <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/376—16> (дата звернення 16 червня 2016 р.).

³ http://gska2.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?id=&pf3511=29140 (дата звернення 20 жовтня 2007 р.).

Враховуючи ту обставину, що й досі тривають наукові дискусії, зокрема на міжнародному рівні, щодо правомірності вживання цього терміна стосовно голоду 1932—1933 років, ця ініціатива виглядала, м'яко кажучи, неоднозначною. Особливого присмаку їй додавало те, що депутати-ініціатори були колишніми дисидентами, для яких боротьба за свободу слова була не абстракцією, а частиною біографії. У березні 2007 року депутати від Партії регіонів зажадали повернення проекту на доопрацювання¹, однак його було відкликано в зв'язку з тим, що суб'єктом законодавчої ініціативи знову виступив сам президент.

28 березня 2007 р. В. Ющенко подав законопроект «Про внесення змін до Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів України (щодо відповідальності за заперечення Голодомору)». Президент пропонував запровадити кримінальну відповідальність за «заперечення Голодомору 1932—1933 років як геноциду Українського народу та Голокосту як геноциду єврейського народу»².

Таке публічне заперечення та виготовлення і розповсюдження відповідних матеріалів пропонувалося карати штрафом від ста до трьохсот неоподаткованих мінімумів доходів громадян³, або позбавленням волі на строк до двох років. Ті самі дії, вчинені службовими особами або якщо вони вчинені повторно, мали каратися позбавленням волі на строк до 4 років⁴. Йшлося про внесення змін до статті 442 КК України «Геноцид». Формально, мабуть, йшлося про конкретизацію пункту попереднього закону («Про Голодомор 1932—1933 років») щодо протиправності заперечення голоду 1932—1933 років.

Неформально знову йшлося про те, щоб впровадити відповідальність за заперечення не самого **факту** голоду 1932—1933 років, а його **трактування** як геноциду. Пункт про посадових осіб, мабуть, був сигналом міс-

¹ http://gska2.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?id=&pf3511=29753 (дата звернення 20 жовтня 2007 р.).

² Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів України» // Архів автора. — С. 2. Документ було скопійовано з офіційного сайту Верховної Ради України (www.gska2.rada.gov.ua/pls/zweb_n?webproc4_1?id=&pf3511=29881) у жовтні 2007 року, однак зараз доступу до цього документа немає.

³ Неоподаткований мінімум доходів громадян складав 17 гривень на місяць, отже, розмір штрафу складав від 1700 до 5100 гривень, або \$340—\$1020 (обмінний курс 5.05 грн за долар США).

⁴ Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів України» // Архів автора. — С. 2.

цевій владі східних і південних регіонів, яка досить часто або просто нехтувала вказівками президента щодо вшанування пам'яті загиблих, або саботувала їх, або навіть чинила опір відповідним місцевим громадським ініціативам. Додавання пункту про Голокост явно мало на меті глибшу легітимацію ініціативи світовим досвідом (проект містив прямі посилення на закони про заперечення Голокосту в країнах Європи, Америки і Близького Сходу)¹.

¹ Варто зауважити, що в ініціаторів відозви не було якихось явних заперечень щодо кваліфікації конкретної події — депортації вірмен у 1915 році в Османській імперії, яка фактично перетворилася на фізичне знищення частини депортованих. Заперечення викликало намагання частини політиків запровадити на державному рівні покарання за інтерпретацію історичної події, що, по-перше, створювало загрозу для свободи слова, по-друге, засадничо обмежувало можливості наукового пошуку, по-третє, узаконювало ситуацію, в якій певна політична сила при владі могла нав'язувати свою позицію щодо свободи висловлювань усьому суспільству загалом і професійним історикам зокрема. «Історія, — йшлося у відозві, — не може бути служницею поточної політики, так само як вона не може писатися на угоду конкуруючим версіям пам'яті. У вільній державі жодна політична сила не має права визначати історичну правду та обмежувати свободу істориків загрозою кримінального переслідування.

Ми пропонуємо урядам визнати, що хоч вони несуть відповідальність за збереження колективної пам'яті, вони не мають встановлювати певну офіційну істину за допомогою законів, застосування яких може мати серйозні наслідки для професії історика і для інтелектуальної свободи в цілому. У демократичному суспільстві свобода для історії — це свобода для всіх» http://www.lph-asso.fr/index.php?option=com_content&view=article&id=47&Itemid=14&lang=en

У 2012 році Конституційний суд Франції скасував згаданий закон як такий, що обмежує конституційне право громадян на свободу слова.

Якщо брати до уваги вже згаданий парадигматичний приклад щодо криміналізації заперечення Голокосту (Holocaust denial), то неважко помітити, що критика цих практик — здебільшого справа ліберальної чи ліво-ліберальної інтелігенції, переважно з університетів, засобів масової інформації. Ця критика не стосується історичної події як такої, вона спрямовується політичної інструменталізації історії як загрози свободі слова. Вся подальша історія спроб криміналізації «заперечення Голодомору» з посиланням на «європейські» чи «світові» практики виглядає як вибірковий підхід до цих практик: згадуються (у найзагальніший спосіб) відповідні практики «заперечення Голокосту» і покарання за це, взагалі не згадуються дискусії і критика цих практик.

Важливою визначальною рисою цих спроб є те, що на відміну від «європейських практик», які пов'язують заперечення Голокосту з поширенням ксенофобії, виправданням чи тривіалізацією злочинів проти людяності, українські законодавці намагаються криміналізувати певну інтерпретацію історичної події. Іноді в одному й тому самому проекті закону можна побачити формулювання, які стосуються і заперечення факту голоду 1932—1933 років, і заперечення його інтерпретації як гено-

Цікаво, що в пояснювальній записці до законопроекту стверджувалося, що «прийняття Закону сприятиме консолідації Українського народу, громадян усіх національностей навколо ідеї утвердження в суспільстві нетерпимості до будь-яких проявів насильства, посиленню поваги до життя, прав та свобод громадянина, зміцненню міжнаціональної злагоди та громадянського миру в Україні»¹. Як саме адміністративне та кримінальне переслідування за «неправильне» трактування голоду 1932—1933 рр. сприятиме зміцненню міжнаціональної злагоди та громадянського миру в країні, автори записки не пояснювали.

Ця частина аргументації на користь криміналізації заперечення Голодомору і Голокосту як актів геноциду виглядає ще цікавішою в світлі матеріалів, розміщених на офіційному сайті президента України. Зокрема, там йшлося про таке: «Найбільші масштаби Голодомору були в регіонах, де сконцентрована електоральна база антикризової коаліції»². Однак в силу недостатньої поінформованості, радянської пропаганди та нечіткої позиції лідерів коаліції мешканці цих територій не розуміють справжніх наслідків цієї трагедії. За даними соціопитувань, лише 40 % респондентів на Сході (з тих, хто визначився з відповіддю) згодні, що Верховна Рада повинна законодавчо визнати Голодомор 1932—1933 років актом геноциду Українського народу. На Півдні — 64 %, що також менше, ніж в середньому по Україні (71,4 %)»³. Отже, зрозуміло, в які регіони спрямовувалася

циду. Важко з'ясувати — чи це робиться навмисно, чи це прояв низької правової культури українських законодавців.

Не меншою «цікавинкою» цих спроб є практика урівнювання Голодомору і Голокосту шляхом криміналізації їх заперечення як рівнозначних подій. У цих випадках згадка про Голокост виконує легітимуючу функцію для криміналізації «заперечення Голодомору», але і зраджує певні політичні інтереси. Це урівнювання також створює певні «незручності» в контексті імплементації «меморіальних законів» квітня 2015 року. Один з них забороняє «зневажливі» висловлювання щодо учасників боротьби за незалежність і зобов'язує громадян вшановувати їх. Відповідно, згадка про співучасть деяких борців за незалежність у Голокості чи у співпраці з режимом, який вчинив Голокост, може бути потрактована як «зневага».

¹ Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів України» // Архів автора.

² Самоназва парламентської коаліції (Партії регіонів, комуністів і соціалістів), яка виникла в червні 2006 р. як альтернатива «помаранчевій коаліції», що так і не утворилася. Створення «антикризової коаліції» призвело до формування парламентської більшості та уряду з опонентів президента В. Ющенка.

³ Визнання голодомору 1932—1933 років актом геноциду Українського народу // Офіційне Інтернет-представництво Президента України http://www.president.gov.ua/content/p_150_18.html (дата звернення 31 жовтня 2007 р.).

ініціатива президента, спрямована на просування «єдино вірного» трактування голоду 1932—1933 років.

Вона, щоправда, викликала заперечення юристів з апарату Верховної Ради. У висновку Головного науково-експертного управління Верховної Ради йшлося про те, що в даному разі йдеться про намагання криміналізувати діяння, яке є «формою вираження певних поглядів та переконань». Обмеження такого права допускалося Конституцією України лише в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку, з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення, для захисту репутації або прав інших людей, для запобігання розголошенню інформації, одержаної конфіденційно, або для підтримання авторитету і неупередженості правосуддя — відповідно до ст. 34 Конституції України. В коментарі юристів наголошувалося на тому, що «сам факт висловлення (навіть публічного) особою незгоди з положенням того чи іншого закону, а тим більш — з оцінкою певного факту чи історичної події не може вважатися суспільно небезпечним діянням, а тому не вбачається належних підстав для встановлення за нього кримінальної відповідальності»¹.

Хоча президент і визначив цей законопроект як невідкладний², в плані роботи відповідного комітету Верховної Ради його розгляд було поставлено на травень 2007 року. Проте через два дні після внесення законопроекту президент В. Ющенко підписав указ про розпуск парламенту. Криза влади перейшла в гостру форму, а питання про голод 1932—1933 років також сягнуло крайньої межі політизації — варто звернути увагу хоча б на той факт, що складовою пакету політичного компромісу, запропонованого В. Ющенком, було прийняття закону про кримінальну відповідальність за заперечення Голодомору і Голокосту як геноциду (зокрема, разом із законами про опозицію чи про зміни до Конституції)³.

У жовтні 2007 року після дострокових виборів до Верховної Ради, коли виникла перспектива утворення пропрезидентської більшості у парламенті, В. Ющенко публічно заявив, що ще раз запропонує проект цього

¹ Висновок на проект Закону України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів України» // Архів автора. — С. 1—2.

² Ющенко вніс до ВР законопроект про встановлення кримінальної відповідальності за заперечення Голодомору // Кореспондент.net. — 2007. — 28 березня. — <http://ua.korrespondent.net/main/69866>.

³ Ющенко переавантажив матрицю // Українська правда. — 2007. — 25 квітня. — <http://www.pravda.com.ua/news/2007/4/25/58014.htm>.

закону на розгляд парламенту. 23 листопада 2007 року, напередодні відзначення річниці голоду 1932—1933 року, законопроект було відкликано, мабуть, через те, що цього дня розпочала роботу новообрана Верховна Рада.

Питання про криміналізацію «заперечення Голодомору» було предметом активного лобіювання представниками Української народної партії¹: підставою для цього її представники вважали наявність політичного опору державній політиці з ушанування жертв голоду 1932—1933 років. Під час створення блоку «Наша Україна — Народна самооборона» на позачергових парламентських виборах 2007 р. представники УНП вимагали внести пункт про криміналізацію «заперечення Голодомору» до програми блоку, а після виборів звернулися до керівництва «демократичної коаліції» зі спеціальною заявою про необхідність першочергового ухвалення закону «Про встановлення кримінальної відповідальності за публічне заперечення голодомору 1932—1933 року як акту геноциду українського народу».

Представник проводу партії, директор Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології академік Г. Скрипник заявила, що «такий закон, по-перше, допоможе розставити крапки над „і“ в українській історії як історії Української держави, а не фрагмента Російської імперії. По-друге, він припинить політичні спекуляції довкола трагічної сторінки української історії, до яких вдаються деякі політики, нехтуючи почуттями тих, хто пережив цю трагедію, та пам'яттю тих, хто помирав у муках»².

7 грудня 2007 р., вже після створення умовно пропрезидентської коаліції у Верховній Раді, президент В. Ющенко подав на розгляд парламенту 13 невідкладних законопроектів. Серед них був і згаданий законопроект про криміналізацію заперечення факту Голодомору і Голокосту як геноциду — точна копія попереднього. Знову йшлося про заперечення Голодомору й Голокосту як факту геноциду. Цікаво, що в пояснювальній

¹ Українська народна партія (УНП) створена під проводом Ю. Костенка на основі одного з уламків Народного руху України (що розколовся 1999 р.). Партія існує під цією назвою з січня 2003 р., її провід складається з ветеранів-засновників НРУ (Ю. Костенко, І. Драч, М. Горинь, Д. Павличко). УНП репрезентує себе як правоцентристську партію, в її ідеологічних настановах простежуються очевидні ознаки культурницького націоналізму зразка XIX ст.

² Ганна Скрипник закликала якнайшвидше узаконити кримінальну відповідальність за заперечення Голодомору // <http://www.unp-ua.org> Сайт Української народної партії (дата звернення 20 листопада 2007 р.).

записці до проекту закону необхідність запровадження криміналізації такого роду заперечення пояснювалося також «необхідністю попередження відповідної поведінки, а відтак, виключення її суспільної небезпеки, унеможливлення заподіяння шкоди фізичній та юридичній особі, суспільству і державі»¹. Як саме інтерпретація *Голодомору*, відмінна від запропонованої президентом В. Ющенком, може заподіяти перелічені різновиди шкоди згаданим суб'єктам, в записці не пояснювалося. Варто звернути увагу й на вже звичні суперечності в тексті — в одному місці йшлося про заперечення *Голодомору* і *Голокосту* як таких, в іншому — як актів геноциду. Чи це було зроблено навмисно, чи за недбалістю — в обох випадках це не може не спровокувати питання про відповідальність політиків за свої дії (чи про її відсутність).

У січні 2008 р. президентський законопроект було продубльовано ініціативою двох депутатів з президентської фракції «Наша Україна — Народна Самооборона». Б. Тарасюк і Я. Кендзьор спрямували до Верховної Ради законопроект «Про внесення змін до Кримінального кодексу України» (щодо відповідальності за публічне заперечення факту Голодомору 1932—1933 років як геноциду українського народу). Депутати від «демократичної коаліції» пропонували запровадити покарання за діяння, зазначене в назві законопроекту, та «за виготовлення матеріалів із публічним запереченням цього факту з метою їх розповсюдження або розповсюдження таких матеріалів» — арешт на строк до шести місяців або позбавлення волі на строк до трьох років»². Цікаво, що в тексті пояснювальної записки автори в різних місцях вживали різні формулювання: в одному випадку йшлося просто про заперечення факту Голодомору, в другому — про заперечення Голодомору як геноциду, в третьому — про «заперечення факту геноциду українського народу»³.

На переговорах про відтворення коаліції Блоку Юлії Тимошенко та Нашої України — Народної Самооборони, зруйнованої в ході кризи влади весни—літа 2008 р., він однією з умов висунув ухвалення закону про кримінальну відповідальність за заперечення *Голодомору* як геноциду.

До «пакету» домовленостей входили також політично вельми сенситивні закони про ліквідацію депутатської недоторканності та про місце-

¹ Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів України» // http://gska2.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?id=&pf3511=30993 (дата звернення 24 січня 2008 р.)

² http://gska2.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?id=&pf3511=31473 // (дата звернення 24 січня 2008 р.).

³ Там само.

ве самоврядування. Питання про інтерпретацію найбільшої трагедії українців у ХХ ст. вкотре підносилося у зв'язку із з'ясуванням політичних стосунків з опонентами і колишніми союзниками...¹.

Усі ці міркування стали неактуальними після реваншу 2010 року, коли В. Янукович став президентом а його прибічники і союзники сформували таку більшість в парламенті, що навіть спромоглися внести зміни до Конституції

Тим не менш у 2010 році на поверхню політичного життя знову виринуло питання про «криміналізацію заперечення Голодомору». Спочатку депутат від Партії регіонів В. Кисельов запропонував змінити слово «геноцид» на «трагедію» у першому пункті Закону «Про Голодомор 1932—1933 років в Україні»².

У відповідь депутат від опозиції Ю. Кармазін виступив з контр-ініціативою³, запропонувавши зазначити конкретних винуватців Голодомору у тексті закону, йшлося про Комуністичну партію України. Креативний депутат від Партії регіонів відповів вдосконаленою версією свого законопроекту — він запропонував вилучити з тексту закону слова про «злочинний тоталітарний режим». Утім, у парламентській більшості були значно цікавіші заняття, пов'язані з перерозподілом не так символічного, як цілком конкретного капіталу. Тому обидва законопроекти було знято з розгляду.

Однак у кінці 2010 року черговий депутат від опозиції С. Курпіль запропонував доповнити закон 2006 року посиленням на карність «запере-

¹ В історії спроб «криміналізації» заперечення голоду 1932—1933 років простежується ще один вельми показовий з погляду політичної і правової культури українських політичних еліт нюанс. Наприкінці 1980-х років одним з найпотужніших аргументів на користь «відновлення історичної справедливості» була теза про заборону теми як такої радянською владою. Після приходу до влади політичних сил, які позиціонували себе як носіїв справжньої демократії, знову виникла спокуса заборони, хоча цього разу — випереджувальної заборони небажаних способів інтерпретації теми. Морально-етична аргументація такої заборони корумпується її політичною вмотивованістю і фактичним поверненням практик, пов'язаних з обмеженням свободи слова, нехай і часткових, до того ж таких, що суперечать Конституції.

² Проект Закону про внесення змін до статті 1 Закону України «Про Голодомор 1932—1933 років в Україні», http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=37774 (дата звернення 15 січня 2016 р.).

³ Проект Закону про внесення змін до статті 1 Закону України «Про Голодомор 1932—1933 років в Україні» (щодо визнання Голодомору 1932—1933 років в Україні геноцидом Українського народу — злочином Всесоюзної комуністичної партії (б) та її філіалу — Комуністичної партії (б) України проти Українського народу), http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=37888 (дата звернення 15 січня 2016 р.).

чення Голодомору як геноциду» відповідно до законодавства, а Кодекс про адміністративні правопорушення доповнити статтею про адміністративну відповідальність за таке заперечення (штраф)¹. Обидва законопроекти скоріш за все були спрямовані проти президента В. Януковича, який, як уже згадувалося, публічно висловився проти використання слова «геноцид» стосовно голоду 1932—1933 рр. Зрозуміло, обидва законопроекти пішли в архів. Невдовзі туди ж попрямував В. Янукович, Партія регіонів і комуністи.

Через рік після Євромайдану і повстання зими 2013/14 років, у листопаді 2014 року депутати від ВО «Свобода», яке не пройшло до парламенту за партійними списками на позачергових виборах жовтня 2014 року, нагадали про себе, вкотре запропонували впровадити кримінальну відповідальність за заперечення Голодомору як факту геноциду українського народу, а також заперечення Голокосту як факту геноциду єврейського народу.

Уже звично Голокост використовувався як додатковий аргумент для просування ідеї про криміналізацію «заперечення факту Голодомору»². Використання теми Голокосту депутатами партії, керівництво якої відоме своїм антисемітизмом, виглядало як поганий анекдот. Депутати-націоналісти запропонували карати «заперечення факту» позбавленням волі на строк від 6 місяців до 3 років, або на термін до 5 років (при повторному порушенні закону). Законопроект був поданий до Дня пам'яті жертв голодоморів (в 2014 році він відзначався 22 листопада), проте був знятий з розгляду внаслідок закінчення терміну повноважень Верховної Ради.

Після парламентських виборів 2014 року тема «криміналізації заперечення» виринула знову. Наприкінці квітня 2015 року відповідний законо-

¹ Проект Закону про внесення змін до статті 2 Закону України «Про Голодомор 1932—1933 років в Україні» (щодо відповідальності за публічне заперечення факту Голодомору 1932—1933 років як геноциду Українського народу), http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=39189; Проект Закону про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення (щодо відповідальності за публічне заперечення факту Голодомору 1932—1933 років як геноциду Українського народу), http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=39189 (дата звернення 15 січня 2016 р.).

² Проект Закону про внесення змін до Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів України (щодо встановлення відповідальності за публічне заперечення Голодомору 1932—1933 років в Україні як факту геноциду Українського народу, Голокосту як факту геноциду єврейського народу), http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=52360 (дата звернення 16 січня 2016 р.).

проект був поданий «позафракційним» депутатом із Харкова, мільйонером і відомим єврейським громадським діячем Олександром Фельдманом.

Щоправда, цього разу вже Голодомор використовувався «у парі» як додатковий аргумент у «криміналізації заперечення» Голокосту. О. Фельдман вказував на те, що встановлення великого штрафу або тюремне ув'язнення від двох до чотирьох років за «заперечення Голокосту або Голодомору... сприятиме захисту репутації та прав осіб, постраждалих від Голодомору 1932—1933 років в Україні та від Голокосту, а також підвищенню авторитету України на міжнародній арені»¹.

Фактично, законопроект опосередковано спрямовувався проти націоналістичних партій та організацій, які розгорнули в рамках «декомунізації» кампанію глорифікації ОУН та її діячів, члени якої брали участь в Голокості. Законопроект було подано негайно після ухвалення Верховною Радою «меморіальних законів» 2015 року², які створювали сприятливий ґрунт для уславлення тих організацій, які мали відношення до екстермінації євреїв під час Другої світової війни. У 2016 році законопроект знято з розгляду його автором.

Зауважимо, що в одному з меморіальних законів квітня 2015 року, названих «декомунізаційними»³, Голодомор фігурував як один із злочинів «комуністичного режиму».

В лютому 2016 року «колектив авторів»-парламентарів запропонував запровадити кримінальну відповідальність — цього разу за «Публічне заперечення Голодомору 1932—1933 років в Україні, як геноциду українського народу, Голокосту, як геноциду єврейського народу, геноциду кримськотатарського народу при департації (так в тексті. — Г. К.) кримських татар у 1944 році, а так само виготовлення і розповсюдження матеріалів з таким запереченням»⁴.

¹ ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА до проекту закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України (щодо кримінальної відповідальності за заперечення Голодомору та Голокосту)», http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=54987 (дата звернення 16 січня 2016 р.).

² Див. докладніше: *Касьянов Г. Past continuous: історична політика 1980-х — 2000-х. Україна та сусіди.* — К., 2018. — С. 293—321. On-line: Касьянов Г. Історична політика і меморіальні закони в Україні. Початок XXI ст., <http://kennankyiv.org/wp-content/uploads/2016/12/Kasianov.pdf>.

³ Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки, <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/317—19>.

⁴ Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України (щодо кримінальної відповідальності за заперечення Голодомору, Голокосту, геноциду крим-

Передбачалося покарання у вигляді штрафу від трьох до десяти тисяч¹ неоподаткованих мінімумів або через позбавлення волі на термін до п'яти років. Додавання геноциду кримськотатарського народу було актуалізовано анексією Криму і переслідуваннями кримськотатарських активістів на півострові. Варто пам'ятати і про те, що у 2015 році український парламент нарешті офіційно визнав депортацію кримських татар 1944 року геноцидом, на це знадобилося лише чверть століття.

Ці пропозиції було також відтворено у законопроекті щодо змін до згаданого «декомунізаційного» закону, розроблених ще в 2016 році — мабуть ініціатори, не розраховуючи на те, що вдасться ухвалити окремий закон про криміналізацію, вирішили упаковати його в інший, який до того ж формально був реалізацією критичних зауважень Венеціанської комісії².

У 2017 році тему підхопив президент П. Порошенко, В день пам'яті жертв голодомору (25 листопада) він заявив, що треба ухвалити закон про відповідальність (він не уточнив яку саме) за заперечення Голодомору і Голокосту³. На допомогу президенту прийшли депутати-націоналісти. 28 листопада 2017 року парламентарі від ВО «Свобода» (які пройшли до Верховної Ради за мажоритарними округами) зареєстрували законопроект, в якому пропонувалися ті ж самі санкції, як і в проекті їхніх колег. Щоправда, «свободівці» не переймалися трактуванням Голокосту та депортації кримських татар, їх проект стосувався лише «заперечення Голодомору як геноциду»⁴.

Як бачимо, політична суб'єктність *Голодомору* сягнула такого рівня, що його намагаються використовувати з метою запровадження практик, які покликані регулювати способи трактування і тлумачення минулого за допомогою адміністративних та кримінальних покарань. Такий рівень

ськотатарського народу), http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=58243 (дата звернення 29 грудня 2017 р.).

¹ Від 34 до 170 000 гривень (тобто від \$1,4 до \$6300).

² Див.: Порівняльна таблиця до проекту Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у сфері засудження тоталітарних режимів щодо приведення їх у відповідність до вимог статті 10 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод», http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=59178 (дата звернення 1 березня 2017 р.).

³ <http://www.president.gov.ua/news/vistup-prezidenta-ukrayini-pid-chas-vshanuvannya-pamyati-zhe-44698> (дата звернення 1 грудня 2017 р.).

⁴ Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України (щодо кримінальної відповідальності за заперечення Голодомору)», http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=62982 (дата звернення 29 грудня 2017 р.).

суб'єктності, фактичне перетворення *Голодомору* на інструмент регулювання, примусу і насильства у разі практичної реалізації може серйозно ускладнити суспільне сприйняття репрезентацій голоду 1932—1933 років, яке і далі залишається неоднозначним.

СУСПІЛЬНІ ВИМІРИ

За роки існування України як суверенної держави встановився певний алгоритм звернення влади і політиків до теми голоду 1932—1933 рр. і використання *Голодомору*.

Можна виокремити принаймні три суспільних ситуації, які актуалізували тему ідеологічно і політично: це річніці трагедії, виборні кампанії (передусім парламентські), державні політичні акції, пов'язані з ідеологічною та політичною легітимацією влади шляхом звернення до історичного досвіду та трансляції в суспільство певних комеморативних практик.

Спільним в усіх згаданих ситуаціях було те, що звернення до теми завжди пов'язувалося з конкретними поточними політичними завданнями — незалежно від того, як вона подавалася: чи то як «відновлення історичної справедливості», чи як дискредитація тих чи інших політичних сил, чи «вшанування пам'яті невинно загиблих», чи «засудження злочинів комуністичного режиму» — в усіх випадках неможливо заперечити наявність явного чи прихованого політичного інтересу ініціаторів. Це стосується як прихильників і промоутерів *Голодомору*, так і опонентів.

Це не заперечує того факту, що, наприклад, відзначення річниць поступово перетворювалося на сталі, повторювані комеморативні практики, освячені державою, і підтримані значною частиною суспільства, на складову процесу «винайдення традиції». Фактично *Голодомор* справді перетворювався на основу спільного ідеологічно гомогенного «національного простору», в якому пропоновані цінності мали об'єднувати населення відновленою чи винайденою спільною пам'яттю про спільну трагедію.

Згадування голоду 1932—1933 рр. в контексті політичних дискусій (зокрема, виборних дебатів або ж у зв'язку з тими ж самими річницями) мало і зворотний ефект — політичні сили та частина суспільства, які сповідували ліві ідеї або належали до радянсько-ностальгійної частини суспільства, опинялися поза офіційним «національним проектом», оскільки прямо чи опосередковано знаходилися або серед «винуватців» трагедії (чи принаймні ставали їхніми спадкоємцями), або серед тих, хто

ніс моральну відповідальність за заперечення самого факту голоду 1932—1933 рр. чи за «неправильне» його трактування. Ліві, в свою чергу, періодично використовували згадки про голод у своїй пропаганді, скерованій проти «олігархічної» влади¹ і в цьому сенсі вони мало відрізнялися від правих.

Використання теми голоду 1932—1933 років в контексті ідеологічного чи політичного протистояння призводило до того, що ті чи інші погляди та твердження (часто цілком слушні) ототожнювалися з певними політичними позиціями і, відповідно, втрачали легітимність і вагомість для тих, хто перебував в іншому політичному таборі. В результаті рівень обговорення проблеми, яка, по суті, є гуманітарною і справді містить великий морально-етичний і виховний потенціал, применшувався до рівня з'ясування політичних стосунків — незалежно від показово чи реально благих намірів ініціаторів тих чи інших дій.

На рівні уже буденного політичного протистояння з уже буденними публічними формами асоціальної поведінки політиків трапилася свого роду тривіалізація і примітивізація складної і трагічної теми, пониження її духовної, етичної складової. В рамках політичного дискурсу тема стала розмінною монетою політичних торгів, перетворилася на предмет політичних обгородок.

Масована кампанія з відзначення 75-ї річниці голоду 1932—1933 років, очолена В. Ющенком та реалізована силами підпорядкованої йому бюрократичної вертикалі влади та центральних державних відомств (Секретаріат Президента, обласні і районні державні адміністрації, СБУ, Міністерство закордонних справ, Міністерство освіти і науки, архівні управління), з одного боку, засвідчила, що держава й надалі є основним гравцем у сфері історичної політики. З іншого — найбільш виразно продемонструвала слабкість «об'єднавчих» зусиль, здійснюваних адміністративно-бюрократичними методами.

Заклики президента В. Ющенка до єднання нації довкола спільної трагедії не були почуті значною частиною суспільства. З одного боку, вони не були підтримані політичними опонентами і непевними союзника-

¹ У центральному друкованому органі Комуністичної партії України, газеті «Комуніст», періодично друкувались листи і звернення пенсіонерів, статті та гуморески (!), у яких тема голоду 1932—1933 рр. подавалася у контексті сучасного становища більшості українського населення, перш за все, пенсіонерів. Під час підготовки комуністами публічних акцій 2000 р. одним з гасел було: «Ні розпродажу землі та голодомору 2000!». Більш детально див.: *Костилова С.* Новітня компартійна преса України про сторінки радянського минулого // *Геноцид українського народу: історична пам'ять та політико-правова оцінка.* — С. 573—582.

ми В. Ющенка, які сприймали їх або як політичний піар президента, або як спосіб тиску на опонентів. З іншого — та обставина, що ініціатором кампанії був украї непопулярний президент, а запроваджувати «політику історії» була покликана (а скоріше змушена) державна бюрократія¹, в масі своїй некомпетентна, корумпована, відчужена від громадян і зацікавлена зовсім іншими, вельми далекими від гуманітарних, проблемами, — ця обставина не могла не позначитися на результатах. *Голодомор* у виконанні держави не об'єднав суспільство.

Інша справа — ставлення до пам'яті про голод на рівні самого суспільства. В принципі, для переважної більшості громадян голод 1932—1933 років — це факт, який є невід'ємною частиною історії, яку вони знають з підручників. Їм не треба доводити, що голод був. Мало хто заперечує його факт. Але для політиків важливий не голод 1932—1933 років, а *Голодомор*. Саме тому вони періодично включають його в свої пропагандистські конструкції та політичні маніпуляції. Саме тому для них формула «Голодомор = геноцид» — це не так юридичне, як кон'юнктурно-політичне питання.

У прихильників тези про *Голодомор* як про об'єднавчу ідею є дуже цікавий аргумент, на який не можна не звернути увагу. Різні соціологічні опитування засвідчують зростання питомої ваги респондентів, які вважають Голодомор геноцидом. Як вже згадувалося, у 2006 році за даними опитування Київського міжнародного інституту соціології ідею визнання Голодомору геноцидом підтримували 60,9% респондентів. У 2007 році — 63,2%. При цьому на Сході України позитивно до такої ідеї ставилися 35%, а негативно — 44%². За даними соціологічної групи «Рейтинг», яка виявляла до цього питання стійкий інтерес, можна побачити, що в

¹ За результатами загальнонаціональних соціологічних опитувань, проведених 4 соціологічними службами (фонд «Демократичні ініціативи», Інститут соціології НАН України, Київський міжнародний інститут соціології, Інститут соціальних досліджень ім. О. Яременка) у червні 2007 — лютому 2008 президентові (як інституту влади) «цілком довіряли» 9,8% респондентів, «переважно довіряли» 26,6%, «переважно не довіряли» 22,3% і «цілком не довіряли» 32,2%. Місцевій владі «цілком довіряли» 4,0%, «переважно довіряли» 28,6%, «переважно не довіряли» 27,3%, і «цілком не довіряли» 26,7% (дані фонду «Демократичні ініціативи»). Головам обласних державних адміністрацій «скоріше не довіряли, ніж довіряли» 54% респондентів, і «скоріше довіряли, ніж не довіряли» 33%. Головам районних державних адміністрацій — відповідно 52% і 36% (дані Інституту соціальних досліджень ім. О. Яременка). Див.: Довіра громадян до органів влади та базових соціальних інституцій www.niss.gov.ua/Monitor/april08/6.htm (дата звернення 24 лютого 2009 р.).

² Думки населення України щодо визнання Голодомору геноцидом, <http://www.kiis.com.ua/?lang=rus&cat=reports&id=448> (дата звернення 29 грудня 2017 р.).

2010—2013 «передвоєнних» роках частка тих, хто вважав Голодомор геноцидом, зросла з 60% до 66%.

У 2015 р. частка прихильників думки про те, що Голодомор — це геноцид, по Україні сягнула «рекордної» позначки у 80%. У 2016 році вона несподівано знизилася до 72%, а в 2017 знову зросла до 77%. При цьому на підконтрольних Україні прифронтових територіях Сходу ця частка складала у 2017 році 56%, на Півдні — 65%. Питома вага тих, хто не погоджувався визнавати Голодомор геноцидом або вагався з відповіддю, складала на Сході 27% і 17%, на Півдні — 22% і 13%¹.

З одного боку, можна констатувати очевидний успіх в просуванні і поширенні «геноцидної» версії події. Водночас не можна не помітити важливих «нюансів». Відмінності у ставленні до офіційної, освяченої законом версії подій 1932—1933 років, й надалі збігаються з певними регіональними особливостями. Не можна не помітити й того, що в опитуванні не брали участі мешканці анексованого Криму та частини Донецької і Луганської областей — саме тих регіонів, які завжди «псували картину».

Що ж до питання: наскільки респонденти, як ті, які підтримують формулу «Голодомор = геноцид», так і ті, що її не підтримують, поінформовані про те, що означає сам термін «геноцид», залишається поза межами нашого обговорення.

¹ Динаміка ставлення до Голодомору, листопад 2017, http://ratinggroup.ua/research/ukraine/dinamika_otnosheniya_k_golodomoru_noyabr_2017.html (дата звернення 30 грудня 2017 р.).

Глава 3

ГОЛОДОМОР І МІЖНАРОДНА ПОЛІТИКА

*Перші спроби. —
«Західний вектор». —
Російський вектор*

Перша спроба інтернаціоналізації проблеми голоду 1932—1933 років припадає на середину 1930-х років, коли політичні та громадські організації української еміграції та західноукраїнських земель, окремі діячі і організації Заходу намагалися привернути увагу світу до того, що відбувається в Україні та організувати допомогу голодуючим¹. Як вже згадувалося, ці спроби було заблоковано урядовими структурами СРСР, які не визнавали самого факту голоду, державами, не зацікавленими у погіршенні стосунків з Радянським Союзом, та радянофілами з числа громадських, політичних діячів й інтелектуалів Заходу.

«Другий раунд» спроб надати проблемі голоду 1932—1933 років міжнародного розголосу припадає на другу половину 1980-х років. Його перебіг та результати відомі: інтенсивні зусилля української діаспори Північної Америки, злагоджені контрзаходи радянських ідеологічних структур та спецслужб назовні, замовчування всередині країни, початок публічних і наукових дискусій на Заході та експорт цих дискусій в «материкову» Україну. Проблема стала відомою «широкій громадськості» і перетворилася на предмет дослідження авторитетних науковців Заходу. Саме з-поза меж СРСР тема у вигляді готових інтерпретаційних форм і пояснювальних схем перейшла кордон, стала предметом наукових і суспільних дебатів, складовою політико-ідеологічних практик всередині країни.

¹ Ця тема висвітлювалася в уже згадуваній доповіді Конгресові США та в деяких наукових розвідках. Див.: *Папуга Я.* Західна Україна і голодомор 1932—1933 років. Морально-політична і матеріальна допомога постраждалим. — Львів, 2008; *Ковальчук О., Марусик Т.* Голодомор 1932—1933 років в УСРР і українська діаспора Північної Америки. — К., 2010.

Третій етап припадає на 1990-ті — початок 2000-х років. Всередині цього проміжку можна виділити приблизно три мало пов'язаних між собою епізоди: досить мляву спробу інтернаціоналізувати проблему на початку 1990-х, зокрема в 60-ту річницю трагедії (1993); більш активну спробу вивести питання на рівень міжнародних організацій та інститутів влади окремих країн світу (ООН, Сенат і Конгрес США) на початку 2000-х (70-та річниця); і, нарешті, наймасштабнішу і найголоснішу міжнародну кампанію 2007—2009 років, коли її очолив особисто президент України В. Ющенко, використовуючи як потенціал держави (Міністерство закордонних справ, Служба безпеки України, архівні інститути, державні адміністрації), так і можливості організацій української діаспори (Світовий конгрес українців). Суттєва відмінність третього етапу — наявність потужного агента просування теми на міжнародному рівні — держави, зокрема її голови, президента В. Ющенка. Саме в цей період визнання *Голодомору* світом з особливим наголосом на визнання його актом геноциду перетворилося на один з головних пріоритетів міжнародної політики української держави поряд із євроатлантичною інтеграцією.

У 2010—2013 роках спостерігається пауза у цих зусиллях у зв'язку з позицією В. Януковича. Утім, після 2014 року повертається алгоритм, запроваджений В. Ющенком: одним з головних промоутерів ідеї знову стає президент.

ПЕРШІ СПРОБИ

Перша спроба інтернаціоналізації питання про голод 1932—1933 років силами держави, яка припала на 60-ту річницю голоду 1932—1933 років, особливих успіхів не принесла. Українська дипломатія переживала період становлення, перед нею стояли набагато загальніші питання — не так визнання голоду 1932—1933 років, як визнання України як такої. Ідея перетворити трагедію 1932—1933 років на щось подібне до *Голокосту* як своєрідного національного маркеру ще не дійшла до свідомості можновладців, а внутрішня політична та соціально-економічна ситуація виключала можливість будь-яких серйозних зусиль в галузі політики пам'яті як всередині країни, так і назовні. Президент Л. Кравчук в указі від 19 лютого 1993 р. дав доручення Міністерству закордонних справ України і Комісії України у справах ЮНЕСКО звернутися до ЮНЕСКО «з пропозицією

про внесення 60-х роковин голодомору в Україні до **Календаря річниць видатних людей та історичних подій у галузі освіти, науки, культури і комунікацій**. — Виокремлено мною — Г. К.» Тоді ж в списку заходів щодо вшанування 60-ї річниці голоду 1932—1933 рр., складеному Асоціацією дослідників голоду-геноциду 1932—1933 років в Україні, пропонувалося створення тимчасової слідчої комісії, яка мала довести факт геноциду у 1932—1933 роках та звернутися до міжнародного суду в Гаазі¹. Пропозиція не знайшла підтримки у влади.

На шістдесятю річницю трагедії заявами, де голод 1932—1933 років називався геноцидом, відгукнулися парламент Естонії та сенат Австралії. Скоріш за все, певну роль в цьому відіграли українські громади цих країн. Сполучені Штати, де ще не так давно було опубліковано доповідь комісії Конгресу, ніяк не відреагували на річницю — їхні дипломатичні зусилля в цей час спрямовувалися передусім на витиснення з території України ядерної зброї та на забезпечення стабільності в регіоні в світлі загострення відносин між Україною та Росією через проблему Чорноморського флоту.

Значно більший сплеск інтересу до голоду 1932—1933 років спостерігався на наступну — 70-ту річницю трагедії, у 2003 р. Українське вище керівництво, передусім президент Л. Кучма та його прибічники в парламенті, звернулися до теми голоду 1932—1933 років як до засобу посилення міжнародного престижу України і покращення власного іміджу всередині країни. Фактично саме цього року було зроблено першу потужну спробу добитися визнання голоду 1932—1933 років актом геноциду на міжнародному рівні і саме тоді для цього було підключено дипломатичні канали.

У червні 2003 року сенат Канади спеціальною резолюцією закликав уряд своєї країни визнати *Голодомор* актом геноциду. У жовтні 2003 р. сенат Австралії ухвалив спеціальну резолюцію, в якій події 1932—1933 років названо одним з найжахливіших проявів геноциду. Цього ж місяця Сенат Конгресу США оприлюднив резолюцію стосовно «геноцидного Голоду в Україні». Подібну резолюцію ухвалила і Палата представників: у преамбулі слово «геноцид» вживалося, у резолютивній частині його не було². Цікавим

¹ Пропозиції щодо вшанування 60-х роковин голодомору в Україні (Асоціація дослідників голоду-геноциду 1932—1933 рр. в Україні). — С. 1. Документ без дати. Архів автора.

² United States House of Representatives Washington, D. C., Tuesday, October 21, 2003, RES. 356 "Expressing the sense of the House of Representatives regarding the man-made

можна вважати й той факт, що цього року, трохи раніше, у травні, у доповіді судового комітету Конгресу США, присвяченій 15-й річниці ратифікації США Конвенції ООН 1948 р. та проєкті відповідної резолюції в переліку найвідоміших актів геноциду голод 1932—1933 років не згадувався.

У листопаді 2003 року до американських колег долучилися угорські парламентарі, які засудили геноцид «групи народів» у 1932—1933 роки та висловили співчуття рідним і близьким жертв голоду.

Утім, найбільш важливою спробою інтернаціоналізації *Голодомору* у 2003 р. стало звернення до 1932—1933 років Організації Об'єднаних Націй. В постанові Верховної Ради від 28 листопада 2002 року «Про 70-ті роковини голодомору» містилося завдання для МЗС України «ініціювати визнання міжнародним співтовариством голодомору 1932—1933 рр. в Україні актом геноциду проти українського народу». Там само пропонувалося створити музей голодомору «під егідою ООН» та організувати хвилину мовчання на одному із засідань Генеральної Асамблеї ООН¹. Доручення урядові України «порушити у встановленому порядку питання перед Організацією Об'єднаних Націй про визнання голодомору 1932—1933 років геноцидом Українського народу» містилося і в рекомендаціях парламентських слухань від 6 березня 2003 р.² 24 серпня 2003 року, виступаючи на Генеральній Асамблеї ООН, Л. Кучма наприкінці промови згадав «руйнівний голод в Україні» і запропонував ООН щорічно відзначати дату трагедії³.

Попри зусилля українських дипломатів добитися ухвалення окремого рішення (резолюції) про голод 1932—1933 років в Україні, вдалося дійти згоди лише щодо спільної заяви — статус цього документа був незрівнянно нижчий, хоча на загал і оприлюднення останньої можна було вважати серйозним успіхом.

famine that occurred in Ukraine in 1932—1933; 108th Congress, 1st Session, S. RES. 202. A resolution expressing the sense of the Senate regarding the genocidal Ukraine Famine of 1932—33 (28.07.2003).

¹ Постанова Верховної Ради України від 28 листопада 2002 року «Про 70-ті роковини голодомору України», <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/card/258—15> (дата звернення 6 січня 2018 р.).

² Рекомендації парламентських слухань щодо вшанування пам'яті жертв голодомору 1932—1933 років, <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/607-15> (дата звернення 28 серпня 2007 р.).

³ President Leonid Kuchma makes speech at UN GA 58th session's general debates, https://www.ukrinform.net/rubric-other_news/142246president_leonid_kuchma_makes_speech_at_un_ga_58th_sessions_general_debates_21326.html (дата звернення 8 січня 2018 р.).

Заяву було надіслано до Комітету з прав людини ООН 7 листопада 2003 р. Вона не містила слова «геноцид», проте вперше в міжнародному документі такого рівня пролунало слово «голодомор»¹. За твердженнями українських політиків, головним противником вживання терміна «геноцид» в тексті заяви і головним ініціатором пониження статусу документа була російська сторона. Утім, заяву підписали чи оголосили про приєднання до неї 36 держав — членів ООН, в тому числі Росія (згодом кількість держав, що приєдналися до цього документа, зросла до 64).

У 2004 р. був оприлюднений офіційний документ Святого Престолу «Компендіум соціальної доктрини Церкви». У ньому згадується про геноцид українців, який мав місце у ХХ ст. — очевидно йшлося не лише про голод 1932—1933 років, а й про репресії.

«ЗАХІДНИЙ ВЕКТОР»

У 2005 р. розпочався новий етап інтернаціоналізації *Голодомору*, пов'язаний з безпрецедентно інтенсивними зусиллями президента України В. Ющенка і безпосередньо підлеглих йому структур, зокрема Міністерства закордонних справ України, у здобутті міжнародного визнання *Голодомору* саме як геноциду.

Наголос на необхідності саме такої кваліфікації трагедії можна пояснити багатьма причинами — від бажання добитися особливого міжнародного статусу для України до знов таки безпрецедентного впливу української діаспори на президента В. Ющенка². Початок кампанії припадає на поча-

¹ Joint statement by the delegations of Azerbaijan, Bangladesh, Belarus, Benin, Bosnia and Herzegovina, Canada, Egypt, Georgia, Guatemala, Jamaica, Kazakhstan, Mongolia, Nauru, Pakistan, Qatar, the Republic of Moldova, the Russian Federation, Saudi Arabia, the Sudan, the Syrian Arab Republic, Tajikistan, Timor-Leste, Ukraine, the United Arab Emirates and the United States of America on the seventieth anniversary of the Great Famine of 1932—1933 in Ukraine (Holodomor). United Nations General Assembly. Fifty-eighth session. Third Committee. Agenda item 117 (b). Human rights questions: human rights questions, including alternative approaches for improving the effective enjoyment of human rights and fundamental freedoms. Doc. A/C.3/58/9 // http://repository.un.org/bitstream/handle/11176/246001/A_C.3_58_9-EN.pdf.

² Про цей вплив говорить багато: і те, що міжнародні акції здійснювалися під очевидним впливом і за активної співучасті Світового конгресу українців (СКУ), і відчутна присутність представників українських діаспорних організацій в створених президентом тимчасових органах з підготовки 75-ї річниці голоду 1932—1933 років, і офіційний та неофіційний рівень спілкування в Україні. Наприклад, на червневій нараді 2008 р. в Кіровограді, яка тривала 5 днів, представники СКУ спілкувалися

ток президентського терміну В. Ющенка — як згадувалося раніше, вже інаугураційна промова містила згадку про «голодомори» — спочатку на це ніхто не звернув уваги, очевидно вважаючи це стандартною ритуальною практикою. Проте, і в перших, найбільш розрекламованих офіційних міжнародних виступах першої половини 2005 р. президент В. Ющенко, який на той час сприймався Заходом чи не як месія демократії в пострадянському просторі, знову звернувся до теми. Дві перших найважливіших «програмових» промови — в Європарламенті (23 лютого 2005 року) та на спільному засіданні двох палат у Конгресі США (6 квітня 2005 року), містили в першому разі поточну згадку про «голодомори», в другому — просторіший фрагмент про *Голодомор*.

У жовтні 2006 р. в Указі «Про відзначення у 2006 р. Дня пам'яті жертв голодоморів та політичних репресій» президент наказав Міністерству закордонних справ «активізувати роботу щодо визнання міжнародною спільнотою Голодомору 1932—1933 років в Україні як геноциду Українського народу та однієї з найбільших трагедій в історії людства»¹ — раніше це питання в подібних указах не акцентувалося.

У березні 2007 р. президент створив під своїм персональним головуванням «Координаційну раду з підготовки заходів у зв'язку з 75-ми роковинами Голодомору 1932—1933 років в Україні». До цього органу увійшли виконуючий обов'язки міністра закордонних справ В. Огризко, якому судилося очолити дипломатичну кампанію з міжнародного визнання *Голодомору*, представник України в комісії ООН з прав людини В. Василенко, чотири представники Світового конгресу українців, один з них — громадянин Австралії С. Романів, очолив Міжнародний комітет Голодомору, створений СКУ², який став головним організатором і координатором зу-

з президентом, головою СБУ, головою Ради національної безпеки і оборони, міністрами освіти, культури, молоді і спорту, закордонних справ, першими особами Секретаріату Президента.

Звернемо увагу на те, що в першому обіжникові Міжнародного координаційного комітету СКУ (МКК СКУ) в розділі, пов'язаному із завданнями МКК, першим пунктом позначено: «**Навколо питання Голодомору політизувати та українізувати суспільство в діаспорі та в Україні**» (виокремлено мною. — Г. К.) Див.: Міжнародний координаційний комітет для планування відзначення 75-ліття Голодомору в Україні 1932—33 рр. Обіжник 2007—1. — С. 3. http://www.ukrainianworldcongress.org/Holodomor/Komitet_Holodomor/Newsletters/Newsletter_1.pdf.

¹ <http://www.president.gov.ua/documents/8682006-4939> (дата звернення 27 серпня 2007 р.).

² Про діяльність Міжнародного Координаційного Комітету СКУ можна дізнатися з його обіжників: http://www.ukrainianworldcongress.org/Holodomor/Komitet_ua.html.

силь української діаспори з інтернаціоналізації *Голодомору*, інший — громадянин США М. Вільямс, був координатором комітету СКУ з питань інформаційної підтримки кампанії та організації виставок.

Уже на першому засіданні Координаційної ради В. Ющенко заявив, говорячи про міжнародний аспект її діяльності, що «...нашою метою я бачу світове визнання Голодомору геноцидом. Передусім йдеться про схвалення відповідних резолюцій або рішень ООН, Європейського Парламенту, Європейського Союзу, ОБСЄ»¹. 28 березня 2007 р. в указі «Про заходи у зв'язку з 75-ми роковинами Голодомору 1932—1933 років в Україні» В. Ющенко зажадав «здійснення додаткових заходів щодо визнання міжнародною спільнотою, зокрема Генеральною Асамблеєю Організації Об'єднаних Націй та Європейським Парламентом, Голодомору 1932—1933 років в Україні геноцидом Українського народу»². У серпні 2007 р. заступник міністра закордонних справ України В. Огризко надіслав керівникам закордонних дипломатичних установ України листа, в якому пропонувалося координувати дії цих установ з Міжнародним координаційним комітетом (МКК) СКУ в проведенні міжнародної піар і лобістської кампанії з відзначення 75-ї річниці *Голодомору*. Пропонувалося підтримувати для цього робочі контакти з представниками МКК СКУ та залучати на постійній основі українські громади країн перебування³. В МЗС було створено спеціальну робочу групу з організації заходів щодо міжнародного визнання *Голодомору*. Зрозуміло, що до співпраці з діаспорою долучився і Секретаріат Президента — МКК СКУ підтримував постійний зв'язок з заступником голови Секретаріату президента І. Васюником. Тоді ж до команди приєднався «Фонд 3000», створений дружиною президента, Катериною Ющенко.

Якими були результати цих зусиль з інтернаціоналізації *Голодомору*?

24 листопада 2005 р., на річницю трагедії відреагував Сейм Литви: трагедію 1932—1933 років було названо ретельно спланованим геноцидом українського народу. 20 грудня цього ж року подібну резолюцію ухвалив парламент Грузії.

У березні 2006 р. Сенат вищого законодавчого органу Польщі ухвалив окрему постанову про роковини Великого Голоду в Україні і висловив

¹ Курінна Л. «Україна пам'ятає, світ визнає». Про Голодомор 1932—1933 рр. має знати кожен // Закон&Бізнес. — 2007. 24—30 березня.

² <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/250/20075> (дата звернення 27 серпня 2007 р.).

³ Міністерство закордонних справ України. Керівникам закордонних дипломатичних установ України. Лист № 200/21/100—1769 від 4 вересня 2007 р. Архів автора.

солідарність із зусиллями України щодо визнання його актом геноциду. 4 грудня цього ж року польським сеймом було ухвалено окремий документ, в якому засуджувався тоталітарний режим, відповідальний за *Голодомор-геноцид*.

29 вересня 2006 р. Конгрес США ухвалив спеціальну резолюцію про виділення Уряду України ділянки у м. Вашингтон під побудову пам'ятника жертвам голоду-геноциду 1932—33 років.

21 червня 2007 р. резолюцію з нагоди 75-х роковин *Голодомору* в Україні ухвалив Конгрес Республіки Перу. Парламент країни висловив солідарність з українським народом, визначив цю трагедію як акт геноциду. 25 жовтня 2007 р. Сенат Національного конгресу Республіки Парагвай ухвалив декларацію «Про засудження Голодомору 1932—1933 рр. в Україні як акту геноциду українського народу та солідарність з його жертвами». 30 жовтня 2007 р. Національний конгрес Республіки Еквадор ухвалив резолюцію, якою визнав Голодомор в Україні 1932—1933 рр. актом геноциду. 10 грудня 2007 р. Палата представників конгресу Республіки Колумбія приєдналася до еквадорських колег, визнавши *Голодомор* в Україні актом геноциду українського народу.

Цього ж року на річницю голоду 1932—1933 років відгукнулися вищі законодавчі органи Аргентини, Чилі, Іспанії, Чехії, Словаччини. В їхніх резолюціях, постановах, зверненнях висловлювалась солідарність із зусиллями України щодо міжнародного визнання голоду 1932—1933 років (вживався і термін *Голодомор*), але слово «геноцид» оминалося.

У травні 2008 р. обидві палати парламенту Канади ухвалили закон (білл), яким визначався День пам'яті жертв *Голодомору*, а сам голод кваліфікувався як акт геноциду. Цього ж року напередодні відзначення 75-ї річниці голоду 1932—1933 років Палата представників австралійського парламенту ухвалила заяву, яка засуджувала *Голодомор* як акт геноциду українського народу — таким чином законодавці Австралії зрівнялися в кількості офіційних заяв і рішень щодо теми зі своїми українськими колегами.

2007—2008 рр. можна вважати періодом «поміркованих успіхів» української дипломатії в здобутті визнання *Голодомору* і на рівні міжнародних організацій. З одного боку, всі основні міжнародні організації (крім ООН) ухвалили відповідні резолюції, з іншого — завдання добитися потрібних президентові формулювань про геноцид — не було виконано.

1 листопада 2007 р. 34-та сесія Генеральної конференції ЮНЕСКО, до складу якої входять 193 країни, одногосно прийняла Резолюцію про

«Вшанування пам'яті жертв Голодомору в Україні». Оскільки попередні зусилля української делегації, спрямовані на те, щоб включити в резолюцію термін «геноцид», не мали успіху, перший варіант резолюції цього слова не містив¹. У ньому йшлося винятково про Великий Голод (Голодомор) в Україні.

Хоча резолюція і називалася «Вшанування пам'яті жертв Голодомору в Україні», тобто адресувалася конкретно одній країні, в ній також висловлювалось співчуття жертвам голоду в Росії, Казахстані та інших частинах колишнього СРСР. Текст резолюції починався так: «Пам'ятаючи Великий Голод (Голодомор), який забрав невинні життя мільйонів українців у 1932—1933 роках, рівнозначно віддаючи шану пам'яті (в оригінальному тексті — *equally commemorating*. — Г. К.) мільйонам росіян, казахів і представників інших національностей, що померли від голоду в 1932—1933 роках у Поволжі, на Північному Кавказі, Казахстані і в інших частинах Радянського Союзу...»²

Цікаво, що хоча представники Російської Федерації входили до робочої групи, що готувала фінальний текст резолюції, їхньої країни не було в списку 45 країн, які підтримали цей документ. Варто згадати і про те, що на цій самій конференції було ухвалено рішення про участь ЮНЕСКО в реалізації спеціальної програми ООН щодо поширення знань про *Голокост* через освіту та про боротьбу з будь-якими формами заперечення *Голокосту*.³

24 листопада 2007 р. на сесії Балтійської Асамблеї прийнято Заяву «Про пам'ять жертв геноциду та політичних репресій в Україні в 1932—33 роках». 30 листопада цього ж року на засіданні Ради Міністрів ОБСЄ у Мадриді з ініціативи України була оприлюднена спільна заява «Про 75-ту річницю Голодомору 1932—1933 років в Україні».

Ще на початку листопада 2007 р. голова групи Європейської народної партії та Європейських демократів (EPP — ED) у Європарламенті Й. Даул заявив, що він від імені своєї групи порушить перед Європарламентом питання про визнання *Голодомору* «актом геноциду проти українського

¹ United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization. Item 14.3 of provisional agenda. 34 C/50, 8 October, 2007. Remembrance of victims of the Great Famine (Holodomor) in Ukraine // Архів автора.

² United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization. Report of the PRX Commission. 26 October, 2007, p. 47.

³ Нагадаємо, що спеціальною резолюцією Генеральної Асамблеї ООН від 1 листопада 2005 р. було встановлено Міжнародний день вшанування пам'яті жертв Голокосту (27 січня) та засуджено будь-які форми заперечення Голокосту.

народу»¹ (скоріш за все, основними лобістами виступили парламентарі — члени групи з країн Балтії, бо Україна не є членом Європарламенту) — парламентар згадав цифру у 10 млн загиблих і заявив про те, що вже 26 держав визнали *Голодомор* геноцидом. На цю ініціативу досить швидко відгукнувся президент Європарламенту Г.-Г. Пьоттерінг. 21 листопада, напередодні Дня пам'яті він виголосив спеціальну заяву, в якій назвав *Голодомор* одним з найжахливіших злочинів проти людяності (*crime against humanity*)².

23 жовтня 2008 р. в дискусіях було поставлено крапку: у резолюції Європарламенту «Про річницю Голодомору, штучного голоду в Україні 1932—1933 років» *Голодомор* було кваліфіковано як «злочин проти людяності». При цьому текст резолюції містив посилання на закон України 2006 р. (з кваліфікацією голоду 1932—1933 рр. як геноциду) та на Конвенцію ООН 1948 р. Український юрист, який взявся проаналізувати зміст резолюції, твердить, що цей документ є результатом компромісу: «У такому вигляді резолюція хороша для всіх. У загальноісторичному плані вона підтверджує зв'язок між злочином геноциду та злочином проти людяності, а також залежність прийняття рішень від конкретних політико-правових обставин. Опоненти визнання Голодомору геноцидом не знаходять у ній такої кваліфікації. Прибічники ж такого підходу бачать у резолюції посилання на геноцид і також отримують аргументи для тлумачення її у своїх інтересах»³.

У квітні 2008 р. під час підготовки Парламентській асамблеї Організації з безпеки і співробітництва в Європі (ПА ОБСЄ) українською стороною було запропоновано ухвалити документ, який вшановував би пам'ять про *Голодомор* та кваліфікував би його як геноцид⁴. Проти такої кваліфікації виступили представники Російської Федерації. У травні підготовча ко-

¹ 1932/1933 famine in Ukraine: EPP-ED Group asks the Council to recognise the Holodomor as a genocide against the Ukrainian people // (дата звернення 14 листопада 2007 р.).

² <http://www.europarl.europa.eu/president/defaulten.htm> (дата звернення 22 листопада 2007 р.). На даний момент тексту заяви на сайті немає.

³ Кулеба Д. То що ж сказав Європарламент у резолюції про Голодомор 1932—1933 років в Україні? // Дзеркало тижня. — 2008. — 8—14 листопада.

⁴ Більше як за півроку до цього президент України В. Ющенко звернувся до президента ПА ОБСЄ Г. Леннмаркера з проханням посприяти у визнанні цієї організації Голодомору актом геноциду. Див.: Goran Lennmarker «In the political history of Ukraine there was enough involvement from outside» // <http://www.oscepa.org> (дата звернення 29 вересня 2008 р.).

місія ухвалила компромісну редакцію заяви ПА ОБСЄ. В результаті у серпні 2008 р. було ухвалено резолюцію, в якій висловлювалось співчуття трагедії українців в 1932—1933 роках та висловлювалась підтримка зусиллям України щодо поширення відомостей про голод. ПА ОБСЄ закликала парламенти країн світу вжити заходів до визнання *Голодомору*. Одне з російськомовних Інтернет-видань відгукнулося на цю резолюцію так: «Програли Голодомор?»¹

У 2007—2008 рр. було витрачено чимало зусиль і щодо «просування» питання про *Голодомор* на рівні Організації Об'єднаних Націй. У травні 2007 р. постійний представник України при ООН Ю. Сергєєв, виступаючи на неформальних тематичних дебатах 61-ї сесії Генеральної Асамблеї ООН закликав ООН відгукнутися на 75-ту річницю Великого Голоду (Голодомору) 1932—1933 років, зокрема, ухваленням «відповідного документа». Бажаний статус документа він не згадав, але зауважив, що Україна не звинувачує жодну країну, йдеться про звинувачення тоталітарного режиму².

У жовтні 2007 р. представник МЗС України в ООН П. Доценко повідомив, що Україна змагатиметься за визнання голоду 1932—1933 років геноцидом проти українського народу³. Цей намір було приурочено 60-й річниці Конвенції ООН про запобігання злочину геноциду 1948 р. і 75-й річниці голоду 1932—1933 років. Український дипломат вкотре повторив стандартних набір тверджень про кількість жертв (7—10 млн) та про наміри сталінського режиму.

Заява про ці наміри України викликала бурхливу суперечку між дипломатичними відомствами України і Росії (див. нижче). У липні 2008 р. українська делегація запропонувала внести у порядок денний 63-ї сесії Генеральної Асамблеї ООН питання про *Голодомор*, однак через протидію російської делегації остаточне рішення було відкладене. 22 вересня українська делегація зняла це питання з порядку денного «з огляду на те, що це питання розглядається на інших світових форумах»⁴, а за твердженням російської сторони — через відсутність підтримки з боку ін-

¹ Проиграли Голодомор? // www.for-ua.com (дата звернення 5 вересня 2008 р.).

² Remarks by the Permanent Representative of Ukraine, H. E. Mr. Yuriy Sergeyev at the third informal thematic debate of the 61st UNGA session on Civilization and the Challenge for Peace. Obstacles and opportunities (10—11 May 2007) // Архів автора.

³ Україна просить ООН визнати Голодомор геноцидом // www.pravda.com.ua (дата звернення 19 жовтня 2007 р.).

⁴ МЗС глибоко обурився, що Росія зневажливо посміялась з їх доброти // www.pravda.com.ua (дата звернення 25 вересня 2008 р.).

ших делегацій. Тим часом В. Ющенко заявив, що коло прихильників варіанту резолюції, яка влаштувала б Україну, є ширшим, ніж коло опонентів.

24 вересня 2008 року, виступаючи на загальних дебатах 63-ї сесії, В. Ющенко в кінці промови, загалом присвяченій загостренню загальної політичної ситуації в світі, згадав про голод 1932—1933 років, зауваживши, що «він мав характер геноциду» (і знову виголосивши цифру в 10 млн жертв), але згадав й інші постраждалі народи і закликав ООН вшанувати «кожну національну трагедію»¹.

У грудні 2008 р. чергова спроба української делегації внести питання про голод 1932—1933 років в порядок денний Генеральної Асамблеї ООН знов була невдалою — і знов через протидію російських дипломатів².

РОСІЙСЬКИЙ ВЕКТОР

Зауважимо, що цей чинник перетворюється на одну з найбільш дразливих проблем українсько-російських відносин саме з середини першого десятиліття 2000-х. В цей час спостерігалось і загальне погіршення українсько-російських відносин (активізація «товарних воєн», загострення проблеми Криму, Севастополя і Чорноморського флоту, проблема ціни на газ тощо), пов'язане зі змінами у зовнішньополітичному курсі двох держав: українська зовнішня політика за часів президентства В. Ющенко набула виразнішої прозахідної орієнтації, активізувалися зусилля щодо членства в НАТО і Євросоюзі.

Саме в цей період «питання минулого» набули безпрецедентного значення у міжнародних відносинах на пост-радянському і пост-комуністичному просторах³. Саме в цей час спостерігається загострення відносин

¹ Промова Президента України Віктора Ющенко на загальних дебатах 63-ї сесії Генеральної Асамблеї ООН // www.president.gov.ua (дата звернення 25 вересня 2008 р.).

² UN again refuses to include Ukraine famine in session agenda // www.en.rian.ru (дата звернення 4 січня 2009 р.).

³ Див. на цю тему: Национальные истории на постсоветском пространстве — II / Под редакцией Ф. Бомсдорфа, Г. Бордюгова. — М.: Фонд Фридриха Науманна, АИРО-XXI, 2009; «Войны памяти» на постсоветском пространстве / Предисловие Алана Касаева. — М.: АИРО-XXI, 2011; *Miller A., Lipman M. Convolutions of Historical Politics*, CEU Press: Ney York — Budapest, 2012; *Pakier J., Wawrziniak M. (eds) Memory and Change in Europe. Eastern Perspectives*, Berghahn Publishers, 2016; Історія, пам'ять, політика.

між Росією та її сусідами з питань трактування історії. Конфлікт з західними сусідами, передусім країнами Балтії та Польщею, був зумовлений насамперед різними підходами до оцінки Другої світової війни. В історичній політиці західних сусідів Росії «визвольний похід Червоної Армії» перетворився на другу окупацію, результатом якої стали «чорні десятиліття комунізму». «Переоцінка цінностей» всередині країн-сусідів супроводжувалася певними діями на міжнародному рівні — зокрема, в загальноєвропейських інституціях просувалася ідея зрівняння «нацизму і комунізму». Це був прямий виклик Росії, де «Велика Вітчизняна війна» була системотворчим міфом в громадянському вихованні і забезпеченні внутрішньої єдності країни.

І якщо конфлікт із «західними сусідами» з приводу оцінки минулого сприймався російським правлячим класом як зовнішній, то перерозподіл «спільного минулого» з Україною був набагато дражливіший. Фундаментальною причиною можна вважати ту обставину, що в думці російського правлячого класу, значної частини культурних еліт та й населення України не існувала як історичний Інший, як самостійний суб'єкт історії. Намагання української сторони підтвердити культурну і політичну окремішність, самотність за допомогою історичних аргументів викликало нерозуміння і роздратування, і зазвичай трактувалося як інтрига зовнішніх сил, «Заходу».

Додатковим чинником була та обставина, що суверенізація і усамостійнення історичного досвіду України супроводжувалися запереченням радянського минулого як тотально негативного досвіду (особливо в часи В. Ющенка), який автоматично поєднувався з досвідом існування українських земель у складі Російської імперії. Це заперечення супроводжувалося поки що поміркованою апологією націоналістичних організацій і діячів (ОУН, УПА, С. Бандери та ін.), які в російській історичній міфології традиційно представлялися винятково як символи зради, колабораціонізму та злочинів.

Голодомор в цій системі відносин мав особливе значення. По-перше, неприйнятним було бажання частини українського правлячого класу, певних політичних сил та культурних еліт представити голод 1932—1933 років як геноцид українців, здійснений «Москвою» — остання була метафорою СРСР і Росії як такої. Росія офіційно визнала себе правонаступницею СРСР. По-друге, *Голодомор* був запереченням тієї частини істо-

ричного досвіду, яка в Росії офіційно вважалася трагічним, але водночас і героїчним періодом. По-третє, роздратування і несприйняття викликали вимоги частини українського політикуму і культурних діячів покаятися і компенсувати втрати.

Нарешті, «імперсько-радянський» наратив, який засадничо суперечив українському національному, досить чітко збігався з масовими настроями в російському суспільстві, яке відчувало ностальгію за історичною величчю і роллю світової держави. За таких умов глорифікація історичного досвіду СРСР та відповідне негативне ставлення до тих, хто нібито зазіхає на «велику героїчну історію» з боку вищих державних чинників виглядало цілком природною реакцією¹. Варто пам'ятати і про те, що «війна за минуле» між Росією і Україною була складовою ширшого конфлікту, пов'язаного з намаганнями українського керівництва вийти з-під геополітичного впливу Росії.

У цьому контексті зусилля українських дипломатичних та вищих державних чинників, спрямовані на інтернаціоналізацію *Голодомору*, передусім пов'язані з визнанням голоду 1932—1933 років геноцидом, тобто найтяжчим міжнародним злочином, вчиненим радянською державою проти власного населення, сприймалися і сприймаються вищим російським керівництвом як ідеологічний і політичний виклик.

Поряд з цими внутрішніми чинниками варто згадати і зовнішні. Сучасне російське керівництво з його ностальгією за СРСР (яку поділяє і

¹ У лютому 2004 р. В. Путін, виступаючи перед журналістами і громадськими діячами під час виборчої президентської кампанії, назвав розпад Радянського Союзу «загальнонаціональною трагедією величезного масштабу». У квітні 2005 р., виступаючи з посланням до Державної Думи Росії, В. Путін назвав розпад СРСР «найбільшою геополітичною катастрофою століття». Цю ж думку він висловив, даючи інтерв'ю з приводу 15-ї річниці Біловезької угоди. Зрозуміло, що кожна з цих заяв робилася в конкретному політичному контексті, однак їх послідовність дає підстави використовувати її для розуміння позиції російського вищого керівництва як стосовно радянської спадщини, так і стосовно ставлення до її негативних аспектів.

У цьому контексті варто згадати створення у травні 2009 р. при президенті Росії Комісії з протидії спробам фальсифікації історії на шкоду інтересам Росії. Назва і склад комісії (до неї «за узгодженням» зараховано лише двох діючих професійних істориків та одного історика-публіциста, решта — представники державної бюрократії та силових структур) промовляють самі за себе. Комісія створювалася саме для протидії «зовнішнім силам» всередині країни. Указ президента Д. Медведєва та положення про комісію див. на офіційному сайті президента Росії: [www./document.kremlin.ru/doc.asp?ID=52421&PSC=1&PT=1&Page=1](http://www.kremlin.ru/doc.asp?ID=52421&PSC=1&PT=1&Page=1) (дата звернення 4 червня 2009 р.). Після повернення В. Путіна у 2012 році в президентське крісло комісію було ліквідовано.

значна частина населення) сприймає зусилля українських можновладців з інтернаціоналізації *Голодомору* як намагання, по-перше, здобути особливий міжнародний статус (нація, що особливо постраждала в часи СРСР) і як спробу протиставитися «спільному історичному досвідові», по-друге, як крок щодо подальшого відокремлення від Росії, виходу з-під її політичних і культурних впливів, по-третє, як антиросійську акцію, спрямовану на дискредитацію Росії як спадкоємця СРСР. Ця остання обставина є особливо дражливою з огляду на те, що з початку 2000-х спостерігалися інтенсивні дії російського вищого керівництва, спрямовані, з одного боку, на відновлення іміджу Росії як одного зі світових лідерів, з іншого — на творення її позитивного образу в очах Заходу.

Особливе роздратування російських урядовців і політиків усіх рівнів (яке поділяє переважна більшість громадських діячів і науковців), як вже згадувалося, викликали заяви українських політиків (переважно «націонал-демократичного» і правого спрямування) щодо особливої провини Росії перед Україною із закликами про необхідність вибачитися перед Україною, а в деяких випадках — і про необхідність вимагати від Росії матеріальної компенсації за кривди, заподіяні Радянським Союзом¹. Над-

¹ Наведемо найвиразніші приклади такої риторики. Виступаючи на парламентських слуханнях щодо вшанування пам'яті жертв голоду 1932—1933 років, відомий український поет з покоління «шістдесятників», член фракції «Наша Україна» І. Драч сказав таке: «І коли казати впритул про те все, про цю найстрашнішу подію минулого століття, яка переломила хребет українській нації, що вона й досі не може зіп'ястися на ноги, то передовсім треба говорити про одну державу — Росію. Вона весь час посилала сюди хвилі, від Петрового Меншикова до того самого Муравйова, який розстрілював наших студентів під Крутами і розстрілював будинок Грушевського. Коли ми цього всього не зрозуміємо і будемо приховувати, і загортати все це у папірці, то ми нічого не зрозуміємо. І ми повинні знати, що цей 349-й рік Росії в Україні, а не перший, — це роковини голодомору 1932—1933 років (Оплески).

І елементарно зрозуміло, що держава, яка починає відкриття року своєї культури тут, передовсім повинна скласти якоесь вибачення, покаяння за те все, що сталося протягом століть, адже саме такі були стосунки між українцями і росіянами. І оцього покаяння ми не почули. На жаль, ми не почули його і десять років тому від президента Єльцина, хоч там всі намагання були різними шляхами зробити все, щоб Єльцин якийсь такий варіант покаяння перед Україною склав. Цього всього не було. Не зробив цього, звичайно, і Путін, який налаштований більш войовничо і більш шовіністично, аніж його попередник. І це ми повинні розуміти. Коли ми цього всього не зрозуміємо, то про які нормальні стосунки між Росією і Україною можна говорити, шановні мої друзі?» (Оплески). Див.: Парламентські слухання щодо вшанування пам'яті жертв голодомору 1932—1933 років (Стенографічний звіт)

Депутат Верховної Ради України Я. Кендзьор, колишній учасник дисидентського руху 1960—1970-х років, співавтор одного з законопроектів про криміналізацію за-

звичайно дражливим чинником є справжня наявність етнічно негативних стереотипів, антиросійських мотивів не лише у висловлюваннях політиків, а й в дослідженнях, які претендували на науковий статус, в шкільних підручниках і навчальних посібниках, у різного роду візуальних презентаціях *Голодомору*¹.

Оскільки такі заяви лунали передусім з лав прихильників президента В. Ющенка, їхній зміст охоче приписують йому самому. Попри очевидну особисту обтяженість проблемою *Голодомору* В. Ющенко, принаймні будучи президентом, особисто не давав підстав для таких звинувачень. Навпаки, він неодноразово у виступах і публічних заявах підкреслював, що

перечення Голодомору як геноциду, член президентської фракції в парламенті у серпні 2008 р. висловлювався так: «Українська влада наполягає на тому, щоб правонаступник Радянського Союзу, Російська Федерація, несла моральну і матеріальну відповідальність за цей страшний акт людського мору. Нашого сусіда треба навчати цивілізованим відносинам» // Проиграли Голодомор? // www.for-ua.com. (дата звернення 5 серпня 2008 р.).

¹ Наведемо декілька прикладів, деякі з них зазвичай використовуються російськими опонентами Голодомору як геноциду як засоби «багаторазового використання». У публіцистиці другої половини 1990-х — початку 2000-х можна знайти публікації, наприклад, такі: А. Куліш. Книга пам'яті українців: Україна 1932—1933 рр. Короткий перелік злочинів московського імперіалізму в Русі-Україні. — Харків, 1996. В одному з науково-популярних видань (наклад 3000 примірників) вказується (без посилань на узагальнюючі фактичні дані), що серед пролетарів, «направлених в українські села за хлібом», більшість склали етнічні росіяни, що для «проведення насильницької колективізації, розкуркулення, ревізиції продовольства в Україні у період голодомору застосовувались військові підрозділи та інші силові структури, до складу яких входили переважно етнічні росіяни». Див.: *Смертю смерть подолали: Голодомор в Україні 1932—1933* / Авт. колектив: П. П. Панченко (кер.), М. М. Вівчарик, А. І. Голуб, М. А. Журба та ін. — К., 2003. — С. 48. В підручнику для 10 класу в розділі, присвяченому колективізації і голоду 1932—1933 років, містився такий пассаж: «Ще не розсіявся трупний сморід в опустілих українських хатах, а з інших республік СРСР, особливо з Росії, вже прямували ешелони з переселенцями». Див.: *Турченко Ф. Г. Новітня історія України (10 клас)*. — Ч. 1. — К., 2002. — С. 282. У коментарях до фотоекспозиції, яка поміщена на стіні Михайлівського Золотоверхого собору, біля якого стоїть пам'ятний знак жертвам голодомору, містилися прямі нагадування про те, що спустілі у результаті голоду 1932—1933 рр. українські села заповнювались переселенцями з Росії (принагідно зауважимо, що тогочасна політика переселення в села, постраждали від голоду, не мала етнічної спрямованості, і застосовувалася в усіх регіонах СРСР). Нарешті, документально-публіцистичний фільм «Голодомор. Україна ХХ ст. Технологія геноциду» (2005 р.), який використовується у навчальному процесі в середніх загальноосвітніх школах, містить чимало висловлювань, контекст яких справді може формувати ксенофобський антиросійський сентимент.

ані він, ані Україна як держава не висувають претензій до Росії. 24 листопада 2006 р. В. Ющенко в інтерв'ю російським засобам масової інформації прямо заявив, що Україна не звинувачує Росію в голоді 1932—1933 років. «Не йдеться про адресне засудження, — сказав він, — оскільки держави і режиму, який став причиною цієї трагедії, на сьогодні не існує. Український і російський народи є жертвою цієї трагедії»¹. 8 липня 2008 р. під час візиту до Австрії В. Ющенко на прес-конференції знову наголосив на тому, що Україна не звинувачує Росію в трагедії 1932—1933 років². Виступаючи на загальних дебатах 63-ї сесії Генеральної Асамблеї ООН 24 вересня 2008 р. він заявив, що прагнення України вшанувати пам'ять жертв голоду 1932—1933 років «не спрямоване проти жодного народу чи держави»³.

Утім, подібно до того, як радикальні апологети *Голодомору* ладні помічати лише ті факти і події, які вписуються в їхнє бачення, їхні не менш радикальні опоненти з неменшим завзяттям вдаються до методу вибіркового читання. Журналіст одного з наймасовіших видань Росії, «Комсомольської правди», в усій кампанії щодо відзначення 75-ї річниці голоду 1932—1933 років побачив лише намагання «помаранчевих» постварити росіян з українцями (утім, тут він був неоригінальний — ця теза є найулюбленішою в російських борців проти *Голодомору*. Риторика в стилі найпримітивніших контрпропагандистських тирад часів «застою» 1970—1980-х підсумовується в такий спосіб з багатозначними натяками на інші проблеми російсько-українських взаємин: «Нинішні спроби Ющенка звинуватити Москву в “організації голодомору” насправді більше подібні на намагання нацькувати свій народ, та й світову спільноту, на Росію. **А якщо справа вдасться — то й отримати від Москви багатомільярдну компенсацію за схемою: якщо не газ поцупимо, то хоча б грошенят злупимо**»⁴.

¹ В. Ющенко. Страны, виновной в голодоморе, не существует. Див.: РБК. Главные новости // <http://pda.top.rbc.ru/daythemes/2006/11/24/20061124205658.shtml> (дата звернення 2 грудня 2008 р.).

² Ющенко не считает Россию виновной в Голодоморе // <http://for-ua.com/ukraine/2008/07/08/150200.html> (дата звернення 7 серпня 2008 р.).

³ Промова Президента України Віктора Ющенка на загальних дебатах 63-ї сесії Генеральної Асамблеї ООН // www.president.gov.ua (дата звернення 26 вересня 2008 р.).

⁴ Харитонов М. Ющенко опять требует от России расплаты за «голодомор» // Комсомольская правда. — 2008. — 14 мая. В такому ж стилі коментувалися й інші дії українського президента. Наприклад, інформація про його законопроект щодо криміналізації заперечення Голодомору і Голокосту як актів геноциду, який так і не був

Варто зауважити, що хоча сам В. Ющенко ніколи публічно не висловлювався в спосіб, який йому приписується журналістами, що працюють за канонами жовтої преси, він також ніколи публічно не коментував і не засуджував згадані вище заяви представників власної політичної сили та її союзників. Фактично існувала ситуація «двоголосся», яку радо використовувала інша сторона конфлікту, особливо за умов жорсткого ідеологічного протистояння, яке вийшло на міжнародний рівень¹.

На початку листопада 2006 року міністр закордонних справ Росії Сергій Лавров повідомив українській пресі, що в російсько-українських відносинах існують дві гострі проблеми: статус російської мови і Голодомор². Через три тижні український парламент голосами опозиції і депутатів-соціалістів, що приєдналися до неї, ухвалив закон, що кваліфікував Голодомор як геноцид українського народу.

У 2007—2008 роках розгорнулася справжня дипломатична війна між Україною і Росією з приводу визнання *Голодомору* актом геноциду³ на

схвалений українським парламентом, подавався у такий спосіб: «Ющенко узаконил голодомор» // *Известия*. — 2007. — 24 юлія.

¹ У цьому сенсі цікавою є реакція оточення В. Ющенка на одне місце в інтерв'ю голови СБУ В. Наливайченка російській «Независимой газете» 15 червня 2009 р., де він зауважив таке: «Що стосується третьої сторони — Росії чи якоїсь іншої держави — про жодні претензії з нашого боку не йдеться. Злочин було вчинено на території України, виконавців та організаторів буде офіційно встановлено слідчими діями, але за розсекреченими документами відомо, що це представники української влади, української Компартії та існуючих на той час на території України каральних органів». Див.: *Івченко Т.* ФСБ покинет Крым раньше, чем Черноморский флот // *Независимая газета*. — 2009. — 15 юнія. Представник України в комітеті ООН з прав людини В. Василенко прокоментував це в такий спосіб, що українське керівництво було лише виконавцем наказів з Москви, відповідальність лежить на «сталінському режимі», і якщо Путін і Медведєв ототожнюють себе з ним — це «їхня проблема». Див.: *Kościński P., Serwetnyk T.* Spór o wielki głód // www.rp.pl/artykul/321092.html (дата звернення 28 червня 2009 р.). Коментарі в російській пресі, зрозуміло, зводилися переважно до одного — «в голодоморі винні самі українці»...

² Лавров: у Украины и России две проблемы — Голодомор и языки, <http://ro-drobnosti.ua/365437-lavrov-u-ukrainy-i-rossii-dve-problemy-golodomor-i-jazyki.html> (дата звернення 17 липня 2016 р.).

³ Зовнішньополітичні суперечки супроводжувалися внутрішньополітичною кампанією. На початку квітня 2008 р. нижня палата Державної Думи РФ виступила з заявою, в якій, з одного боку, засуджувалась зневага радянського режиму до життя людей, з іншого — йшлося про те, що не існує доказів того, що голод 1932—1933 років був актом геноциду проти українців. Див.: *Russian lawmakers reject Ukraine's view on Stalin-era famine* // www.en.rian.ru/world/20080402/102830217.html. Цікаво, що одночасно в російській пресі та на Інтернет-сайтах було поширено коротку статтю

рівні міжнародних організацій. Українське Міністерство закордонних справ послідовно і вперто добивалося ухвалення відповідних резолюцій як на рівні окремих країн, так і на рівні міжнародних організацій. Російське зовнішньополітичне відомство не менш послідовно і вперто блокувало ці зусилля. В результаті впродовж 2007—2008 рр., як вже згадувалося, кількість країн, вищі законодавчі органи яких визнали Голодомор геноцидом, сягнула чотирнадцяти. Проте жодна міжнародна організація на це не наважилася — значною мірою через протидію Росії.

У цій дипломатичній війні на особливу увагу заслуговує обопільна риторика, яка радикалізувалася від заяви до заяви, причому українська сторона мусила відповідати на закиди російської, яка була значно активнішою.

2007 р. ознаменувався обміном вкрай гострими заявами, сповненими звинуваченнями з обох боків, які супроводжувалися подіями явно провокаційного характеру. 17 листопада 2007 р. група хуліганів з «Євразійського союзу молоді»¹ влаштувала акт вандалізму на виставці, присвяченій голоду 1932—1933 рр. в Українському домі на Арбаті в Москві.

МЗС України виступило з заявою з приводу інциденту, на що 19 листопада 2007 р. департамент преси і пропаганди російського МЗС відповів власним «коментарем», в якому трансліював всі стандартні закиди на адресу української влади щодо інтернаціоналізації *Голодомору*. «Про-

Александра Солженіцина «Поссорить родные народы?» (Известия. — 2008. — 2 апреля), в якій зусилля українського вищого керівництва з визнання Голодомору геноцидом було названо «провокаторским вскриком», який зародився «у затхлих шовіністичних умах, злобно налаштованих проти «москалів» і «піднісся у вищі державні кола нинішньої України». Російським телебаченням пройшов фільм А. Денісова «Голодомор — 33. Невыученные уроки», в якому головний акцент було зроблено на антиросійському змісті міфології Голодомору (який насправді присутній, передусім в контексті — і тут автори фільму вправно підібрали факти, щоправда, зовсім «не помітивши» тієї частини українського суспільства, яка критично ставиться до крайнощів цієї міфології). На одному з найбільш популярних суспільно-політичних ток-шоу «К барьеру» відбулася дискусія (20.11.2008) між російським публіцистом Н. Сванідзе та українським політологом В. Карасьовим, зрежисована у спосіб, що виставляв українського співрозмовника, який відстоював офіційний погляд Києва на Голодомор, в дещо кумедному світлі. Фактично всі російські медіа відверто боронили офіційну позицію вищого російського керівництва щодо кваліфікації голоду 1932—1933 рр. як загальносоюзної трагедії з особливим наголосом на тому, що намагання офіційного Києва відстоювати українську, «геноцидну» версію трагедії є аморальними і такими, що «сіють розбрат між братніми народами».

¹ Члени цієї організації «уславилися» іншою провокацією, вчинивши акт наругу над державним гербом України на Говерлі в Карпатах.

голошення трагічних подій тих років «актом геноциду» щодо українського народу є одностороннім спотворенням історії на догоду сучасним кон'юнктурно-політичним настановам», — йшлося у документі. Подібні ініціативи, — стверджувалося там, — ображають пам'ять інших національностей, що загинули під час голоду 1932—1933 років у колишньому СРСР. Тема голоду дедалі більше стає предметом політичних спекуляцій певних політичних кіл «на Україні»¹. У відповідь заступник міністра закордонних справ України В. Огризко заявив, що ці заяви не відповідають дійсності і свідчать про елементарне незнання історії російською стороною².

У березні 2008 р. постійний представник Росії при відділенні ООН в Женеві В. Лощінін закликав ООН не порушувати питання про визнання *Голодомору* геноцидом. «Історична правда, — заявив він, — полягає в іншому. Жертвами трагічних подій тих років стали мільйони людей різних національностей колишнього Радянського Союзу — росіян, українців, казахів, татар, башкир». Він також закликав опонентів «не займатися політичними спекуляціями на теми, пов'язані зі спільним, іноді трагічним, історичним минулим і не використовувати для цього довільне тлумачення норм міжнародного права»³. 19 вересня 2008 р. на засіданні генерального комітету ООН з прав людини російський представник заявив, що «спроба української сторони узурпувати спільні для багатьох народів СРСР трагічні сторінки історії тих років є некоректною, а з моральної точки зору — шкідливою»⁴.

У результаті спроби української сторони внести пункт про *Голодомор* у порядок денний 63-ї сесії Генеральної Асамблеї ООН було припинено самою українською делегацією. Російське МЗС оприлюднило заяву, тон якої був досить зловтішним. Зокрема, йшлося про те, що проект резолюції «Пам'ять про Голодомор 1932—1933 років в Україні» було знято українською делегацією через брак підтримки з боку інших країн. МЗС Росії підкреслило, що вважає цей крок єдино вірним і вкотре вдалося до фор-

¹ МИД РФ: признание Голодомора геноцидом является искажением истории // www.newsru.ua (дата звернення 20 листопада 2007 р.).

² МИД Украины: полемика по поводу Голодомора с РФ абсолютно нетактична // Там само.

³ Россия призвала ООН не считать Голодомор геноцидом // www.lenta.com.ua (дата звернення 10 березня 2008 р.).

⁴ Москва вважає «шкідливими» спроби України говорити про Голодомор // www.pravda.com.ua (дата звернення 20 вересня 2008 р.).

мулювань, які були далекими від зваженої дипломатичної мови: «МЗС Росії знову підкреслює, — йшлося в заяві, — що спроби керівництва України закріпити на міжнародному рівні трактування подій 1932—1933 років на території колишнього СРСР як геноцид українського народу носять політизований характер і спрямовані на сіяння розбрату між братерськими народами Росії і України. Вважаємо блюзнірством політичні спекуляції Києва на пам'яті мільйонів жертв трагедії, що спіткала народи колишнього Радянського Союзу»¹.

Найпопулярніше в Україні Інтернет-видання «Українська правда» подала такий заголовок до статті про заяву МЗС Росії щодо відкриття делегацією України проекту резолюції про Голодомор в Раді з прав людини ООН: «Росія святкує провал ідеї по Голодомору в ООН»². Політичний оглядач агенції «РИА Новости», коментуючи наступну, також невдалу, спробу організувати хоча б колективну заяву Асамблеї щодо голоду 1932—1933 років, написав: «з відчаю українські представники в ООН почали збирати підписи хоча б під декларацією з цього питання, але і тут програли Москві з рахунком 160 : 30»³ — спортивна термінологія може бути непоганою ілюстрацією загальної атмосфери цих дебатів.

Речники українського МЗС спочатку взагалі утримувалися від коментарів, але невдовзі виступили з заявою, в якій вислови російської сторони характеризувалися як знуцання з намагань України вшанувати пам'ять жертв великої трагедії. «Україна, — йшлося в заяві МЗС, — закликає керівників та провідних політиків Російської Федерації припинити практику цинічного заперечення історичної правди про Голодомор, спроб виправдання та обілювання злочинів сталінізму»⁴.

У жовтні 2008 р., коли чергова спроба української делегації добитися включення питання про *Голодомор* в порядок денний Генеральної Асамблеї ООН була вчергове заблокована російською делегацією, МЗС України виступило із значно жорсткішою заявою. «Російська Федерація, — йшлося у ній, — використовуючи важелі впливу постійного члена рад-

¹ Цит. за: Росія святкує провал ідеї України по Голодомору в ООН // www.pravda.com.ua (дата звернення 25 вересня 2008 р.).

² Там само.

³ Романов П. Страсти по голодомору // www.rian.ru/society/20081219/157635179.html (дата звернення 20 грудня 2008 р.). Зауважимо, що «спортивна» термінологія — це цитування слів постійного представника РФ при ООН В. Чуркіна. Це — слова професійного дипломата.

⁴ Росія святкує провал ідеї України по Голодомору в ООН // www.pravda.com.ua (дата звернення 26 вересня 2008 р.).

безу ООН, шляхом відвертого тиску і шантажу намагається позбавити державу — члена ООН права поставити важливе для неї питання на порядок денний ООН — найбільш представницької всесвітньої організації /.../ Такі дії суперечать букві і духу статуту ООН, а також правилам процедури Генеральної Асамблеї. Неконструктивна позиція Російської Федерації йде всупереч підходам світової спільноти в оцінках природи Голодомору»¹.

Російська делегація не обмежилася діями з блокування резолюції щодо *Голодомору*, а вдалася до активніших контрдій. За її пропозицією в листопаді 2008 р. Генеральна Асамблея 122 голосами ухвалила проект резолюції, що спрямовувалась на «подолання расизму, расової дискримінації, ксенофобії і подібних форм нетерпимості»². Резолюція спрямовувалась проти прославляння «нацизму та його союзників» — насправді йшлося про національні військові формування, які брали участь у Другій світовій війні на боці нацистської Німеччини. Резолюція спрямовувалась проти дій урядів Естонії та Латвії, які дозволили проведення щорічних парадів ветеранів Латвійського легіону та естонської дивізії Ваффен-СС, і не в останню чергу — проти дій України (тривав російсько-український скандал з приводу вшанування Р. Шухевича і С. Бандери українською владою). Проти резолюції проголосували США, утрималися 54 делегації, зокрема всі країни Євросоюзу (включно з країнами Балтії), Україна, Молдова і Грузія.

Апофеозом українсько-російського протистояння у справі інтернаціоналізації *Голодомору* можна вважати відмову російського президента Д. Медведєва відвідати офіційні урочистості з нагоди 75-ї річниці голоду 1932—1933 років у Києві. Цьому актові було надано характер показової політичної акції. Російський президент не просто відмовився, а й оприлюднив «послання» до президента В. Ющенка. Текст цього документа можна вважати своєрідним компендіумом усіх стандартних мантр російського МЗС щодо загальносоюзного характеру трагедії, та відповідної чи то жорсткої, чи то скандальної риторики з уживанням висловів на зразок «цинічні та аморальні» та вказівками на те, що позиція вищого українського керівництва сіє розбрат між братніми народами. Цікавими місцями «послання» можна вважати згадування спроб України увійти в «підго-

¹ МЗС звинувачує Росію у перешкоджанні розгляду Голодомору в ООН // www.pravda.com.ua/news/2008/10/24/83412.htm (дата звернення 25 жовтня 2008 р.).

² UN adopts Russian proposed anti-Nazi resolution // <http://www.globalresearch.ca> (дата звернення 20 листопада 2008 р.).

товчий клас НАТО» поряд з її спробами інтернаціоналізації *Голодомору* та доволі кумедні намагання Д. Медведєва навчити В. Ющенка «справжній» історії¹ — в цьому сенсі президенти обох країн (чи скоріше їхні радники) продемонстрували конгруентний рівень освіченості в історичних проблемах.

Можна сказати, що в 2007—2008 рр. *Голодомор* (як і політика історії взагалі) поряд з такими питаннями, як євроатлантична інтеграція, зовнішня політика Росії на пострадянському просторі і газові контракти, перетворився на одну з найбільш конфліктних проблем в російсько-українських відносинах.

Варто зазначити, що російське вище політичне керівництво знайшло підтримку своїм діям щодо блокування інтернаціоналізації *Голодомору-геноциду* не лише всередині власного суспільства, а й поза його межами. Зокрема, під час кампанії за міжнародне визнання *Голодомору* актом геноциду дуже стриманої позиції дотримувалися найпотужніші країни Європи.

Спроба здобути відповідну резолюцію у Франції закінчилася невдачею. У Великій Британії намагання представників української діаспори та дипломатів дочекатися від державних установ і в парламенті якихось виразних формулювань щодо геноциду наразилися на ввічливу, але досить жорстку відмову. Німеччина фактично проігнорувала всі непевні аванси української дипломатії щодо цього питання. Не було єдності і серед країн посткомуністичного ареалу. У Словаччині проект декларації про визнання голоду 1932—1933 років геноцидом не пройшов через парламент. Не відгукнулися на заклик В. Ющенка до парламентів світу Болгарія і Румунія.

Вельми показовою можна вважати позицію Ізраїлю і реакцію на неї українського керівництва. Для останнього принципово важливим було добитися визнання *Голодомору* геноцидом Ізраїлем саме як країни, приклад якої він значною мірою наслідував у своїх намаганнях перетворити *Голодомор* на міжнародний символ². Серед питань підготовки візиту

¹ Послание Президенту Украины В. А. Ющенко // <http://www.kremlin.ru/text/greets/2008/11/209176.shtml#> (дата звернення 20 листопада 2008 р.).

² Брак інформації дозволяє обмежитися лише припущеннями. Якщо президента В. Ющенка не було поінформовано про марність таких намагань (а вона була очевидно), то виникає питання або щодо професійності української дипломатії, або про ситуацію в МЗС на зразок «накази не обговорюються» і відповідно — якість вітчизняної дипломатії. Якщо ж президент знав про нереальність таких очікувань і все ж

на найвищому рівні до Ізраїлю порушувалося й питання про Голодомор, зокрема і про визнання його актом геноциду. З ізраїльського боку не відчувалося ентузіазму щодо необхідності обговорювати це питання через його «незручність» в контексті відносин з іншими країнами, зокрема з Росією. Ентузіазму не викликали і стандартні заяви В. Ющенка про кількість жертв Голодомору в 7—10 млн, яка перевищувала кількість жертв Голокосту — в цьому прочитувалось своєрідне «змагання жертв».

Попри все це 14 листопада 2007 р., виступаючи в ізраїльському кне-сеті, В. Ющенко закликав Ізраїль визнати Голодомор актом геноциду¹. Ізраїльська сторона відповіла на цю ініціативу українського президента виразною мовчанкою². Згодом позицію Ізраїлю досить чітко висловила посол цієї держави в Україні З. Калай-Латман³. «Ізраїль, — сказала посол, — визнає актом геноциду те, що визнано міжнародним правом. А саме: геноцидом вважається знищення за етнічною приналежністю. Таким, зокрема, був Голокост. Ізраїль не може визнати Голодомор актом етнічного геноциду. Водночас він вважає Голодомор найбільшою трагедією українського народу. Ця позиція була не раз висловлена вашому керівництву на найвищому рівні. Позиція Ізраїлю полягає також у тому, що наша країна підтримує ті резолюції міжнародних організацій, наприклад ЮНЕСКО, в яких йдеться, що, по-перше, трагедія Голодомору не повинна повторитися, по-друге, вона має вивчатися в усьому світі»⁴.

таки зробив відповідну спробу — виникає питання про якість президента як політика. Якщо перша особа в державі свідомо наражається на заздалегідь очевидну відмову — коментарі зайві.

¹ Ющенко закликав Ізраїль визнати Голодомор актом геноциду // www.unian.net (дата звернення 18 листопада 2007 р.).

² Візит відкладався декілька разів. Політика історії у виконанні В. Ющенка була однією з причин досить настороженого ставлення ізраїльського політикуму до нього. Особливе роздратування викликали дії голови держави щодо вшанування ОУН — УПА та провідників українського націоналістичного руху, які мають в Ізраїлі стійку репутацію співучасників екстермінацій євреїв під час Другої світової війни. Візит відбувався того ж року, коли головнокомандуючого УПА Р. Шухевича було помертвно вшановано званням Героя України.

³ *Кравченко В.* (автор інтерв'ю) Калай-Латман Зіна: Ізраїль не може визнати Голодомор актом етнічного геноциду // *Дзеркало тижня*. — 2008. — 27 вересня — 3 жовтня. Досить промовиста деталь: інтерв'ю з послом Ізраїлю було присвячено питанням зовнішньої політики Ізраїлю. Голоду 1932—1933 рр. стосувалося лише одне запитання, однак редакція поставила відповідь на це питання у заголовок статті.

⁴ Там само.

Цю позицію так само відкритим текстом підтримав заступник директора департаменту зі стосунків з Росією, країнами СНД та Східної Європи ізраїльського МЗС П. Авізі в інтерв'ю російській інформаційній агенції ІТАР-ТАРС: «Ми визнаємо “голодомор” як трагедію, але в жодному разі не можемо назвати її геноцидом. Ми визнаємо це як трагедію, в якій постраждали народи Росії, Молдови, України та інших країн¹, і ми приймаємо російське формулювання»². Останнє речення було вельми симптоматичним — російський чинник в міжнародних дискусіях про голод 1932—1933 років був набагато важливішим для Ізраїлю за український. Офіційні особи України не стали коментувати позицію Ізраїлю...

Можна сказати, що гасло міжнародної кампанії з інтернаціоналізації *Голодомору* «Україна пам'ятає, світ визнає» частково справдилося. Частина «світу» не лише дізналася про одну з найбільших гуманітарних катастроф ХХ століття, але й визнала ту міжнародну кваліфікацію, за яку змагалася українська дипломатія та діаспора. Утім, наскільки крихкий був цей успіх, свідчать подальші події.

Як вже зазначалося, В. Янукович відмовився від будь-яких зусиль у цьому напрямку, навіть більше, він відмовився від просування формули «Голодомор = геноцид» на міжнародному рівні.

Після 2014 року «нове» вище керівництво України повернулося до ідеї інтернаціоналізації *Голодомору*. В указі від 26 листопада 2016 року президент П. Порошенко зобов'язав МЗС «продовжувати роботу щодо визнання світовою спільнотою — іноземними державами та міжнародними організаціями Голодомору 1932—1933 років в Україні геноцидом Українського народу»³.

У грудні 2016 року Верховна Рада ухвалила звернення до «демократичних» країн світу про визнання Голодомору геноцидом⁴.

У 2017 році з'явилося розпорядження уряду України з конкретною програмою заходів на 2017—2018 роки, яке дзеркально відтворює про-

¹ Перелік засвідчує рівень обізнаності ізраїльського дипломата з проблемою, на жаль, досить характерний для тих, хто береться озвучувати такі заяви.

² ІТАР-TASS Israel does not regard famine in 30s genocide of Ukrainians // <http://www.itar-tass.com/eng.mht> (дата звернення 30 січня 2009 р.).

³ Указ Президента України № 523/2016 «Про заходи у зв'язку з 85-ми роковинами Голодомору 1932—1933 років в Україні — геноциду Українського народу», <http://www.president.gov.ua/documents/5232016-20776> (дата звернення 7 січня 2018 р.).

⁴ Рада закликає демократичні держави визнати Голодомор геноцидом // <https://www.5.ua/polityka/rada-zaklykaie-demokratychni-derzhavy-vyznaty-holodomor-henotsydom-133057.html> (дата звернення 10 січня 2018 р.).

граму заходів кампанії 2007—2008 років¹ — щоправда, у значно менших масштабах і з меншими «капіталовкладеннями».

Під час міжнародних візитів П. Порошенко закликав політиків і навіть осіб королівської крові визнати Голодомор геноцидом. У січні 2017 року він звернувся з такою пропозицією до голови німецького Бундестагу, у вересні — до Конгресу США, у листопаді — до короля Бельгії. У вересні цього ж року він адресував цей заклик ООН, виступаючи на 72-й Генеральній Асамблеї.

У січні 2018 року, перебуваючи на форумі в Давосі, П. Порошенко повідомив президента Ізраїлю Б. Нетаньяху про те, що у зв'язку з 85-ю річницею Голодомору в Україні «очікують на визнання дружнім Ізраїлем цієї трагедії актом геноциду українського народу»². У лютому 2018 року на розгляд Кнесету було подано законопроект про запровадження дня пам'яті жертв голодомору в Україні — саме як геноциду українців. В оточенні автора законопроекту Акрама Хасона пояснили, що його ініціатива є результатом вражень, які виникли після відвідування Меморіалу жертвам голодомору в Києві³.

Як і раніше, дуже важливим в політичному сенсі було визнання Голодомору геноцидом найвпливовішими країнами Європи: Великою Британією, Німеччиною, Францією. У 2017 році принаймні в двох перших країнах спільні зусилля діаспори, дипломатів і найвищих державних речників призвели до розгляду питання в парламентах.

7 листопада 2017 року в британському парламенті відбулася дискусія щодо визнання Голодомору геноцидом. Попри пропозиції ряду депутатів, зокрема й від місцевостей, де мешкає велика кількість українців, представник уряду, міністр у справах Близького Сходу А. Барт повідомив, що таке визнання з боку уряду можливе лише у тому випадку, якщо таку кваліфікацію події буде надано будь-яким британським судом⁴. В офіційному поясненні британського уряду повідомлялося, що закон не

¹ Про затвердження плану заходів на 2017—2018 роки у зв'язку з 85-ми роковинами Голодомору 1932—1933 років в Україні, <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/550—2017-p> (дата звернення 7 січня 2018 р.).

² Порошенко призвал Израиль признать Голодомор Геноцидом // https://lb.ua/news/2018/01/24/388107_poroshenko_prizval_izrail_priznat.html

³ http://www.newsru.co.il/arch/israel/06feb2018/ukraine_708.html (дата звернення 4 квітня 2018 р.).

⁴ Ukrainian Holodomor, <https://hansard.parliament.uk/Commons/2017—11—07/debates/2DDCFFB2—39AF-4ED4—8FC7—386570F92BA5/UkrainianHolodomor> (дата звернення 7 січня 2018 р.).

має зворотної дії, тому Конвенція ООН 1948 року не може бути застосована щодо Голодомору. Навіть у випадку такої спроби, зазначалося в поясненні, не існує жодної живої особи, яку можна було б притягти до відповідальності. Уряд Британії підтверджував свою готовність здійснювати кримінальне переслідування за акти геноциду, але повідомляв, що не має планів розпочинати будь-яке судове впровадження у справі Голодомору¹.

У Німеччині якихось ініціатив, конкретно пов'язаних з голодом 1932—1933 років, не помічено. В Бундестазі у 2017 році за ініціативою «зелених» відбувалися публічні дискусії, пов'язані з відповідальністю Німеччини перед Україною. Питання Голодомору там не порушувалися.

Поки що головним результатом зусиль з інтернаціоналізації Голодомору після 2014 року стало визнання голоду 1932—1933 років геноцидом у парламенті Португалії у березні 2017 року² та подібна резолюція Сенату США від травня 2017 року.

* * *

Для того щоб зрозуміти складність завдання інтернаціоналізації Голодомору в хитросплетіннях світової політики, варто звернутися до історії визнання подібних трагедій, наприклад, як того ж самого Голокосту, так і трагедії вірмен під час Першої світової війни. Шлях єврейської діаспори США та держави Ізраїль до міжнародного визнання Голокосту і створення того, що зараз називають «індустрією Голокосту»³, охоплює майже півстоліття. На цьому шляху були і надзвичайно гострі дискусії і в суспільстві, і в середовищі професійних істориків, і дебати між політика-

¹ Embassy's Comment on the UK Government position with regard to the recognition of Holodomor 1932—1933 in Ukraine as genocide, <http://mfa.gov.ua/en/news-feeds/foreign-offices-news/61436-embassys-comment-on-the-uk-government-position-with-regard-to-the-recognition-of-holodomor-1932—1933-in-ukraine-as-genocide> (дата звернення 7 січня 2018 р.).

² Парламент Португалії визнав Голодомор в Україні геноцидом, <http://www.eurointegration.com.ua/news/2017/03/3/7062527/> (дата звернення 8 січня 2018 р.).

³ Найвідоміший критичний огляд «індустрії Голокосту» — доволі скандальна праця американського дослідника Н. Фінкельштайна, яка, попри надзвичайно жорстку критику як з боку істориків, так і з боку політиків, отримала підтримку поважних дослідників Голокосту (Р. Хільберг) та інтелектуалів (Н. Чомські), була перекладена 16 мовами. Книжка вийшла у видавництві «Версо», яке є трибуною сучасної лівої (немарксистської) західної інтелігенції. Див.: *Finkelstein N. G. The Holocaust Industry. Reflections on Exploitations of Jewish Sufferings.* Verso, 2000.

ми, і міжнародні суперечки, і неприйняття ідеології та міфології Голокосту в самому єврейському суспільстві. Дискусії щодо Голокосту тривають і надалі — попри колосальну доказову і документальну базу, попри визнання Голокосту практично всім світом, попри викладання історії Голокосту у вищих навчальних закладах багатьох країн Європи та США, і навіть попри юридичне оформлення кримінального покарання за певні форми його заперечення в законодавстві декількох європейських країн. Варто пам'ятати, що міжнародне визнання Голокосту в 1970—1980-ті було результатом не лише надзвичайно потужного лобювання з боку надзвичайно впливової єврейської спільноти США та держави Ізраїль, а й наслідком великої політичної гри найпотужніших гравців на світовій політичній арені.

У цьому сенсі не менш показовим може бути приклад з історією боротьби вірмен за міжнародне визнання депортацій і масових вбивств анатолійських вірмен в Османській імперії під час Першої світової війни актом геноциду. Попри те, що завдяки інтенсивним зусиллям вірменської діаспори 21 країна світу та низка міжнародних організацій (Європарламент, Рада Європи) визнали ці події актом геноциду, а в деяких країнах (Франція) заперечення геноциду вірмен визнавали кримінальним злочином¹, попри те, що Міжнародна асоціація дослідників геноциду (яка об'єднує поважних науковців) також визнала цю трагедію геноцидом, питання залишається «відкритим». Туреччина не лише відмовляється визнавати ці події геноцидом, але й активно протидіяла «інтернаціоналізації» питання.

У зв'язку з переговорами про перспективи членства Туреччини в Євросоюзі, у вересні 2006 р. депутати, члени комітету з міжнародних відносин Європарламенту проголосували за висунення вимоги до Туреччини офіційно визнати нищення вірмен під час Першої світової війни геноци-

¹ Франція ще у 2001 р. офіційно визнала і засудила геноцид вірмен під час Першої світової війни. Цікаво, що згадане рішення Національних зборів Франції (жовтень 2006 р.) про криміналізацію заперечення геноциду вірмен було ухвалене саме в контексті гострої внутрішньополітичної боротьби напередодні виборів 2007 р. Саме тому воно викликало досить гостру критику як частини інтелектуалів, так і значної частини політиків. Див. публічну дискусію 12 жовтня 2006 р.: *Reconnaissance de genocide armenien. Suite de la discussion d'une proposition de loi* // <http://www.assemblee-nationale.fr/12/cr/2006—2007/20070012.asp> (дата звернення 12 листопада 2008 р.).

Верхня палата Національних зборів, Сенат, поставилася до рішення нижньої палати з великим застереженням і у 2008 р. фактично призупинила дію цього закону.

дом — саме в контексті євроінтеграції Туреччини. Проте, загальні збори Європарламенту того ж місяця скасували цю вимогу — оскільки вона не мала жодного відношення до Копенгагенських критеріїв щодо членства в ЄС. У квітні 2015 р. Європейський парламент закликав Туреччину визнати події столітньої давності геноцидом. У червні 2016 року Німеччина стала 26 країною світу, парламент якої визнав геноцид вірменів 1915 року.

У січні 2007 р. більше 200 членів Конгресу США підтримали резолюцію, яка закликала президента США засудити геноцид вірмен під час Першої світової війни¹. Резолюцію підтримала спікер палати представників Конгресу. Однак у жовтні цього ж року дебати та голосування за цією резолюцією було відкладене на невизначений час: Туреччина як член НАТО була важливим плацдармом для забезпечення військової операції США в Іраку...² В самій Туреччині звістка про розгляд цього питання викликала масові демонстрації³.

Державний секретар США Кондоліза Райс відкрито застерегла конгресменів від голосування щодо цього «сенситивного питання», посилаючись на наявність «надзвичайно важливих стратегічних інтересів у Туреччині». «Це було щось, що справді можна назвати жахливими подіями, масовим вбивством, але це було в часи Османської імперії. Нинішні — це не Османи»⁴. Зауважимо, що «події 1915 року» (так депортації і нищення вірмен офіційно називають у Туреччині) визнано геноцидом в усіх штатах США, крім двох.

Як бачимо, інтенсивна інтернаціоналізація *Голодомору* стала можливою лише тоді, коли за справу взялися найвищі державні чинники. В цьому процесі досить чітко виокремлюються дві складові: визнання голоду 1932—1933 рр. як факту історії та висловлення ставлення до цього факту, — і визнання *Голодомору* як геноциду українців. З першою складовою в українській владі особливих проблем не виникало — активна діяль-

¹ Звістка про таке рішення викликала обурення в Туреччині — аж до демонстрацій. Див.: *Tavernise Sabrina, Arsu Sebnem. A modern identity, but based on a painful past. Turkey confronts Armenian killings // International Herald Tribune. October 13—15, 2007, p. 3.*

² *How Turkey Would Undermine Iraq // Wall Street Journal. Saturday, October 20, 2007.*

³ *Tavernise Sabrina, Arsu Sebnem. A modern identity, but based on a painful past. Turkey confronts Armenian killings // International Herald Tribune. October 13—15, 2007, p. 3.*

⁴ *Rice urges US Congress to drop Armenia 'genocide' Bill // <http://www.forbes.com> (дата звернення 10 грудня 2008 р.).*

ність президента і дипломатів була в цьому сенсі успішною, вдалося навіть закарбувати термін «Голодомор» в міжнародних офіційних документах і до певної міри усталити його.

Проте цей успіх потребує щонайменше одного коментаря. Справді, світова спільнота, нарешті, нехай і з великим запізненням дізналася про одну з найжахливіших трагедій минулого століття. Україна, нарешті, здобула заслужене співчуття. Однак не можна не помітити красномовної мовчанки країн — «важковаговиків» європейської політики: Великої Британії, Франції (в цих двох країнах були невдалі спроби лобювати відповідні заяви вищих державних чинників), Німеччини, Італії. Західна Європа відбулася резолюціями наднаціональних організацій.

Так само не можна не помітити й зворотного ефекту: настирливе культивування власних страждань і намагання пояснити ними свої сьогоденні проблеми, надмірна увага саме до страждань і піднесення себе до ролі жертви планетарного масштабу спричиняє «побічний ефект». Доволі специфічна міжнародна репутація України (корупція, постійний безлад у владі і політична нестабільність, соціальні негаразди, нестабільна економіка, нервові стосунки з сусідами тощо) доповнилася не менш специфічним маркером найбільш упослідженої жертви, яка надмірно культивує цей статус. Такий образ жертви може викликати співчуття, але навряд чи сприятиме повазі. Міжнародному образу України вкрай бракує позитивних рис, і обрання *Голодомору* чи не найголовнішим і найважливішим історичним символом країни є доволі сумнівним рішенням¹.

Що ж до другої складової — визнання голоду 1932—1933 рр. геноцидом — результати є ще більш суперечливими. Неважко помітити, що в багатьох випадках таке рішення ухвалювалося законодавчими органами країн чи окремих адміністративних одиниць в результаті лобістських зусиль місцевої української діаспори. В інших — вони були наслідком суто політичних міркувань і рішень, пов'язаних з питаннями поточної політики як внутрішньої, так і зовнішньої. Гуманітарна складова цих рішень була радше вигідним фоном, підсилюючим аргументом, аніж головним рушійним чинником.

Можна досить впевнено твердити, що так саме, як і у внутрішній політиці, на рівні політики міжнародної політика та ідеологія підпорядкували

¹ На початку 1990-х — коли Україна була невідомою світові, достатньо було, перебуваючи десь на Заході, сказати «Чорнобиль», щоб ідентифікувати місце. Тепер такі шанси є у слова «Голодомор».

собі гуманітарну, моральну складову комеморацій голоду 1932—1933 років. Не можна не помітити, що практично всі учасники суперечок щодо голоду 1932—1933 років апелювали до «моральної складової» проблеми. Гірка іронія долі полягає, по-перше, в тому, що до моральних аргументів вдавалися передусім для того, щоб дискредитувати противника, по-друге, це робили люди, моральний рівень яких викликає певні сумніви (про рівень довіри до влади і політиків вже йшлося). Найбільша тривіалізація трагедії трапляється тоді, коли моралізаторством займаються політики. Щорічна хвилина мовчання — надто коротка перерва в галасливих суперечках над могилами.

РОЗДІЛ II
ІСТОРІЯ ТА ПОЛІТИКА

Головна тема цього розділу: взаємодія історіографії як сфери професійного історіописання, з ідеологією і політикою (як в широкому розумінні, так і в більш вузькому, як історичної політики), взаємодія у трикутнику «історик — політика — суспільство».

Систематичний огляд історіографії голоду 1932—1933 років не є нашим завданням, хоча в розділі і йтиметься про академічні дискусії щодо найбільш суперечливих аспектів теми голоду 1932—1933 років.

На прикладі *Голодомору* ми розглянемо проблеми взаємовпливів між історіографією і політикою — як політика впливає на істориків, і як вони впливають на неї, як певна тема, належачи одночасно до сфери політичних інтересів і наукових досліджень, набуває такого суспільного статусу, що професійний історик має визначатися не так з науковими проблемами, як з питаннями ідеології та політичної орієнтації.

Голодомор — яскравий приклад того, як науковці — творці певних політико-ідеологічних конструктів, вбраних у шати науковості, потрапляють під вплив створених ними ж стереотипних форм і потім повертають їх суспільству у вигляді «наукового знання» та «історичної правди».

У розділі аналізується процес формування цих конструктів та поширення їх у суспільстві та державній історичній політиці. Загальна картина взаємодії професійної історіографії, ідеології та політики буде проілюстрована сторінкою з інтелектуальної біографії одного з провідних дослідників голоду 1932—1933 років С. В. Кульчицького. Питання історії дослідження голоду 1932—1933 років в суто історіографічному аспекті розглядаються тут побіжно¹.

¹ Історіографічні огляди можна знайти в працях Д. Марплза, Я. Калакури, В. Васильєва, Л. Гриневич, В. Марочка, В. Головка, М. Шитюка та К. Назарової та ін.

Глава 1

ГОЛОДОМОР І «ЗАХІДНА» ІСТОРІОГРАФІЯ

*«Версія Конквеста—Мейса». —
Ревізія та дискусія. — Post scriptum?*

Огляд академічних (і не зовсім) дискусій щодо голоду 1932—1933 років я почну саме з «західної» історіографії, оскільки суто хронологічно Голодомор став історіографічним явищем за межами України в ті часи, коли вона ще була Українською РСР. Ця глава не передбачає детального історіографічного аналізу доробку західної історіографії проблеми. Основний сюжет: виникнення геноцидної версії голоду 1932—1933 років в Україні (яку я називаю «версія Конквеста—Мейса»), дискусії довкола неї та дотичних інтерпретацій. Центральне питання — ставлення дослідників до кваліфікації голоду 1932—1933 років як геноциду українців.

«ВЕРСІЯ КОНКВЕСТА—МЕЙСА»

Як вже зазначалося, перші академічні дослідження голоду 1932—1933 років здійснювалися в рамках політичної кампанії за підтримки провідних організацій української діаспори (передусім США і Канади). Комісія Дж. Мейса готувала свою доповідь під егідою вищого законодавчого органу США. Попри те, що виконавчим директором проекту був науковець і звіт готувався за канонами наукового дослідження, ніхто не приховував політико-ідеологічної спрямованості роботи комісії.

Р. Конквест писав своє дослідження на замовлення однієї з організацій української діаспори¹, і вибір автора, можна припустити, значною

¹ Сучасна назва — Фонд катедр українознавства (Ukrainian Studies Chair Fund Inc.). Керівник цієї організації, Роман Процик, заперечує наявність політичного інтересу. За його словами, головною метою звернення саме до Р. Конквеста було ба-

мірою визначався не лише ім'ям, але й його політичними поглядами та належністю до «тоталітарної школи». Інші наукові дослідження здійснювалися переважно істориками українського етнічного походження і тут головний пафос зосереджувався на здобутті «історичної правди» — це не могло не викликати коментарів щодо «наукової чистоти» їхніх праць (зауважимо, що не всі українські дослідники з діаспори погодилися з «геноцидною» інтерпретацією). Так само Міжнародна комісія юристів, склад якої затверджувався «діаспорною номенклатурою», фактично мала виконати політичне завдання — подібно до академічних аргументів тезу про голод 1932—1933 років як про геноцид треба було підтвердити юридичними (щоправда, з цим вона «не впоралася»).

Усе це давало підстави зовнішнім критикам ставити під сумнів науковий рівень і якість досліджень. Вже в середині 1980-х розпочалися дискусії між «ревізіоністами» та «апологетами» версії голоду 1932—1933 років, відтвореної в згаданих дослідженнях «на замовлення». Основним приводом до дискусії стали дві знакові події: вихід фільму «Жнива відчаю» (*Harvest of Despair*, 1983) та публікація книги Р. Конквеста¹ «Жнива скорботи» (*Harvest of Sorrow*, 1986).

І якщо фільм став легкою жертвою критиків через очевидну пропагандистську спрямованість та неакуратність авторів у поводженні з до-

вання мати кваліфіковану людину з відомим ім'ям, яка б повідомила світові про замовчувану і забуту трагедію 1932—1933 років.

¹ Декілька слів про Роберта Конквеста. У 1937 р. 20-річний студент Оксфордського коледжу Магдаліни Р. Конквест вступив у Комуністичну партію Великої Британії. Трохи більше ніж через десять років він працював у МЗС Великої Британії, у таємному інформаційно-дослідницькому департаменті (IRD), який спеціалізувався на поширенні антикомуністичних і антирадянських матеріалів, фактично використовуючи методи психологічної війни. Після 1956 р. Р. Конквест, віддаючи належне літературній діяльності, водночас дедалі більше спеціалізувався у галузі, яку на Заході називали «Кремлезнавством» (*Kremlinology*). Цікаво, що саме в такому амплуа він отримав дослідницьку стипендію ім. Сіднея і Беатрисі Уебб — авторів однієї з найвідоміших апологій сталінського режиму 1930-х. У 1968 р. він опублікував свою найзнаменитішу книгу «Великий терор», загальна кількість його книжок про радянський комунізм — 17. Зазвичай Р. Конквеста згадують як правоконсервативного діяча та публіциста. Журналісти стверджують, що під час прем'єрства М. Тетчер він деякий час був її спічрайтером. Один з біографічних нарисів про нього називається «Батіг і поет». Див.: *Brown A. Scourge and Poet // Guardian*. — 2003. — February 15. В середині 1990-х він брав участь у дискусіях про Голокост, виступаючи проти огульного представлення українців як співучасників екстермінацій євреїв під час Другої світової війни. У 2005 р. Р. Конквест отримав Медаль свободи від президента Дж. Буша (молодшого). В Україні Р. Конквест вшанований Шевченківською премією (1993) та орденом Ярослава Мудрого V ступеня (2007). Помер у 2015 році.

казовою базою, то книга Р. Конквеста була набагато серйознішою заявою. Репутація автора, його літературний таланти і масштаб книги не могли не викликати реакції найавторитетніших видань Заходу, причому вона вимагала більш підставової критики, ніж закиди в ідеологічній чи етнокультурній ангажованості.

Можливо, книга й не мала б великого розголосу, але її публікація збіглася зі зростанням інтересу до радянської історії, викликаного політикою «перебудови і гласності» в СРСР, новою «відлигою» у відносинах між Заходом і СРСР. З одного боку, вона пригортала увагу просто як культурне явище, як добре написаний історичний твір про країну, яка виявляла ознаки стрімких змін, з іншого — вона дратувала лібералів і лівих інтелектуалів Заходу, які вбачали в ній «відрижку холодної війни». Рецензії з'явилися у найбільш респектабельних журналах і газетах, і досить швидко дискусія вийшла за рамки обговорення суто академічних деталей чи політичних контекстів — книга викликала культурний шок, і в будь-якому разі після її виходу проблему голоду 1932—1933 років вже не можна було ні ігнорувати, ні представляти як ідеологічну витівку української діаспори часів «холодної війни».

Дослідження Р. Конквеста не лише відтворювало вражаючу картину масштабного лиха, яке для західного читача було справді шоковим відкриттям, а й встановлювало досить чіткі інтерпретаційні рамки причин і наслідків голоду 1932—1933 років. Причинами голоду та колосальних людських втрат автор називав надмірні непосильні конфіскаційні хлібозаготівлі, відмову влади допомагати голодуючим, блокаду голодуючих територій в Україні. Р. Конквест доводив, що Україна найбільше потерпіла від голоду 1932—1933 років, втративши 5 млн населення, що тут був здійснений акт геноциду в рамках особливої національної політики Сталіна щодо України. Зрозуміло, цілком в дусі «тоталітарної школи» відповідальність покладалася на вище керівництво СРСР та УСРР, і на комуністичну ідеологію.

Якщо йдеться про науковий контекст теми і зв'язок його з ідеологічною кон'юнктурою середини 1980-х, то дискусію довкола книги Р. Конквеста та її українські сюжети треба розглядати в контексті загальних наукових дебатів цього часу щодо переоцінки радянського минулого як такого (про політичні йшлося раніше). Хоча «ревізіоністи» й закидали представникам «апологетів» та їхнім союзникам політико-ідеологічну вмотивованість їхніх досліджень і відповідно некоректність оцінок, інтерпретацій та висновків (передусім висновків про голод-геноцид), проблема голоду 1932—1933 років взагалі і в Україні зокрема не мала для

них самостійного значення. Їхня критика «геноцидної» версії голоду 1932—1933 років була частиною загальної дослідницької та пояснювальної стратегії, спрямованої на ревізію «тоталітарної школи» радянологів (Р. Конквест вважався одним з найвідоміших її представників).

«Ревізіоністи» заперечували підхід, який зводив аналіз тоталітарних суспільств лише до політичних структур і дій найвищого керівництва. Вони виступали проти однобічної інтерпретації тоталітарного/сталінського режиму як явища, що виникло внаслідок примусу і насильства влади над пасивним населенням. Вони відстоювали позицію, згідно з якою погляд на суспільство лише як на пасивний об'єкт примусу і контролю є неповним і спрощеним, він призводить до надто однобічних і некоректних висновків та інтерпретацій. Їхня дослідницька стратегія пропонувала звернення до вивчення «низів», поглядів, настроїв та повсякденного життя, культурних форм звичайних громадян СРСР, соціальної історії. Відповідно, вони відмовлялися розглядати структури влади, політичний режим та його методи як такі, що виникали без участі населення чи без його співучасті¹.

Відповідно, «ревізіоністи», беручи до уваги політико-ідеологічні обставини появи досліджень про голод 1932—1933 років, сприйняли їх як рудимент «тоталітарної» школи та «холодної війни»². Варто брати до уваги і ту обставину, що на момент виходу книги Р. Конквеста серед західних істориків ще не вгамувалися пристрасті, пов'язані з дискусією щодо демографічних втрат в Радянському Союзі, пов'язаних з репресіями, депортаціями та таборами примусової праці. При цьому Р. Конквест мав сталу репутацію правоконсервативного історика, який зробив кар'єру саме на публікаціях з виразною антикомуністичною спрямованістю³.

¹ Дуже цікавий з погляду «переоцінки цінностей» огляд еволюції школи «ревізіоністів» подає Шіла Фіцпатрик, одна з засновниць і найбільш поважних фігур цього спрямування. Див.: *Fitzpatrick S. Revisionism in Soviet History // History and Theory. Theme Issue 46 (December 2007), pp. 77—91.* Див. також критику «ревізіонізму»: Павлова Н. В. *Современные западные историки о сталинской России 30-х годов (критика «ревизионистского подхода» // Отечественная история. 1998. № 5.*

² Серед найвідоміших «ревізіоністів», які взяли участь у дискусії про голод 1932—1933 років (головним чином в рецензіях на книгу Р. Конквеста «Жнива скорботи»), варто згадати Р. Девіса, С. Віткрофта, Дж. Арч Гетті. У зв'язку з цією дискусією часто згадують Лінн Віолу та Роберту Меннінг. Серед тих, хто докоряв Р. Конквестові стосовно вузькості документальної бази та вважав голод результатом збігу обставин, був німецький історик С. Мерль.

³ Виразною тенденцією в працях авторів «тоталітарної школи» було ототожнення комуністичного і нацистського режимів 1930-х років, Й. Сталіна та А. Гітлера. Таке ототожнення було дуже важливим для моральної дискредитації комунізму як

Картина голоду 1932—1933 років, яка виникала в репрезентаціях «апологетів», і передусім у книзі Р. Конквеста, на думку деяких «ревізіоністів», була надто далекою від тверезого наукового осмислення і надто наближеною до ідеологічних інтерпретацій, — в першу чергу тих, що задовольняли інтереси певної частини української діаспори. Дискусії середини 1980-х років можна умовно розділити на два спрямування: одне стосувалося передусім наукової обґрунтованості аргументації та висновків Р. Конквеста, друге — переважно ідеологічної і політичної мотивації його праці та з'ясування інтересів тих, хто «замовляв музику».

Якщо підсумувати «наукову» частину дискусії, то можна звести її до наступного: по-перше, на думку критиків, доказова база книги Р. Конквеста була занадто вузькою¹ і містила забагато фактографії, базованої на вторинних джерелах, передусім забагато посилань на праці, що вийшли з кіл української діаспори. Один з критиків навіть підрахував, що кількість посилань на книгу «Чорні справи Кремля» (The Black Deeds of the Kremlin) сягає 145.

По-друге, під сумнів ставилися демографічні наслідки голоду у викладі автора. Зокрема, на думку С. Віткрофта, навіть найконсервативніші оцінки масштабів втрат від голоду 1932—1933 років у Р. Конквеста були завищеними. По-третє, нарікання викликали висновки Р. Конквеста щодо причин голоду, особливо його висновок про голод як навмисно організований геноцид українського селянства.

Дискусія середини 1980-х довкола публікацій про голод 1932—1933 років між «ревізіоністами» та «апологетами» була не надто продуктивною в науковому сенсі хоча б тому, що, вимагаючи виходу з-під влади ідеології, самі «ревізіоністи» в цей спосіб виводили дебати за рамки наукової аргументації і нерідко вдавалися до «контр-ідеологічних» аргументів, достатньо згадати закид на адресу Дж. Мейса та Р. Конквеста в ідеологічній і політичній заангажованості (яку не можна заперечувати, але не варто робити її наявністю аргументом стосовно реальності фактів і подій).

Зауважимо, що на той час наукових аргументів (передусім пов'язаних зі статистикою та архівними джерелами) бракувало обом сторонам через

такого, і використовувалося в політичній та моральній дискредитації СРСР. Відповідно, ця обставина слугувала відправним пунктом для критики «тоталітарної школи», зокрема звинувачень в ангажованості її представників. В цьому сенсі слушно пригадати, що вступ до книги Р. Конквеста «Жнива скорботи» починався з порівняння України 1932—1933 років з табором смерті Бергер-Бельцен...

¹ Цікаво, що згодом теза про вузькість доказової бази стала використовуватися «апологетами» як виправдання недостатньо радикальних висновків міжнародної комісії юристів.

відсутність доступу до архівних документів¹. Варто згадати й те, що, захопившись спростуванням, «ревізійністи» не надто переймалися тією частиною аргументації своїх опонентів, яка заслуговувала на увагу. Згодом, коли архівні документи про голод 1932—1933 років увійшли до наукового вжитку, «ревізійністам», що цікавилися проблемою голоду 1932—1933 років, довелося переглянути деякі свої твердження, зокрема щодо масштабів голоду, однак в 1990—2000 роки, коли вони вступили в діалог з істориками з України, об'єктом їхньої критики були переважно інтерпретації та термінологія.

Цікаво, що політичний контекст дискусії зробив «ревізійністів» несподіваними союзниками пропагандистських структур КПРС і КПУ, які вдавалися до дій, спрямованих на дискредитацію публікацій про голод 1932—1933 років на Заході.

Найвідоміший приклад такої контрпропаганди — публікація в Канаді у видавництві «Прогрес» книги, авторство якої номінально належить канадійському профспілковому активістові — Дагласу Тоттлу «Фальшивка, голод і фашизм: міф про український геноцид від Гітлера до Гарварда»². На загал, організація контрпропаганди в інших країнах медійними засобами через місцевих симпатиків шляхом замовних публікацій — справа рутинна, як у світовій практиці, так і в конкретному випадку з «антикампанією» 1980-х, проте у випадку з книжкою Д. Тоттла можна сказати, що відповідь надто явно зраджувала замовників³. Вона відтворювала усі стандартні формули радянської контрпропаганди: від звинувачень ініціаторів кампанії у співпраці з «фашистами»⁴, до визначення причин голоду 1932—1933 років помилками керівництва, крайнощами

¹ Досить докладно, подаючи просторі посилання на публікації, про цю дискусію середини 1980-х років, переважно пов'язану з книгою Р. Конквеста, пише Ф. Сисин: *Sysyn F. Op. cit.*, pp. 191—193.

² *Tottle D. Fraud, Famine and Fascism: The Ukrainian Genocide Myth from Hitler to Harvard.* Toronto, 1987.

³ Міжнародна комісія юристів (1988—1990) намагалася розшукати Д. Тоттла і запросити його на слухання, щоб він дав свідчення — одним з мотивів запрошення було забезпечення об'єктивності слухань, тобто наявність представників протилежної сторони. Д. Тоттл не відповів на запрошення і взагалі «зник». Цікава деталь — після грудневої (1987 р.) промови В. Щербицького, в якій він офіційно визнав факт голоду 1932—1933 років, книжка Д. Тоттла негайно зникла з продажу.

⁴ На відміну від західного суспільствознавства в радянському рідко вживалися терміни «нацизм» і «нацисти», для означення політичних практик німецького націонал-соціалізму вживали термін «фашизм». Д. Тоттл таврував «українських націоналістів» (до яких він знов таки за радянським стандартом зараховував і українських лівих, наприклад І. Мазепу) як колаборантів німецьких фашистів. На обкладинці

колективізації, куркульським саботажем, та посухою¹. Книжка Д. Тоттла була опублікована у 1987 році, коли факт голоду 1932—1933 років було визнано вищим керівництвом УРСР, тому вона досить швидко зникла з книгарень.

Подібна аргументація лунала і з кіл «лівих інтелектуалів» США. Ініціативи українських громадських організацій ототожнювалися передусім з політичними інтересами тієї частини української діаспори, яка в уяві найбільш запопадливих критиків ототожнювалися з радикальним націоналізмом, антисемітизмом, співпрацею з нацистами та військовими злочинами. Чи не найвідоміші виступи з цього табору — статті Джефа Коплона, присвячені критиці книги Р. Конквеста, фільму «Жнива відчаю» та шкільних програм Державного департаменту освіти Нью-Йорку з прав людини (в останніх запроваджувалися уроки, присвячені Голокосту і голоду 1932—1933 років). Самі назви статей були достатньо промовистими: «В пошуках радянського Голокосту: 55-літній голод годує правих» та «Перепишуючи історію: як українські націоналісти нав'язують свою підліковану історію учням старших класів»².

Американський журналіст Дж. Коплон³ солідаризувався з канадським профспілковим активістом і комуністом Д. Тоттлом: «галас» довкола голоду 1932—1933 р. є спробою українських націоналістів-емігрантів, які були союзниками нацистів, відволікти громадськість від пошуків військових злочинців серед української еміграції⁴, та намаганнями заперечити Голокост.

книжки фарба, якою намальовано знекровлену голодом дитину, витискується з туби, оздобленої свастикою.

¹ *Tottle D. Fraud, Famine and Fascism*, p. 92—96.

² *Coplon J. In Search of a Soviet Holocaust. A 55-Year-Old Famine Feeds the Right // Village Voice*. 1988. January 12; *Rewriting History: How Ukrainian nationalists imposed their doctored history on our high-school students // Capital Region*. 1988, March.

³ Джеф Коплон здобув визнання у 1990-ті як ghostwriter (анонімний співавтор) книжок — біографій різних знаменитостей масової культури, як спортивний оглядач і дописувач до музичних і «чоловічих» журналів. Його обізнаність в питаннях історії України була досить проблематичною.

⁴ У лютому 1985 р. для розслідування наявності військових злочинців на території країни було створено урядову комісію, очолену суддею Ж. Дешеном (поштовхом стали звинувачення на адресу уряду Канади, що на території країни нібито живе військовий злочинець доктор Й. Менгеле та що нібито в країні переховуються «сотні і тисячі» військових злочинців). Створення комісії та її діяльність (зокрема складання списку підозрюваних, який сягнув більше як 800 осіб) викликали серйозне занепокоєння української громади (так само і представників балтійських етнічних громад) та загострення відносин між ними та єврейською громадою. В результаті роботи

На загал, те, що можна було б у цьому разі назвати критикою картини голоду 1932—1933 років, відтвореної зусиллями комісії Конгресу США, Р. Конквеста, публікацій інших дослідників 1980-х років та фільму «Жнива відчаю», насправді стосувалося не так суті справи (причини голоду, його масштаби, наслідки тощо), як уявленого чи реального ідеологічного замовлення і з'ясування «справжніх» інтересів замовників. Як наслідок, виникала специфічна форма заперечення не лише специфічних інтерпретацій, а й самого факту голоду 1932—1933 років, базована на довільно підібраних фактах (іноді відверто сфальсифікованих), на припущеннях та ідеологічних інвективах¹ — цілком в дусі антипропагандистських заходів ідеологічних підрозділів КПРС.

Варто зазначити, що попри всі очевидні крайнощі «першого раунду» дискусій щодо голоду 1932—1933 років сама проблема вперше стала предметом такої активної уваги західної наукової спільноти та ширших кіл інтелектуалів. Книга Р. Конквеста попри всі її реальні і удавані недоліки вивела проблему не лише на рівень наукової дискусії, а й зробила її предметом дебатів серед ширшого кола інтелектуалів Заходу.

Якщо фільм «Жнива відчаю», чи доповідь комісії Конгресу США, чи зусилля американських і канадських істориків українського походження,

комісії було з'ясовано, що розмови про «тисячі воєнних злочинців», що нібито переходять в Канаді, є навмисним перебільшенням. З усього списку було виокремлено в окреме судове впровадження 20 справ, серед яких було дві «українських» (такі, що мали відношення до України). Занепокоєння української громади було небезпідставним, бо засоби масової інформації чи то в пошуках сенсацій, чи то виконуючи замовлення власників друкували матеріали та інтерв'ю, які фактично ставили під сумнів репутацію української спільноти і пропагували узагальнений образ українців — колаборантів нацистів і зоологічних антисемітів. Цікаво, що під час роботи комісії Дешена радянське посольство в Канаді поквапилося підготувати власний список воєнних злочинців... Докладніше про роботу комісії див. звіт бібліотеки парламенту Канади: War Criminals: The Deschenes Commission // www.parl.gc.ca Варто пам'ятати, що саме на середину 1980-х припадає і справа з екстрадицією з США до Ізраїлю І. Дем'янюка та судовим процесом над ним. Справа І. Дем'янюка, якого в Ізраїлі засудили до страти, а потім виправдали, закінчилась в Німеччині обвинувальним вироком строком на 5 років 12 травня 2011 року.

¹ Використання фото, які не стосувалися голоду 1932—1933 років, антисемітські заяви деяких організацій української діаспори, використання нацистською пресою фактів голоду в антирадянській пропаганді 1930-х, присутність серед ініціаторів комеморацій голоду 1932—1933 років представників праворадикальних політичних сил української діаспори, навіть наявність реальних фактів співпраці українських націоналістів з нацистами — усе це використовувалося у риторичі заперечення, проте усе це фактично не мало безпосереднього відношення до дискусії про реальний факт — масштабний голод 1932—1933 років.

чи навіть звіт міжнародної комісії юристів можна було намагатися дискваліфікувати в академічному світі як прояв і трансляцію політичних інтересів певної етнічної спільноти, то книга Р. Конквеста, попри репутацію автора як «антирадянщика номер один», стала заявою, яку було дуже важко спростувати лише контр-ідеологічними аргументами чи закидами стосовно прогалин в документальній базі, тим більше, що книга отримала схвальні рецензії в респектабельних виданнях США (згодом її було перевидано щонайменше десятком інших мов). Голод 1932—1933 років став історичним та історіографічним фактом, який не можна було заперечити як «ідеологічну фальшивку».

Цікавими є подальші траєкторії поглядів співавторів «версії Конквеста—Мейса».

Дж. Мейс після переїзду в Україну став її активним промоутером. Навіть більше, він запропонував розглядати сучасну Україну як «постгеноцидне суспільство». Дж. Мейса після його передчасної смерті перетворено на іконографічну постать¹ — відповідно, будь-які сумніви щодо його наукових та політичних поглядів автоматично підпадають під моральний осуд.

Р. Конквест якщо і звертався до теми, то переважно на запрошення, однак його декілька разів потурбували різні «зацікавлені сторони». Спочатку він повторював тези своєї книги, але згодом, особливо у світлі пізніших академічних дискусій з політичним присмаком, його висловлювання стали не такими однозначними.

З'ясування проблеми відданості Р. Конквеста його позиціям 1986 року дістало ознак боротьби за «символ віри». Наприклад, у своїй фундаментальній монографії Р. Девіс та С. Віткрофт наводять рядки з його листа, які, на їхню думку, є свідченням відмови автора від «геноцидної» версії (2004). В листуванні, — пишуть співавтори, — Др. Конквест заявив, що він не дотримується думки про те, що «Сталін навмисно спричинив голод 1933. Ні. Я вказую на те, що, знаючи про наближення голоду, він міг запобігти йому, але поставив “радянський інтерес” вище за годування го-

¹ Дж. Мейс посмертно нагороджений орденом Ярослава Мудрого. Видано дві книги його публіцистики: *День і вічність Джеймса Мейса* (2005); *Дж. Мейс: Ваші мертві вибрали мене* (2008); знято документальний фільм «Свіча Джеймса Ернеста Мейса» (2008); видано книжку про нього: *С. Кульчицький. Джеймс Мейс*. — К., 2008. У 2007 році В. Ющенко ухвалив рішення про спорудження пам'ятника Дж. Мейсу в Києві. У 2016 році П. Порошенко ухвалив таке ж рішення. Історія зі спорудженням пам'ятника триває. У 2016 році в рамках т. зв. «декомунізації» вулицю Колективізації перейменовано на вул. Джеймса Мейса...

лодуючих, і тому свідомо посприяв йому»¹. З наведеної цитати можна зробити не лише висновок про відмову від «геноцидної» версії, а й про те, що вона все ж таки залишається чинною стосовно того моменту, коли Сталін «свідомо посприяв» голодові чи «радянському інтересові».

Український дослідник В. Марочко, палкий прибічник геноцидної версії, у квітні 2006 р. поцікавився у свого старшого колеги, щойно вшанованого українським орденом Ярослава Мудрого, чи не змінилося його бачення щодо голоду 1932—1933 років. «Я запитав шановного професора: чи змінилася його думка, яку він висловив на сторінках праці (йшлося про «Жнива скорботи». — Г. К.) стосовно визнання голоду 1932—1933 рр. в Україні геноцидом, адже відтоді промайнуло 20 років? Він відповів однозначно: “Ні! Не змінилася!”². Щоправда, далі, у викладі В. Марочка йдеться про те, що для окреслення суті подій 1932—1933 років більше підходить слово «голодомор». Тут, звичайно, цікавий не самий зміст бесіди, а спосіб її викладу одним з учасників, який почув те, що хотів почути. (Розмова відбувалася в бібліотеці через перекладачку.)

У грудні 2008 р. до Р. Конквеста звернулася кореспондентка української редакції «Радіо Свобода». Вона поцікавилася його думкою стосовно ухвалення українським парламентом закону про голодомор, де голод 1932—1933 рр. названо актом геноциду.

Р. Конквест відповів так: «Я не дуже знаюся на внутрішній політиці і причинах — чому люди голосують так чи інакше, та й на інших подібних речах. Але в моїй книзі «Жнива скорботи» я звернувся до питання про геноцид і зауважив, що визначення геноциду, коли воно було подано до ООН, стосувалося набагато ширшої сфери, ніж суто єврейське питання. Воно включало певний намір щодо національності. Я не думаю, що слово геноцид як таке є корисним. Коли я кажу, чи хочете ви використовувати його, ви можете, але його винайшли для зовсім іншої мети. Я бачу проблему в тому, що воно містить натяк на те, що хтось, якась інша нація, чи значна частина її вчинила його [геноцид], що коли йдеться про нацистів, більшою чи меншою мірою мають на увазі німців»³.

¹ В оригіналі: «In correspondence Dr. Conquest has stated, that it is not his opinion that 'Stalin purposely inflicted the 1933 famine. No. What I argue is that with resulting famine imminent, he could prevented it, but put 'Soviet interest' other then feeding starving first — thus consciously abetting it (September 2003)». Див.: *Davies R. W., Wheatcroft S. G. The Years of Hunger: Soviet Agriculture, 1931—1933. London, 2004. Footnote 145.*

² Роберт Конквест про Голокост та Голодомор // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. — К., 2006. — № 15. — С. 369.

³ «I don't know much about the internal politics and what caused people to vote one way or the other and things like that. But in my book on the famine, "The Harvest of Sorrow,"

Далі Р. Конквест зауважив, що в дослідженнях спостерігається тенденція «не помічати» всієї сукупності фактів і наголосив на тому, що Сталін особисто не був налаштований проти українців як таких. Він був у своїх діях «антиукраїнським» лише до тієї міри, до якої вони завдавали йому клопоту. Блокада зернових регіонів, на думку Р. Конквеста, спрямовувалась проти мешканців цих регіонів, а не проти націй, хоча на практиці набувала національного тлумачення¹.

Як бачимо, в двох попередніх випадках інтерпретація висловлювань патріарха «геноцидної» версії голоду 1932—1933 років напряму залежала від бажання почути потрібну відповідь. В третьому випадку спостерігаємо певну амбівалентність: з одного боку, Р. Конквест нібито заперечує придатність терміна «геноцид» для кваліфікації дій влади у 1932—1933 роках (його аргументація заслуговує на окрему увагу), з іншого — залишає простір для тлумачень саме в рамках «геноцидної» версії — в залежності від орієнтації суб'єкта тлумачення.

Зауважимо, що саме «версія Конквеста—Мейса», потрапивши на материкову Україну, трансформувалася в *Голодомор*: як в історіографії, так і в історичній політиці. В Україні вона здобула статусу канонічної, її критика у вузькому колі професійних істориків ніяк не вплинула на цей статус. Тим часом у західній історіографії її було піддано прямій чи опосередкованій критиці та ревізії.

РЕВІЗІЯ ТА ДИСКУСІЯ

З розпадом Радянського Союзу відбувся інтелектуальний занепад «тоталітарної» школи історіографії, хоча її базові постулати знайшли друге життя на пострадянських територіях, де її актуальність підживлювалася

I go into the question of genocide and note that by the definition of genocide at the time it was put to the United Nations, it covered a much broader field than the Jewish one.

It included partial attempts on nationality. I don't think the word genocide as such is a very useful one. When I say if you want to use it you can, but it was invented for rather different purposes. I can see that the trouble is it implies that somebody, some other nation, or a large part of it were doing it, that the Nazis are more or less implicated, they are Germans». Див.: Robert Conquest on 'genocide' and famine. Interview with Robert Conquest by Irena Chalupa, December 2006.

Radio Free Europe/Radio Liberty (RFE/RL), Prague, Czech Republic, Mon, Dec 08, 2008 // www.rferl.org/Content/RFERL_Interview_Robert_Conquest_Genocide_Famine/1357449.html (дата звернення 15 січня 2009 р.).

¹ Там само.

інерцією боротьби зі «спадщиною комунізму» в різних іпостасях останньої. На «Заході» запанувала «ревізіоністська» течія, а її представники категорично не визнають «геноцидної» версії голоду 1932—1933 років — не лише через суто академічні міркування, пов'язані з прогалинами в доказовій базі, а саме через контр-ідеологічні мотиви — мовляв, «геноцидна» версія корумпована політикою.

Упродовж 1990-х — на початку 2000-х, як вже зазначалося, тема голоду 1932—1933 років в СРСР і в Україні розглядалася здебільшого в рамках ширших дослідницьких питань і проблем. Голод 1932—1933 років увійшов як окремий важливий сюжет у деякі впливові узагальнюючі праці. Зокрема, темі «національної інтерпретації» вищим керівництвом СРСР хлібозаготівельної кризи та голоду 1932—1933 років присвячений розділ у монографії американського дослідника Т. Мартіна про Радянський Союз як «імперію позитивної дискримінації»: на думку дослідника, «національне тлумачення» (пошук винних у кризі та голоді серед «націоналістів» і «петлюрівців») було наслідком кризи хлібозаготівель і голоду, а не їх причиною¹.

Т. Снайдер у книзі, присвяченій «прометеївській акції» Польщі², події голоду 1932—1933 років в Україні розглядав у контексті загострення відносин та перспектив війни між СРСР та Польщею.

Новий сплеск інтересу до голоду 1932—1933 років спостерігається в першому десятилітті 2000-х. В цей період збільшилася кількість дослідників, які цікавляться інтерпретаціями голоду 1932—1933 років, розширилася географія досліджень³.

Поштовхом для нового етапу дискусій, де інтерпретаціям голоду в Україні приділялася окрема увага, стало видання фундаментальної монографії Р. Девіса (Велика Британія) і С. Віткрофта (Австралія) «Роки голоду. Радянське сільське господарство 1931—1933 рр.», де автори пропонують аргументи, які покликані прямо чи опосередковано заперечити тезу про навмисно організований голод.

Вони звертають увагу на те, що голод охопив не лише Україну, а й величезні хліборобські території Росії (голод в Казахстані зазвичай розгля-

¹ *Martin T.* The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union 1923—1939. London, 2001, p. 303.

² *Snyder T.* Sketches from a Secret War: A Polish Artist's Mission to Liberate Soviet Ukraine. New Haven and London, 2005.

³ Ось список країн, де дослідники цікавляться голодом 1932—1933 років як окремою темою: Австралія, Австрія, Велика Британія, Голландія, Італія, Канада, Німеччина, Росія, США, Франція, Швеція, Японія.

дається як окрема історія), що його причинами була не «зла воля Сталіна», а цілий комплекс соціальних, культурних і політичних чинників, природу яких слід шукати не лише в комуністичному ладі, а й в попередніх часах.

Варто зазначити, що вони не вживають термін «штучний голод» (*man made famine*). Полемізуючи з Р. Конквестом щодо причин голоду 1932—1933 років, автори зазначають: «Взагалі ми не знімаємо відповідальність [Сталіна] за голод. Його політика щодо селянства була безжальною і жорстокою. Але в цій книзі представлено історію про боротьбу радянського керівництва з голодом, який частково виник внаслідок помилкової політики, але був неочікуваним і небажаним. Не варто вважати передумовою голоду лише те, що радянська аграрна політика базувалася на ідеологічному підґрунті більшовизму, хоча ідеологія і відіграла тут свою роль. Причини слід шукати також в дореволюційному минулому Росії, у спадщині громадянської війни, в непереборних географічних і погодних обставинах (умовах), в *modus operandi* (способі дій) радянської системи, створеної Сталіним. Цей спосіб дій був створений людьми малоосвіченими і некомпетентними в сільському господарстві. І зрештою, це було наслідком рішення про карколомну швидкість індустріалізації країни»¹.

Спочатку на їхню книгу відгукнувся американський історик М. Таугер. Крім своєрідного з'ясування відносин, пов'язаного з авторством підрахунків урожайності напередодні і під час голоду, яке має відношення не так до суті проблеми, як до питань академічної етики, М. Таугер повернувся до дискусії про причини голоду.

Його центральним аргументом залишається теза про низький урожай 1932 р. як головну передумову голоду 1933 р. — відповідно, він заперечує думку про штучність голоду і його геноцидну спрямованість². При цьому М. Таугер, так само як і його опоненти, вважав причинами голоду примусову колективізацію і «революцію згори», не знімаючи відповідальності за катастрофу 1932—1933 років з тодішнього керівництва партії та країни³ навіть у світлі заходів з продовольчої і насінневої допомоги

¹ Davies R. W. and Wheatcroft Stephen G. *The Years of Hunger. Soviet Agriculture, 1931—1933*. Palgrave, Macmillan, 2004, p. 441.

² Власне, версію М. Таугера було сформульовано ще 1991 р. — з того часу він відшукав лише підтвердження своїй позиції.

³ Див.: *Tauger Mark B. The 1932 Harvest and the Famine of 1933 // Slavic Review, Vol. 50, № 1, pp. 70—89*. Російський передрук статті з коментарями, післямовою та інтерв'ю автора див.: Урожай 1932 года и голод 1933 года; Послесловие к статье

голодуючим регіонам — відмінність від їхньої позиції полягає саме в тому, що пусковим механізмом голоду він вважав поганий врожай 1932 р., який не збігся з очікуваннями влади. Власне, вся суперечка між М. Таугером і С. Віткрофтом — це з'ясування коректності і методології підрахунків урожаю.

Варто зазначити, що М. Таугер долучився і до внутрішньоукраїнських не надто академічних дискусій. Його статті та інтерв'ю з'явилися на сторінках українського тижневика «2000», він брав участь у заходах¹, організованих цим тижневиком, який перебував у відвертій політичній опозиції В. Ющенкові та його історичній політиці.

У 2005 р. до дискусії підключився професор економіки Амстердамського університету М. Еллман. Вказавши, що дискусії щодо причин голоду ділять дослідників на дві групи — тих, що вважають голод рукотворним, штучним, і тих, для кого він є наслідком поганих природних умов і дій, які спрямовувались на досягнення іншої мети, він відносить Р. Девіса і С. Віткрофта до другої групи.

М. Еллман ставить під сумнів одну з їхніх головних тез — про те, що голод 1932—1933 років був неочікуваним результатом аграрної політики Сталіна і той, з одного боку, докладав зусиль, аби зупинити його, а з іншого — покладав відповідальність за голод на самих селян і «ворогів народу». На думку М. Еллмана, дії Й. Сталіна можна охарактеризувати як «навмисну політику голоду» (*conscious policy of starvation*), спрямовану проти селянства, яке Й. Сталін вважав ворожою силою з причин доктринального характеру.

«Урожай 1932 года и голод 1933 года»; Марк Таугер о голоде, геноциде и свободе мысли в Украине; Вопросы главного редактора «2000» Марку Таугеру // Еженедельник «2000». 2008. № 1—2. 11—17 января; Дискусія з Р. Девісом та С. Віткрофтом: *Tauger Mark B. Arguing from Errors: On Certain Issues in Robert Davies' and Stephen Wheatcrofts's Analysis of the 1932 Soviet Grain Harvest and the Great famine of 1932—1933 // Europe-Asia Studies, Vol. 58, № 6, September 2006, pp. 973—984*; Відповідь С. Віткрофта: *Wheatcroft S. G. On Continuing to Misunderstand Arguments: Response to Mark Tauger // Europe-Asia Studies, Vol. 59, № 5, July 2007, pp. 847—868*. Оскільки журнал не дозволяє друкувати відповіді на відповіді, М. Таугер продовжив дискусію на власній Інтернет-сторінці на сайті університету Західної Вірджинії, де він працює: *Tauger Mark B. Arguing from More Errors: Reply to Stephen Wheatcroft (with a postscript at the end) // www.as.wvu.edu/mtauger.reply%20to%20Wheatcroft.htm*.

¹ Марк Таугер о голоде, геноциде и свободе мысли в Украине; Вопросы главного редактора «2000» Марку Таугеру; Урожай 1932 года и голод 1933 года. Всі публікації в одному номері. Див.: Еженедельник «2000». 2008. 11—17 января; «Круглый» стол с острыми краями // Еженедельник «2000». 2008. 5—11 декабря. Наприкінці 2008 р. в Україні вийшла книжка М. Таугера «Голод, голодомор, геноцид?», тижневик «2000».

«Політико-структурною» передумовою голоду М. Еллман називає комуністичну диктатуру, що встановилася в результаті громадянської війни — з відповідним ставленням цієї диктатури до селянства. Голландський дослідник твердить, що, намагаючись подолати селянський опір колективізації, Й. Сталін планував масові депортації, однак використав навмисно організований голод і як більш ефективну заміну виселенням, і як засіб покарання селян. Щоправда, дослідник вказує на те, що з'ясувати, яка кількість селян загинула в результаті навмисних дій, а яка — внаслідок голоду, що виник через колективізацію і дезорганізацію сільськогосподарського виробництва, неможливо¹. Р. Девіс і С. Віткрофт відгукнулися на статтю колеги, повторивши свою аргументацію щодо заперечення навмисної організації голоду Сталіним і тези про голод як «дешеву заміну депортаціям»².

В середині 2007 р. М. Еллман відповів ґрунтовнішою статтею, де знову повернувся до питання про штучність/навмисність голоду 1932—1933 років — цього разу йшлося про більш докладний аналіз висловлювань і розпоряджень Й. Сталіна та його оточення як ключових моментів в доказі намірів організувати голод, та про постановку питання про голод-геноцид в контексті міжнародного права. Цікаво, що появу цього нового (для нього) сюжету він пояснював, поруч з розвитком досліджень геноциду як нової академічної дисципліни, зверненням України до ООН щодо визнання голоду 1932—1933 років актом геноциду. Він і надалі дотримувався думки про голод як ефективний заміник депортацій і пов'язував організацію голоду з ідеологічними настановами режиму і відповідним ставленням його чільників до класової боротьби і «ворожих класів». М. Еллман дійшов висновку, що «геноцидна» версія голоду 1932—1933 років не відповідає положенням Конвенції ООН, однак в світлі новітніх наукових розробок теми геноциду та в контексті недавніх актів геноциду (колишня Югославія, Руанда) зауважив, що в рамках більш широкого трактування намірів вчинити «геноцид» (коли, наприклад, ініціатори відповідних дій знають про їх можливі наслідки), можна знайти ознаки останнього у діях Й. Сталіна та радянського керівництва 1930-х років³.

¹ Див.: *Ellman M. The Role of Leadership Perceptions and of Intent in the Soviet Famine of 1931—1934 // Europe-Asia Studies, 2005, № 57, June, pp. 823—841.*

² *Davies R. W.; Wheatcroft Stephen G. Stalin and the Soviet Famine of 1932—33: A reply to Ellman // Europe-Asia Studies, Vol. 58, № 4, June 2006, pp. 625—633.*

³ *Ellman M. Stalin and the Soviet Famine of 1932—33 Revisited // Europe-Asia Studies, Vol. 59, № 4, June 2007, pp. 663—693.* Очевидно, щоб зрозуміти систему міркувань

У 2008 р. до дискусії на сторінках *Europe-Asia Studies* підключився американський дослідник, професор університету Індіани Г. Куромія. Для нього проблематизація теми голоду 1932—1933 років зводилася до трьох основних питань: чи Сталін навмисно організував масове вбивство голодом? Якщо так, то можна говорити про геноцид у вузькому розумінні цього слова. Друге — чи спрямовувався голод проти етнічних українців? Тобто, чи був це етнічний геноцид? Третє — чи можна зрозуміти Великий Голод поза міжнародним контекстом?

Г. Куромія фактично солідаризується з опонентами «геноцидної» версії голоду 1932—1933 років, вказуючи на брак доказів наміру Сталіна та його оточення організувати голод. Всі цитати, які наводять дослідники (Й. Сталіна, С. Косіора, Л. Кагановича), жодним чином, на думку вченого, напряду не підтверджують наявності такого наміру. Так само він не знаходить достатніх опосередкованих свідчень намірів Й. Сталіна знищувати мільйони селян.

Навпаки, опосередковані дані (зменшення планів, скорочення експорту, надання допомоги голодуючим регіонам і купівля зерна за кордоном, численні сигнали репресивних і партійних органів з місць про необхідність допомоги і крайнощі хлібозаготівель) засвідчують, що голод був неочікуваним і з ним намагалися боротися. Замовчування голоду, яке прибічники «геноцидної» версії подають як свідчення злочинних намірів, насправді засвідчують його несподіваність для Й. Сталіна і його оточення.

Загальний висновок дослідника: нинішній рівень знання обставин голоду 1932—1933 років не надає достатньої інформації, аби зробити висновок про наявність у Сталіна і вищого керівництва наміру організувати голод. Ним скористалися, але його не створювали навмисно. Важливим моментом в системі міркувань Г. Куромія є міжнародні аспекти голоду 1932—1933 років — дослідник припускає, що Й. Сталін, маючи ускладнення на Далекому Сході (де назривала війна з Японією), міг скористатися голодом, аби завдати удару по можливій опозиції в Україні, і нейтралізувати внутрішню загрозу на заході країни. Зовнішні загрози (Японія, Польща) були чинником, які спонукали до радикальних дій всередині країни (репресії, використання голоду)¹.

М. Еллмана та його опонентів, треба читати згадані тут тексти. Мій виклад є граничним спрощенням, де губляться важливі аргументи і нюанси. Цікаво, що дослідник вважає для себе цю тему вичерпаною (про це він повідомив авторові цих рядків під час зустрічі у червні 2009 р.) — принаймні з огляду на доступну статистичну базу.

¹ *Kuromia H. The Soviet Famine of 1932—1933 Reconsidered // Europe-Asia Studies, Vol. 60, № 4, June 2008. Pp. 663—675.*

У дискусії довкола книги Р. Девіса та С. Віткрофта неважко помітити, що проблеми, якими переймаються учасники дебатів, так і не виходять за коло «проклятих питань» — чи був голод 1932—1933 років результатом навмисних дій, чи був він геноцидом? Відповіді на ці питання дослідники шукають там само, де зосереджені пошуки їхніх українських і російських колег: економічні та соціальні передумови, ідеологічна природа політичного режиму 1930-х, погляди та дії вищого керівництва партії і країни. Виразною відмінністю є те, що учасники цієї дискусії сприймають проблему голоду 1932—1933 років саме як наукову, їхня риторика зазвичай позбавлена політико-ідеологічних референцій¹.

Українські дослідники в дискусії участі не брали. Можна згадати відгук С. Кульчицького, який обмежився загальними міркуваннями про брак уваги до національної складової проблеми та зосередженість на соціально-економічних аспектах.

Визнавши фундаментальність дослідження (зокрема, глибоку обізнаність обох авторів з первинними джерелами) і слушність всіх висновків своїх опонентів, український історик закинув їм, що вони не торкнулися національного аспекту досліджуваної проблеми. «Якби у висновках Р. Девіса та С. Віткрофта торкнулися національного зрізу досліджуваної проблеми й заявили, що Сталін не знищував українців через те, що вони були етнічними українцями, треба було б погодитися і з цим твердженням». Проте — для них «національний зріз не існував»².

У питанні про геноцидний характер голоду 1932—1933 років окремі вчені шукали компромісних варіантів з намаганням визнати бодай її часткову валідність. Наприклад, А. Граціозі вбачав політику геноциду в тому, що Сталін скористався голодом, аби покарати селян³.

¹ Можливо, за винятком М. Таугера, який вирішив «просвітити» українську публіку і наукову громадськість не через наукові часописи, а саме через масове видання і видавництво, які цікавляться проблемою голоду явно не в академічному контексті.

² *Кульчицький С. В.* Голод-геноцид 1932—1933 років в Україні. Матеріали до навчального курсу. — К., 2006. — С. 233.

³ А. Граціозі вбачає політику геноциду в тому, що Сталін скористався голодом, аби покарати селян. Див.: *Граціозі А.* Голод в СРСР 1932—1933 рр. та український голодомор: чи можлива нова інтерпретація? // *Український історичний журнал*, 2005. № 3. С. 127. Див. також: *Сороневич М. и Грациози А.* Голод 1933 года был геноцидом против украинского народа // *День*. 2007. 9 августа. Назва газетної статті симптоматична: журналісти часто «договорюють» за вчених, «редагуючи» їхні виступи в руслі канонічного дискурсу. Ось як виглядає виступ А. Граціозі на київській презентації збірки документів у викладі агенції Укрінформ: «За його словами, свідчення італійських дипломатів унікальні тим, що вони розкривають правду про Голодомор»

Г. Зімон дивився на голод 1932—1933 років у контексті боротьби з «українським націоналізмом» і зазначав, що голод міг бути інструментом у цій політиці. Будучи організатором спеціальної дискусії у Німеччині щодо «геноцидної» версії голоду 1932—1933 років (2005), науковець у своїй статті, присвяченій цій темі, слово «геноцид» не вживав¹.

POST SCRIPTUM?

У західній історіографії після дискусії 2004—2009 років інтерес до теми голоду 1932—1933 років поступово згасав. Єдиним системним проектом цього часу можна вважати спробу видання англomовного журналу *Holodomor Studies* — за зразком *Holocaust Studies*. Фактично це була ініціатива одного конкретного дослідника, українського канадійця Романа Сербіна, яка протрималася на його ентузіазмі декілька років і зупинилася за браком коштів.

Щоправда, після книжки Р. Конквеста і дискусії довкола праці С. Віткрофта і Р. Девіса сюжети про Голодомор вже не можна було оминати в узагальнюючих працях, присвячених практикам тоталітарних режимів.

У 2010 році вийшла масштабна праця американського історика Т. Снайдера «Криваві землі», написана в жанрі історичної публіцистики. Оскільки вона написана професійним істориком, який до того ж вже звертався до теми голоду, погляд автора на голод 1932—1933 років заслуговує на увагу.

Голод вписується в загальну авторську концепцію історії Східної Європи як території масових вбивств, заподіяних тоталітарними режимами. Розділ, присвячений голоду 1932—1933 років, написаний винятково на вторинних джерелах. Якщо оцінювати сюжет про Голодомор в контексті дискусії про геноцид, варто визнати, що автор намагається не втручатися в цей сумнівний з академічного погляду процес.

Т. Снайдер визнає штучний і умисний характер голоду, визнає той факт, що українці втратили найбільше, і що вони гинули не лише в Ук-

як про свідому та цілеспрямовану акцію Сталіна та його оточення проти українського народу. На підставі цих документів вчений робить висновок, що мета Голодомору була пов'язана з етнічним питанням — через терор голодом Сталін намагався знищити прагнення українців до власної державності і врешті-решт назавжди розчинити Україну в російській державі». Цит. за: У Києві представлено книгу «Листи з Харкова. Голод в Україні та на Північному Кавказі в повідомленнях італійських дипломатів. 1932—1933 роки», www.ukrinform.ua (дата звернення 20 січня 2009 р.).

¹ Див. Зімон Г. Чи був голодомор 1932—1933 років інструментом «ліквідації» українського націоналізму? // Український історичний журнал, 2005. — № 2. — С. 118—131.

раїнській СРР, а й в інших регіонах СРСР. Зазначається, що голод мав місце не лише в Україні і гинули від нього не лише українці. При цьому він уникає термінів «Голодомор» та «геноцид». Від першого він відмовляється, бо той, на його думку, невідомий західній аудиторії. Замість терміна «геноцид» (не лише стосовно голоду 1932—1933 років) автор пропонує вживати словосполучення «масові вбивства»¹.

У 2010 р. в серії «Права людини та злочини проти людства» вийшла книжка іншого американського дослідника Н. Наймарка «Сталінські геноциди». Як один з прикладів геноциду автор подає голод 1932—1933 років, вживаючи термін «Голодомор».

Описуючи голод 1932—1933 років, автор також спирався на праці інших дослідників, переважно прибічників «геноцидної» версії голоду 1932—1933 років. Зокрема, він підтримує тезу про українських селян як об'єкт подвійного удару Сталіна: і як селян, і як українців. Дослідник фактично пропонує «інклюзивну» версію геноциду, вказуючи на те, що, наприклад, голод у Казахстані також був геноцидом, повторюючи у такий спосіб тезу російських дослідників.

Так само він визнає наявність масштабних жертв голоду в інших регіонах СРСР. Вказуючи на певну обмеженість використання концепції Р. Лемкіна для обґрунтування Голодомору як геноциду, Н. Наймарк пропонує ширше тлумачення і використання терміна. Він, зокрема, звертає увагу на ту обставину, що пізніші випадки масових вбивств (наприклад, події в Сребреніці 1995 року) визнавалися геноцидом просто за фактом масового знищення певної етнічної групи².

У 2007 році в західній історіографії з'явилася перша праця монографічного формату, яка містила аналіз політики пам'яті щодо голоду 1932—1933 років і поєднувала його з розвитком теми голоду в українській історіографії³.

Коли йдеться про «західну» історіографію, впадає в око та обставина, що у ній важко знайти праці українських дослідників з діаспори, присвячені власне дослідженням голоду 1932—1933 років⁴. Якщо йдеться про 1980-ті роки, коли тема стала предметом академічних досліджень, можна

¹ Посилання наводяться за виданням 2012 року: *Snyder T. Bloodlands: Europe Between Hitler and Stalin*, Basic Books, 2012, pp. 412—413; український переклад: Снайдер Т. Криваві землі: Європа поміж Гітлером та Сталіном. — К., Грані-Т, 2011.

² Див.: *Naimark N. Stalin's Genocides*, Princeton University Press, 2010, pp. 70—79.

³ Див.: *Marples D. Heroes and Villains. Creating National History in Contemporary Ukraine*. Budapest, 2007. Chapter 2. The Famine of 1932—1933.

⁴ Йдеться про академічні дослідження. Такі роботи, як книжки В. Гришка чи М. Долота, важко зарахувати до академічних.

віднайти збірки документів, якщо йдеться про 1990—2000 роки, знову спостерігаються переважно документальні публікації або праці, які ретранслюють «геноцидну» версію. Спроби історіографічного осмислення проблеми засвідчують тенденцію до «ідейної» підтримки саме цієї версії в академічному просторі¹.

Наприкінці першого — початку другого десятиліття 2000-х спостерігаються спроби подальшої «інтернаціоналізації» досліджень голоду 1932—1933 років саме на академічному рівні. Зокрема, благодійним коштом фундації Дж. Темертея у 2013 році при Канадському інституті українських студій було засновано Консорціум для вивчення і викладання Голодомору (Holodomor Research and Education Consortium, HRECO).

З часу заснування консорціум організував п'ять міжнародних конференцій і симпозіумів, тематика яких вписує голод 1932—1933 років в Україні в контекст порівняльних студій геноцидів, комуністичних режимів та імперій².

Консорціум також сприяє розвитку студій Голодомору в школах України, надає гранти на дослідження тематики голоду 1932—1933 років. Грантова політика консорціуму засвідчує тенденцію до інтелектуальної «розгерметизації» теми голоду 1932—1933 років, виходу її за рамки канонічної версії. Наприклад, підтримано проекти з дослідження участі місцевих виконавців конфіскаційної політики, студії з демографії Голодомору, дослідження психологічних наслідків трагедії, аналізу усних свідчень про голод, долі неукраїнських етнічних груп під час голоду, місць пам'яті Голодомору тощо.

Тим часом інша дослідницька установа, що спеціалізується в українських студіях на Заході, Український інститут Гарвардського університету, започаткував масштабний проект, пов'язаний з візуалізацією голоду 1932—1933 років — в рамках ширшого академічного проекту «Цифрова карта України». Історія Голодомору подається за допомогою GIS-технологій, карта Великого Голоду (так називається проект) подає різноманітну інформацію, прив'язану до конкретних регіонів — етнічний склад населення, надлишкова смертність в роки голоду, дані про колективізацію, конфіскацію зерна, смертність у містах, свідчення очевидців і т. п.³ Питання про геноцид в проекті не «педалюється».

¹ У цьому сенсі досить характерною є збірка, видана за матеріалами конференції у Торонто. Див.: *Contextualizing the Holodomor: the impact of thirty years of Ukrainian famine studies* / Edited by Andriy Makuch and Frank Sysyn. Edmonton—Toronto: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 2015.

² Див. інтернет-сайт консорціуму: holodomor.ca

³ Див. інтернет-сайт проекту: <http://harvard-cga.maps.arcgis.com>

Інший «гарвардський проект» останнього часу можна було б назвати «Конквест-2». Цього разу на роль авторитетного дослідника, який мав повідомити «західній» аудиторії про голод 1932—1933 років в Україні, було обрано Е. Епплбаум — відому американську журналістку, авторку книжки про ГУЛАГ (за яку вона отримала Пулітцерівську премію) та про комунізм у Східній Європі. Ідея видання нового бестселеру англійською мовою виникла ще за часів В. Ющенка, коли розгорталася міжнародна кампанія за визнання голоду 1932—1933 років геноцидом. Проект було започатковано наприкінці першого десятиліття 2000-х за ініціативою Фонду катедр українознавства, тієї ж неурядової організації, яка в середині 1980-х фінансово підтримала дослідження та публікацію Р. Конквеста.

Авторка працювала над книгою (з перервами) майже сім років, їй допомагали українські «молодші колеги»: як з опануванням наявної літератури, так і з архівними джерелами.

У 2017 р. книга вийшла під назвою «Червоний голод. Сталінська війна в Україні», яка негайно дістала значний розголос, подібний до того, що мала книжка Р. Конквеста. У передмові авторка заявила, що її книжка не є реакцією на те, що відбувається в Україні зараз (війна в Донбасі, анексія Криму). Тим не менш у подальшому вона відверто контекстуалізувала звернення до теми голоду 1932—1934 років сучасними подіями і російською агресією в Україні.

Голод 1932—1933 років Е. Епплбаум вписує в контекст століть гноблення українців Росією, наслідуючи тривалу традицію репрезентації української історії як гноблення одного етносу чи нації (українців) іншим — росіянами. Фактично книжка є своєрідним дайджестом праць і документальних збірок, виданих в Україні. Це — «журналістське розслідування» у вигляді трансляції української «геноцидної» версії Голодомору в англomовний світ¹.

Її академічна складова, попри намагання авторки підсилити свої висновки та узагальнення науковими атрибутами (наявність наукового апарату, посилання на архіви), не виходить за рамки концепції «Конквеста—Мейса». Книга повертає читача до рівня сприйняття та осмислення проблеми в рамках «тоталітарної школи»² середини 1980-х років. Щоправда, на відміну

¹ *Applebaum A. Red Famine. Stalin's War on Ukraine, Doubleday, 2017, 434 p.*

² Докладніше див. критичні рецензії: К. Джілі <http://www.history.ac.uk/reviews/review/2203>, Ш. Фітцпатрік <https://www.theguardian.com/books/2017/aug/25/red-famine-stalins-war-on-ukraine-anne-applebaum-review>; Г. Касьянов http://www.counterpoint.org/10_applebaum_review/; відповідь Е. Епплбаум на зауваження Ш. Фітцпатрік

від книжки Р. Конквеста, праця Е. Епплбаум, попри велику кількість відгуків у найвідоміших газетах, поки що не стала предметом серйозної академічної дискусії ні на Заході, ні в Україні. І навряд чи книжка створює підстави для такої дискусії.

Відповідно, можна було б очікувати, що переклад, який з'явився в Україні у 2018 році, зустрине бурхливі овації тієї частини суспільства, для якої *Голодомор* є сакралізованою формою культурної реальності. Проте, сталося, не так, як гадалося. «Непослідовність» авторки у питаннях трактування голоду 1932—1933 років як геноциду викликало україн роздратовану реакцію прихильників радикальної геноцидної версії. Це можна зрозуміти з огляду на попередні історіографічні дискусії в Україні.

див. тут: <https://www.facebook.com/anneapplebaumwp/posts/704110623118513>; аналіз суперечок довкола книжки Е. Епплбаум: А. Лукіна, <http://quillette.com/2017/09/02/applebaum-vs-fitzpatrick-history-political/>

Глава 2

ГОЛОДОМОР І УКРАЇНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ

*Інтелектуальний та політичний контексти: динаміка. —
Від заперечення до визнання. — Від визнання до канонізації. —
Модифікації: Голодомор і Голодомор. —
UA versus RU: Historikerstreit*

У цій главі не йтиметься про детальний огляд та аналіз доробку української історіографії голоду 1932—1933 років. Основна тема: динаміка формування канонічної історіографічної версії, її розвиток, переосмислення і спроби виходу за її межі. Головна теза, яка тут обстоюється: становлення канонічної версії Голодомору в історичних дослідженнях було детерміновано політичною кон'юнктурою, передусім потребами ідеологічного забезпечення процесу побудови держави і національної ідентичності.

Методологічною рамкою цього процесу була відновлена етноцетрична, народницька версія української історії, яка склалася на зламі XIX—XX століть. Політичною — процес побудови держави і національного історичного міфу. Українські творці історіографічної версії *Голодомору* запозичили аналітично-інтерпретаційну схему «тоталітарної» школи західної історіографії, яка представляла голод як результат навмисних, спланованих дій вищого керівництва СРСР, які мали характер геноцидної акції.

Ми вже згадували про те, що професійні історики, які займаються дослідженням Голодомору, постійно дрейфують між двома взаємопов'язаними дискурсами — ідеологічним і науковим¹, причому слід зауважити, що перший вочевидь домінує над другим, особливо, коли дискусії відбуваються поза академічним колом.

¹ У даному разі проблема ідеологічної ангажованості (усвідомленої чи ні) не має самостійного значення — вона розглядається винятково в контексті взаємодії ідеології, історіографії та політики. Так само я не хочу вдаватися до моралізаторства з приводу етичної складової цієї проблеми.

В останньому випадку коло «співбесідників» значно розширюється, особливо зараз, коли завдяки соціальним мережам своєю думкою можуть поділитися всі, кому заманеться. Відповідно, дискусія набуває такого рівня «публічності», що годі сподіватися на розмову: виникає явище «колективної думки», в якому колектив є, а думки немає.

ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИЙ ТА ПОЛІТИЧНИЙ КОНТЕКСТИ: ДИНАМІКА

Спочатку треба зауважити, що існує істотна відмінність між позиціонуванням українських істориків та їхніх закордонних колег (йдеться про західних дослідників). Останні увійшли в дискусію про голод 1932—1933 років на хвилі протистояння між «тоталітарною» і «ревізійністською» школами у 1980-ті.

Для західних істориків проблема голоду 1932—1933 років є проблемою минулого. Для українських істориків, значною мірою завдяки їхнім власним зусиллям, це не та проблема, що залишилася позаду, це проблема, яка є актуальною і важливою сьогодні і зараз.

Професійна оптика українських істориків значною мірою визначається морально-етичним контекстом проблеми, який виникає не як персональний вибір історика, а як набір сентенцій, накинутий ззовні. Міркування про необхідність гідно вшанувати пам'ять загиблих завжди прямо чи опосередковано присутні в їхніх працях, а тиск «згори» змушує виконувати «держзамовлення».

Не можна не згадати, що на істориків впливає державна історична політика. Рамки трактування *Голодомору* з 2006 року закріплено в законі. Будь-яка спроба вийти за ці рамки, реальна чи удавана, може бути потрактована як протиправна — з усіма відповідними висновками щодо академічної свободи. На жаль, професійні історики спричинилися до формування такої ситуації.

До тиску «згори» додається тиск «ззовні»: коли академічні дискусії вписуються в контекст протистояння з Іншим. Це блокує пізнавальні перспективи, але відкриває простір для шельмування і мови ненависті. «Колаборант», «п'ята колона», «рука Москви» — це лише початок списку епітетів, якими не гребують не лише «люди з вулиці», а й люди з кабінетів — наукових та інших.

Зрештою, не можна згадати про вплив того, що зазвичай називають «громадською думкою». Апеляція до неї в академічних дебатах, намагання

підсилити свою позицію відповідністю «суспільному інтересу» не лише виводять розмову за межі професійних процедур, а й радикально обмежують здатність поставитися до такого роду «думки» та «інтересу» критично.

У певному сенсі український історик, який звертається до проблеми голоду 1932—1933 років, позбавлений персональної автономії (в колінгвудівському сенсі), автономії, яка дозволила б йому (їй) самостійно визначати дослідницьку стратегію. Може це й парадоксально, але українські історики в переважній більшості радо поступаються правом на цю автономію.

Дії українських істориків і, відповідно, способи репрезентації теми визначаються, з одного боку, потребами ідеологічного ринку (націоналізація історії, політична кон'юнктура), «суспільний запит», з іншого — вони самі свого часу спричинилися до формування цих потреб, наслідуючи приклад літературно-мистецької інтелігенції і створюючи свого роду дослідницьку та публіцистичну кон'юнктуру на рубежі 1980-х — 1990-х років.

Тут можна простежити певну динаміку: якщо до кінця 1980-х рр. вони були переважно пасивними виконавцями ідеологічного і політичного замовлення (в тих випадках, коли їм взагалі дозволяли звертатися до теми голоду 1932—1933 років), то на межі 1980—1990 рр. вони значною мірою самі стали визначати його і в свою чергу впливати на кон'юнктуру ідеологічного ринку.

Поєднання цих двох функцій: наукового забезпечення ідеологічних форм і ретрансляція цих форм в науковій конструкції залишається однією з найбільш помітних рис сучасного стану української офіційної історіографії, особливо в тих її секторах, які безпосередньо пов'язані з реалізацією історичної політики. На рубежі 1980—1990-х українські історики взяли активну участь у формуванні офіційного дискурсу про голод 1932—1933 років і значною мірою вплинули на його пізнавальні та інтерпретаційні схеми, понятійний апарат, риторіку.

Спочатку українських істориків мобілізували на заперечення «версії Конквеста—Мейса». Цей перший період збігається з часом «перебудови» та ідеологічної лібералізації в СРСР (1986—1988). В цей час офіційна історіографія теми зводилася до ідеологічної дискредитації «буржуазних фальсифікацій» та побудови пояснювальних конструкцій в дусі «правильного» соціалізму і «неправильного» сталінізму.

Переломним став 1988 рік, коли, з одного боку, дискредитація «версії Конквеста—Мейса» втратила ідеологічний сенс, а з іншого — вона стала зручною інтерпретаційною рамкою. Варто звернути увагу на ту обстави-

ну, що саме ті історики, які найкраще ознайомлені з цією версією як її критики, стали в цей період найактивнішими її промоутерами.

Історики та їхні колеги з суміжних дисциплін зосередилися на віктимному аспекті в дослідженні та інтерпретації голоду 1932—1933 рр., який поєднувався зі звинувачувальною риторикою, спрямованою на пошук винуватців голоду назовні. Навіть більше, з 1990 року можна починати відлік панування «геноцидної» версії голоду 1932—1933 років, яка є основою схеми «Конквеста—Мейса».

Контекстуальним фоном цих процесів було витиснення радянського історичного нарративу з інформаційного, освітнього та історіографічного простору та заміна його національним. Зауважимо, що цей процес забезпечувався тими інтелектуальними силами, які сформувалися саме в рамках радянської історіографічної традиції під потужним інтелектуальним впливом емігрантської/діаспорної історіографії. Іншими словами, «націоналізація» української історії фактично здійснювалася радянськими істориками, які з комуністів конвертувалися у націоналістів — в той спосіб, тими методами, у рамках тієї риторики, які були їм доступні¹. Зрештою, навіть суто формально історики виконували вказівки, окреслені в постановах вищих партійних органів 1988—1990 років.

На зламі 1980—1990-х окреслюється другий період розробки теми українськими істориками. «Суспільний запит» змінився. *Голодомор* мав стати важливою частиною базового національного історичного міфу, якого потребувала нова держава. Історики зрозуміли запит правильно.

Тут простежується така динаміка у їхній взаємодії з офіційним дискурсом голоду 1932—1933 років. З одного боку, історики активно його творять і трансформують в елемент національної міфології, з іншого — самі опиняються під його потужним впливом, що значно обмежує їхні можливості в сфері інтерпретацій та пошуків інших вимірів розуміння цього явища. 1990-ті — початок 2000-х — період творення канонічного дискурсу *Голодомору*.

Історики не лише беруть участь в цьому процесі, надаючи цьому дискурсові наукової легітимності і транслюючи його в суспільство та державно-бюрократичні структури. Саме в цей час активізується згаданий зворотній зв'язок: канонічний образ голоду 1932—1933 років, створений спільними зусиллями істориків, політиків «національно-демократично-

¹ Зауважу, що я сам був учасником цих процесів і надрукував декілька публіцистичних статей, сповнених викривально-звинувачувального пафосу. Здатність протиставитися тиску «суспільного запиту» чи «громадської думки» прийшла пізніше, з набуттям професійної зрілості.

го» табору та частини інтелігенції, трансльований в суспільство через засоби масової інформації, освітню систему і комеморації, активно впливає на свідомість істориків і фактично визначає їхню дослідницьку позицію та пояснювальну стратегію.

Держава підтримує становлення цієї версії голоду 1932—1933 років, надаючи переважно символічну та ідеологічну підтримку. Матеріальну і моральну підтримку надає діаспора. Творячи канонічну версію події — *Голодомор* — історики не лише виконують важливу функцію творців національної міфології, вони напряму виконують замовлення державних установ і включаються в політичні дискусії. Найвідоміший приклад — участь істориків у парламентських слуханнях, присвячених голоду 1932—1933 років (2003 р.), їхній внесок у підготовку меморіального закону про Голодомор у 2006 році. Актуалізація теми й надалі досить тісно пов'язана з річницями трагедії та суспільним і державним замовленням. Зауважимо, що на цей час припадає й поява перших праць, присвячених критичному науковому аналізу *Голодомору*¹, виникають «паралельні» дослідницькі і пояснювальні стратегії, які не збігаються з дискурсом *Голодомору* (йдеться, зокрема, про В. Васильєва).

Третій період припадає на час президентства В. Ющенка. Участь професійних істориків у формуванні історичної політики сягає апогею. Вони беруть участь у підготовці офіційних рішень президента та уряду (утім, практика, успадкована від радянських часів), у 2006—2008 рр. — мають безпосереднє відношення до розробки державної історичної політики як всередині країни, так і поза її межами.

Професійні історики не лише готують історичні довідки про голод 1932—1933 років для державних установ, вони долучаються до законодавчих ініціатив (як експерти і носії «об'єктивного знання», «історичної істини») і виступають активними пропагандистами створеної за їхньої участі офіційної версії голоду 1932—1933 років. І цього разу в їхній аргументації на користь цієї версії з'являється апеляція до рішень законодавчих органів України та зарубіжних країн. На цей період припадають і

¹ Здається, перший такий критичний огляд з'явився у 2004 р. Див.: *Касьянов Г. Разрытая могила: голод 1932—1933 гг. в украинской историографии, политике и массовом сознании // Ab Imperio. 2004. № 3.* Наявним на цей час історіографічним оглядам проблеми голоду 1932—1933 років явно бракувало рефлексії, вони мали переважно описовий характер. Елементи аналізу містить праця В. Головка, хоча тоді ще молодий дослідник не наважився на критику «старших товаришів», див.: *Головка В. В. Дослідження голоду 1933 року українськими істориками // Голод 1932—1933 рр. в Україні: причини та наслідки. — К., 2003. С. 108.*

перші спроби українських істориків поставити проблему голоду 1932—1933 років в контекст ширших (як інтелектуально, так і географічно) дискусій про природу тоталітаризму, геноциду, етнічних чисток¹.

Важливим чинником стає створення спеціалізованої установи — Українського інституту національної пам'яті (2006), органу виконавчої влади, який фактично став «регулятором» репрезентацій теми Голодомору в публічному просторі і координатором державної комеморативної кампанії 2007—2008 років.

Як вже згадувалося, основу для дискусій про голод 1932—1933 років було закладено в рамках ідеологічної і політичної риторики — як в США та Канаді на початку 1980-х, так і в СРСР в другій половині 1980-х. Тема голоду 1932—1933 років була сформульована саме як питання політики, академічна складова використовувалася для просування політичного порядку денного.

«Інструменталізація» теми мала свою динаміку і внутрішню логіку.

У першій половині 1980-х — коли власне тему було актуалізовано поза межами України (у той час — Української РСР), йшлося про доведення факту голоду, повернення його із забуття. І поруч з суто морально-етичними міркуваннями (вшанування пам'яті жертв голоду) стояли політично-прагматичні — як у діячів української діаспори, так і в американських політиків.

У другій половині 1980-х, після того, як дискусії пересунулися на територію Радянського Союзу та Української РСР, вони стали частиною політичної боротьби: по-перше, в контексті заповнення «білих плям», під гаслами повернення до «справжньої історії», по-друге, в контексті антикомуністичної риторики та дискредитації радянської влади і «комуністичного режиму», і зрештою — панівним контекстом стало творення держави і нації та творення офіційного історичного наративу.

Як вже згадувалося, тема голоду 1932—1933 років стала потужним аргументом в посиленні антикомуністичних і антирадянських настроїв і «суверенізації» свідомості політично активних груп українського суспільства. Саме в цей період історики, які розробляли тему голоду 1932—1933 років, потрапили у згадану пастку.

Вони творили певний образ історичної події, і самі ж ставали об'єктом впливу цього образу. В їхній свідомості він стверджувався як єдино можливий, безальтернативний. Відхилення від нього сприймалися ними як

¹ Тут варто згадати вельми інформативну статтю А. Портнова: Концепції геноциду та етнічних чисток: західні наукові дискусії і місце в них українських сюжетів // Україна модерна. — 2008. — № 13. — С. 82—114.

аномалія (пізнавальна, моральна, політична) — і це стосувалося вже не лише «громадянської позиції», а сфери професійної етики, коли історики, які творили *Голодомор*, цілком свідомо ігнорували певні базові професійні стандарти на угоду «суспільній доцільності». Це серйозно обмежувало евристичні можливості теми і негативно позначалося на науковій якості досліджень, які перетворювалися на безкінечний фактографічний коментар до невибагливого набору стандартних тверджень.

Цікаво й те, що фактично історики не так творили канонічний, стереотипний образ події, як запозичили його. Механізм «імпорту» приблизно відомий: передрук окремих фрагментів праці Р. Конквеста українськими журналами (а згодом і видання всієї книги українською мовою), трансляція тих фрагментів західними радіостанціями (зокрема, українською службою «Радіо Свобода»).

С. В. Кульчицький згадував, що на нього особливий вплив справили матеріали комісії Конгресу США (інтерв'ю свідків голоду), передані йому Дж. Мейсом у 1990 р. Цього ж року на початку вересня у Києві відбувся міжнародний симпозіум «Голодомор 1932—1933 років на Україні», на якому вчорашні «буржуазні фальсифікатори» вже виступали в ролі носіїв істини. На початку 1990-х колосальної популярності в Україні набув переклад популярного курсу історії України канадського професора О. Субтельного (1941—2016)¹ — в цій книзі подавалася саме версія «Мейса—Конквеста».

Історія опанування теми голоду 1932—1933 років українськими істориками наприкінці 1980-х — початку 1990-х — це фактично процес досить швидкого переходу на рейки цієї версії. Розробки, які претендували на звання наукових (тут промовляли історики-професіонали), здійснювалися від самого початку в готових інтерпретаційних рамках, незалежно від того, приймалися ці рамки, чи відкидалися. Навіть початкове заперечення «фальсифікаторів» здійснювалося лише в тому понятійному коридорі, який було визначено цими «фальсифікаторами» — достатньо пригадати, що першочерговим об'єктом заперечення версії «Мейса—Конквеста» була теза про геноцид...

Як вже згадувалося, історики виконували «суспільне» і «державне» замовлення. Спочатку воно полягало в тому, щоб заперечити «геноцидну» інтерпретацію Голодомору, потім — в тому, щоб обґрунтувати і розвинути її.

¹ Авторитет цієї праці (загальний наклад трьох видань майже 1 млн примірників), яка, по суті, є навчальним посібником, розробленим на основі праць інших дослідників, був колосальним. Доходило до того, що на книгу О. Субтельного посилалися як на історичне джерело в наукових статтях.

ВІД ЗАПЕРЕЧЕННЯ ДО ВИЗНАННЯ

У 1986 році історикив мобілізували на спростування «фальсифікації»: з 1983 року, коли проблему голоду 1933 року було виведено на політичний рівень, докладалися певні зусилля, спрямовані на нейтралізацію згаданих «фальсифікацій» поза межами СРСР. В Інституті історії АН УРСР було сформовано окремий підрозділ. При цьому в самій Україні про дискусії на Заході знали лише ті, що спеціалізувалися на критиці «українського буржуазного націоналізму» та «советології». На внутрішньому ідеологічному фронті вони обмежувалися досить короткими лаконічними згадками, називаючи голод 1932—1933 рр. «продовольчими труднощами» і пов'язуючи ці труднощі з посухою, куркульським саботажем та браком досвіду в організації колгоспного виробництва¹.

Цікаво, що тим, хто здійснював контрпропагандистські заходи «назовні», дозволялось вживати слово «голод» (переважно з додатком «так званий»). Член делегації УРСР на Генеральній асамблеї ООН (жовтень 1983 р.) історик І. Хміль назвав зусилля української діаспори щодо відзначення 50-ї річниці голоду 1932—1933 рр. наклепницькими вигадками українських буржуазних націоналістів, які служили Гітлеру під час Другої світової війни, перекочували до США, і тепер «для того, щоб узаконити своє перебування у цій країні, поширюють брехню про голод»².

Про рівень можливостей щодо обговорення «буржуазних фальсифікацій» хоча б частиною істориків досить промовисто свідчить той факт, що на «круглому столі» істориків (жовтень 1985), присвяченому саме темі «неспроможності буржуазних фальсифікацій ленінської аграрної політики», не згадувалися навіть «продовольчі труднощі», а «буржуазних фальсифікаторів» таврували, не згадуючи головний об'єкт «фальсифікацій»³.

Наприкінці 1986 р., коли дискусія щодо голоду 1932—1933 рр. набула неочікуваного розголосу, а ідеологічні кордони в рамках політики «перебудови» стали достатньо прозорими, українських науковців мобілізували для «відповіді фальсифікаторам», створивши відповідну комісію.

¹ Див.: Варварцев Н. Н. Национализм в обличье советологии (критика современной буржуазной историографии Украины). — К., 1984.

² United Nations General Assembly, Thirty Eight Session, A/C.3/38/SR. 17, for October, 1983. Цит. за: Report to Congress. Commission on the Ukrainian Famine, p. 55.

³ Історичний досвід КПРС по здійсненню ленінської аграрної політики і неспроможність її буржуазних фальсифікацій (матеріали Круглого столу) // Український історичний журнал. — 1986. — № 1. — С. 59—99.

Від істориків, як зазначає член цієї комісії С. Кульчицький, «чекали досліджень, здатних «викрити фальсифікації українських буржуазних націоналістів»¹. Фактично з благословення правлячої партії, керівництво якої вперто не визнавало самого факту голоду 1932—1933 років (дозволялося говорити про посуху, куркульський саботаж і пов'язані з цим «продовольчі труднощі»), науковці здобули можливість, по-перше, ознайомитися зі змістом цих «фальсифікацій», по-друге, вивчити документи, доступ до яких раніше був неможливий.

У 1987 році українським історикам дали доступ до архівів і документи несподівано підтвердили те, що треба було називати фальсифікаціями. Змінилася і політична кон'юнктура — зник запит на жорстке заперечення. Спочатку «дозволили» говорити про Голод, потім з'явився термін голодомор, а зрештою теза про Голодомор-геноцид стала індикатором науковості. Саме тоді і сталося запозичення згаданих готових інтерпретаційних форм, які і досі домінують в професійній українській історіографії.

Історики на цей момент діяли в декількох іпостасях: просвітителів, пропагандистів, дослідників і виконавців ідеологічних настанов, при цьому дослідницькі завдання явно підпорядковувались публіцистичним та ідеологічним. Зауважимо, що в цьому сенсі ситуація за тридцять років також не змінилася: переважна більшість українських істориків, що займаються проблемою, є ситуативними сумісниками і поєднують наукові розвідки з ідеологічною практикою і пропагандою.

Тим не менш інерція контрпропаганди ще діяла. Навесні 1988 р. в Інституті історії АН УРСР вийшла книга під назвою: «Становление основ социалистического уклада жизни крестьянства УССР». Книгу було здано до друку у вересні 1987 р., тобто її писали ще до загального «прозріння» щодо голоду 1932—1933 років. В цьому сенсі вона є надзвичайно цікавим зразком замовчування явища, про яке невдовзі раптом заговорили усі. 1932—1933 як дата згадується у книжці лише декілька разів², в багатьох лінійних сюжетах, там де вибудовується хронологія подій, саме ці роки взагалі відсутні (наприклад, фактографічна лінія доходить до 1931 р. і потім продовжується 1934-м чи наступними роками).

¹ *Кульчицкий С. В.* Как осмысливали голод 1932—1933 гг. в Украине // Историческое пространство. Проблемы истории стран СНГ. — 2007. — № 2. — С. 59.

² Наприклад, читач міг дізнатися, що в 1932/33 навчальному році «сільські школи регулярно відвідували 95—98% учнів». Див.: *Кульчицкий С. В., Лях С. Р., Марочко В. И.* Становление основ социалистического уклада жизни крестьянства УССР. — К., 1988. — С. 115.

Автори констатували, що впродовж 1920—1930-х років «докорінним чином змінилися природа, обличчя та форми життєдіяльності селянства, яке стало соціалістичним класом»¹. Два автори цієї книги згодом стали найактивнішими творцями *Голодомору* в його історіографічній іпостасі і популяризаторами в політико-ідеологічній.

Серед українських професійних істориків справжнім піонером теми був С. Кульчицький². В період «активного відкриття» теми, власне впродовж 1988 р., йому належить найбільша кількість публікацій та публічних виступів як представника цеху професійного історіописання. Цікаво, що його публікації, спрямовані «назовні», маючи призначення «м'якої контрпропаганди», перетворювалися на джерело важливої інформації для західних дослідників, оскільки автор посилався на архівні документи, тоді ще недоступні ширшому загалові³.

У серпні 1988 р. до теми долучилися історики с Інституту історії партії при ЦК КПУ. Газета «Радянська Україна» надрукувала розлоге інтерв'ю М. Панчука та С. Діброви, в якому вони пов'язали «драматичну ситуацію, що склалася в українському селі у 1933 році», з браком досвіду організації колгоспного виробництва, браком партійного керівництва на селі, насильницькими/адміністративними методами хлібозаготівель, опором куркулів. Спрямованість репрезентації голоду 1932—1933 років досить промовисто демонструвала і назва публікації⁴.

Після визнання факту голоду 1932—1933 років на найвищому партійному рівні республіки (1987) офіційна інтерпретація події еволюціонувала від заперечення голоду 1932—1933 років до пояснювально-виправдувальної риторики, пов'язаної із запитом «з гори». Цього разу перед істориками стояло завдання захисту «надбань соціалізму» з паралельним визнанням «помилки і крайнощів», йшлося про «справжній соціалізм» і його «викривлення».

В постанові ЦК КПУ «Про голод 1932—1933 років на Україні та публікації пов'язаних з ним архівних матеріалів» від 29 січня 1990 р. прямо

¹ Там само. С. 5—6.

² Про еволюцію поглядів С. В. Кульчицького див. окремий розділ.

³ Тут варто згадати статті в газеті *News from Ukraine* (україномовна версія «Вісті з України»). Досить цікавою є динаміка назв: перша (початок 1988 р., називалася «Історичний довід: життєво важливий сьогодні», наступна: «Голод 1933 спричинив жахливі втрати» (середина 1988), третя (кінець 1988) — «Трагічний рік».

⁴ У боротьбі за соціалізм: Розмову ведуть доктор історичних наук, професор М. Панчук, кандидат історичних наук С. Діброва, завідуючий відділом пропаганди редакції В. Десятников // *Радянська Україна*. — 1989. — 12 січня.

вказувалося на те, що першою причиною виникнення «продовольчих труднощів, а потім і голоду» був «відступ тодішнього керівництва країни і республіки від ленінських принципів кооперування селянства».

І вже після цього йшлося про насильницьку колективізацію, розкуркулювання і спричинену ними дезорганізацію сільськогосподарського виробництва, про згубну для селянства хлібозаготівельну політику, здійснювану «адміністративно-репресивними методами». Обов'язковим елементом цих настанов було посилення на спротив хлібозаготівлям з боку працівників низових ланок партійно-державного апарату та про намагання партійно-державних органів надати допомогу голодуючим¹.

Найвідоміше видання, санкціоноване ЦК КПУ, — «Голод 1932—1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів» (1990), яке являло собою комбінацію статей дослідників зі збіркою документів, — трактувало проблему саме в цих рамках.

У найзагальнішому плані причини голоду 1932—1933 рр. пояснювалися «грубими порушеннями ленінських принципів», провина покладалася на Й. Сталіна та його оточення, наголошувалося на тому, що «низи» партії «виступали проти насильницьких методів хлібозаготівель і розділили трагічну долю українського селянства»².

Перша в Україні монографія українського дослідника, присвячена голоду 1932—1933 років, також викладала проблему в цьому ж руслі, зокрема чималу частину матеріалу було присвячено діяльності П. Постишева з організації допомоги голодуючим³.

Варто брати до уваги ту обставину, що професійні історики в Україні як і на всьому пострадянському просторі, в цей час потрапили у незвичне і незручне становище — вони залишалися виконавцями директив і настанов ідеологічних структур ще правлячої партії, яка дедалі швидше втрачала вплив, і водночас стали об'єктом пильної уваги і часом досить радикальної критики громадськості, до спілкування з якою їх спонукали як загальні обставини, так і директиви «згори».

¹ Про голод 1932—1933 років на Україні та публікацію пов'язаних з ним архівних матеріалів. Постанова ЦК Компартії України // Голод 1932—1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — К., 1990. — С. 3—4.

² Досить послатися на назви статей, які представляли частину, де йшлося про «очі істориків»: «Сталінська колективізація: погляд крізь час», «Злочин Сталіна та його оточення». Див.: Голод 1932—1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — К., 1990. — С. 12, 35.

³ Кульчицький С. В. Ціна «великого перелому». — К., 1991.

На деяких «громадських дискусіях» з питань «заповнення білих плям історії», організованих «неформальними об'єднаннями» зразка Культурологічного клубу в Києві, історики нерідко ставали об'єктом обструкції, коли не встигали «вловити настрої» розпаленої вигуками «Ганьба!» аудиторії і говорили не те, чого від них чекав «народ».

У Москві, яка була епіцентром політики «перебудови», історики так само спочатку виконували охоронні функції, хоча факт масштабного голоду 1932—1933 рр. ними публічно, а не на рівні доповідних записок до партійних органів, визнавався вже у 1986 р. — термін «голод» стосовно подій 1932—1933 років уперше був вжитий авторами «Истории советского крестьянства». У жовтні 1987 р.¹ професійні історики повідомили про голод 1932—1933 рр. ширшому загалові — у пресі, визнавши його штучний характер.

Утім і тут визнання факту голоду супроводжувалося цілком лояльними радянській владі інтерпретаціями. У березневому числі журналу «Вопросы истории» за 1988 р. історик-аграрник В. Данилов виступив з критикою книги Р. Конквеста, зауваживши, що на Заході є спроби об'єктивного висвітлення подій 1932—1933 років (він послався при цьому на Дж. Арч Гетті та С. Віткрофта), а книга «Жнива скорботи» не має нічого спільного з історичною правдою і служить політичним потребам антикомунізму².

Вже наступного року, коли окремі глави з книги Р. Конквеста було опубліковано в найпопулярнішому «товстому» журналі СРСР «Новый мир», ставлення до нього змінилося, проте, в цей час провідний російський історик-аграрник, так само, як і більшість його колег, покладав провину за виникнення голоду персонально на Й. Сталіна, фактично не виходячи за межі ідеологічного стандарту того часу³.

Отже, у другій половині 1980-х відбулося остаточне відокремлення, «суверенізація», вилучення «українського» голоду із загальносоюзного контексту. Усталилася тематична і понятійна локалізація голоду 1932—1933 років українською етнічною складовою. Сформувалася базова риторика, набір дискурсивних форм і практик.

Голод 1932—1933 років став *Голодомором*.

¹ Данилов В. У колхозного начала // Советская Россия. — 1987. — 11 октября.

² Данилов В. Дискуссия в западной прессе о голоде 1932—1933 гг. и «демографической катастрофе» 30—40-х годов в СССР // Вопросы истории. — 1988. — № 3. — С. 116—121.

³ Докладніше з історією усвідомлення проблем голоду 1932—1933 років російськими істориками можна ознайомитися в об'ємній монографії В. Кондрашина: Голод 1932—1933 годов: трагедия российской деревни. — М., 2008.

ВІД ВИЗНАННЯ ДО КАНОНІЗАЦІЇ

Упродовж першої половини 1990-х відбулася друга хвиля мобілізації істориків, які займалися вивченням голоду 1932—1933 років. Якщо в межах «першої хвилі» їх мобілізувала партія, то зараз вони йшли на боротьбу за історичну правду «за покликом серця». Змінилися завдання: тепер йшлося про відновлення «історичної справедливості», донесення правди, правильну історію, яка мала пояснювати, надихати, виховувати, долати. Розгорнулося подальше оформлення і просування канонічної версії *Голодомору*.

Після 1991 року інтерес до теми голоду 1932—1933 років вже зумовлювався завданнями «державотворення». *Голодомор* перетворювався на важливу частину політико-ідеологічного обґрунтування української державності. В першій половині 1990-х фактично закінчилося формування канонічної версії презентації голоду 1932—1933 років в українській історіографії. Перед істориками постали нові завдання¹...

Держава, яка мала б «забезпечувати процес», здійснювала переважно «моральну підтримку»: усі 1990-ті — період потужної соціально-економічної кризи, яка передусім позначилася на тих галузях, які утримувалися за рахунок державного бюджету. Як вже зазначалося, для політиків і державних достойників тема голоду була засобом, об'єктом політики. Для певної частини суспільства та істориків і політиків національно-демократичного спрямування вона була також частиною процесу формування національної ідентичності, спробою самоусвідомлення і водночас — засобом пояснення сучасних негараздів. Саме тому в її дослідженнях і репрезентаціях спостерігається потужний елемент політичної риторики.

У червні 1992 р., як вже згадувалось, було створено Асоціацію дослідників голоду-геноциду 1932—1933 років. Серед її засновників (ініціаторами було подружжя Володимира і Лідії Маняків) поруч з політиками і громадськими діячами були фахові історики — Василь Марочко, Ольга Мовчан, Євгенія Шаталіна, Олександра Веселова (1939—2015).

Члени Асоціації поруч з просвітницькими та дослідницькими (виявлення та систематизація архівних джерел про голод, архівні публікації, проведення конференцій, поширення знань про голод) висували полі-

¹ Історіографічний огляд розробки проблеми голоду 1932—1933 років в українській «материковій» історіографії подає Л. Гриневич: *The Present State of Ukrainian Historiography on the Holodomor and Prospects for Its Development // The Harriman Review*, vol. 16, № 2, November 2008, pp. 10—20.

тичні завдання: клопотання про прийняття закону про увічнення пам'яті жертв голоду 1932—1933 років, порушення «перед парламентом України питання про законодавче правове визначення українського голокосту актом геноциду»¹ («українським голокостом» вони називали Голод 1932—1933 років).

Сама назва асоціації була вельми промовистою. В установчій резолюції містився пункт про завдання «дати науково-теоретичне та правове визначення голоду 1932—1933 рр. **як акта геноциду проти українського народу** (виокремлено мною. — Г. К.), вчиненого більшовицьким режимом»².

Оскільки серед засновників асоціації були професійні історики, можна було б очікувати принаймні формального слідування дослідницьким процедурам, згідно з якими засновки мають передувати висновкам. Однак висновок вже було зроблено і він посів місце засновку: голод 1932—1933 років названо геноцидом — і з цієї вихідної точки організувався весь наступний рух.

Цей висновок-засновок треба було підтвердити за допомогою «наукових методів». Цій меті підпорядковувалась і архівно-пошукова робота. Серед першочергових згадувалось таке завдання: «виявити і систематизувати архівні джерела, які розкривають причини, перебіг і наслідки голоду-геноциду»³.

У вересні 1993 року⁴ відбулася міжнародна конференція, яка продемонструвала наявність вже у цей час усіх базових формул канонічної версії *Голодомору*: голод 1932—1933 років був штучним, він був свідомо організований з певною метою (тут ще спостерігалось розмаїття — від «упокорення селянства» до «нищівного удару по українській нації»), його організаторами була зовнішня сила (Москва, «імперський центр», «тоталітарний режим», «Сталін та його поплічники»), його наслідки були руйнівними для української нації (знищення найкращої її частини, удар по генофонду, «генетичний страх») і ними можна пояснити сучасні негаразди (в Україні розгорталася масштабна соціально-економічна криза).

¹ Резолюція Установчого з'їзду Всеукраїнської Асоціації дослідників голоду-геноциду 1932—1933 рр. в Україні. Див.: *Веселова О.* З історії створення і діяльності Асоціації дослідників голодомору в Україні. — К., 2007. — С. 28—29.

² Там само. С. 28.

³ Там само. С. 28.

⁴ Голодомор 1932—1933 рр. в Україні: причини і наслідки. Міжнародна наукова конференція. Київ, 9—10 вересня 1993 р. Матеріали. — К., 1995.

Цікаво, що ця ж конференція встановила певний стандарт безпосередньої взаємодії вчених і політиків: на ній разом з істориками виступили президент країни, представники уряду і депутати — демонструючи звичну «єдність партії і народу».

Варто зазначити, що саме в 1990-ті, під впливом загальної концепції про голод 1932—1933 років як радикальної версії в рамках канонічного дискурсу *Голодомору*, затвердилася ідея лінійного зв'язку між трьома голодами: 1921—1923, 1932—1933 та 1946—1947 рр. як прояву згаданої антиукраїнської політики «Москви»¹.

Ця ідея знайшла відображення як в публікаціях дослідників, так і в документальних збірках². У статті про голод 1921—1923 рр. він названий (хоча і метафорично) «генеральною репетицією 1933-го»³ — тут неважко помітити слід формул попередніх часів⁴.

У виданні з виразною назвою «Голодомори в Україні 1921—1923, 1932—1933, 1946—1947. Злочини проти народу» автори книги у післямові стверджують, що голод ХХ ст. — «наслідок функціонування диктаторських тоталітарних режимів. І це — майже **незаперечна закономірність** (виокремлено мною. — Г. К.)»⁵. Не менш показовим симптомом можна вважати перейменування Асоціації дослідників голоду-геноциду 1932—1933 років в Україні. З 1998 р. вона називається Асоціація дослідників голодоморів в Україні — екстраполяція терміна «голодомор» на всі три «радянських» голоди унаочнює ідею лінійного зв'язку у тезі про «свідоме нищення українства більшовицькою владою».

Коли йдеться про історіографічну динаміку досліджень голоду 1932—1933 років в Україні не варто сприймати це як історію поступового нако-

¹ Серед науковців вперше думку про голод 1921—1923 років як «модель» голоду 1932—1933 років висловив канадський дослідник Р. Сербин.

² Див., наприклад: *Голодомори в Україні 1921—1923, 1932—1933, 1946—1947. Злочини проти народу* / За ред. О. М. Веселової, В. І. Марочка, О. М. Мовчан. — Київ—Нью-Йорк, 2002; *Чорна книга України: Зб. документів, архів. матеріалів, листів, доп., статей, досліджень, есе* / Упор. ред. Ф. Зубанич. — К., 1998; *Сергійчук В. І. Як нас морили голодом: 1921—1923, 1932—1933, 1946—1947.* — К., 2003; *Голодомори в Україні 1921—1923, 1932—1933, 1946—1947* / Матеріали до бібліографії документальних публікацій. — К., 2005.

³ *Мовчан О. Голод 1921—1923 рр.: «генеральна репетиція» 1933-го // Голод 1932—1933 років в Україні.* — К., 2003.

⁴ В радянській історіографії революцію 1905—1907 років називали «генеральною репетицією» революції 1917 року, спираючись на вислів В. Леніна.

⁵ *Голодомори в Україні 1921—1923, 1932—1933, 1946—1947. Злочини проти народу* / За ред. О. М. Веселової, В. І. Марочка, О. М. Мовчан. — Київ—Нью-Йорк, 2002. С. 257.

пичення і урізноманітнення знання, як процес систематичного дослідження теми, формування певної наукової школи чи становлення наукового спрямування. Оскільки усі базові формули-висновки було вже сформульовано, історіографічне усвідомлення в межах канонічної версії відбувалося як наповнення і обґрунтування формул. Де-факто темою займалася невелика група дослідників, де провідну роль відігравали декілька осіб, які, власне, і формували панівний дискурс. Їхні напрацювання копіювалися і відтворювалися на регіональному рівні.

У 1990-ті — на початку 2000-х увиразнилася тенденція до самовідтворення канонічної версії голоду 1932—1933 років в дослідженнях, які претендували на статус наукових. З одного боку, неважко помітити перевидання дослідниками одного й того самого тексту в різних виданнях — без будь-яких змін (це, крім іншого, можна пояснити пропагандистсько-популяризаторським синдромом).

З іншого — самовідтворення *Голодомору* відбувається шляхом фізичного поширення його основних фактографічно-пояснювально-інтерпретаційних тез в регіонах. Публікації українських дослідників голоду 1932—1933 років поза Києвом фактично були повторенням чи розширеним коментарем на «місцевому матеріалі» основних висновків і тверджень провідних творців канонічної версії *Голодомору*¹.

Варто звернути увагу на «сезонний» характер появи праць з історії Голодомору. Актуалізація звернень до історії голоду 1932—1933 років, зокрема й для істориків, зазвичай визначалася річницями і пов'язаними з ними комеморативними заходами і практиками (1993, 1998, 2003, 2008), власне, політичною контекстуалізацією.

За підрахунками співробітника Українського інституту національної пам'яті Б. Короленка пікові моменти публікацій наукових (принаймні за формальними ознаками) праць — річниці. У 1993, на початку розвитку теми, було надруковано одну монографію і сімдесят наукових статей. У 2003 році — сім монографій і сімдесят чотири наукових статті. У 2008, на піку кампанії «Україна пам'ятає, світ визнає» — десять монографій і тридцять п'ять наукових статей².

¹ Аж до текстуальних повторень. Наприклад, вступна стаття до збірки документів і спогадів про голод 1932—1933 років на Полтавщині повторює назву книги С. Кульчицького. Див., наприклад: *Єрмак О. П.* Ціна «Великого перелому» // Колективізація сільського господарства і голод на Полтавщині: Зб. документів і матеріалів. Полтава, 1997. Цікаво, що в Росії спостерігається така ж тенденція. В. Кондрашин зауважує, що тут на регіональному рівні в працях з колективізації «повторюються висновки провідних московських істориків». Див.: *Кондрашин В.* Голод 1932—1933 годов: трагедия российской деревни. — М., 2008. С. 35.

² *Солдатенко В.* Трагедія 1933-го. Нотатки на історіографічному зрізі // Національна та історична пам'ять. Збірник наукових праць. — К., 2012. — Вип. 3. — С. 9.

Ще одна виразна риса процесу становлення канонічної історіографії *Голодомору* — наївний позитивізм, щира впевненість у тому, що відкриття нових документів, особливо тих, що були недоступними для дослідників внаслідок спеціальних заборон і цензури, дозволить нарешті дізнатися *всю правду* про трагедію 1932—1933 років.

Ці очікування базувалися на вірі в те, що *правдивої* історії голоду 1932—1933 років (як власне і *правдивої* історії радянського періоду взагалі) не було значною мірою саме через брак інформації. Проте, як показав досвід 1990-х, дослідники, які захопилися творенням «геноцидної» версії голоду 1932—1933 років, зосередилися на *доведенні* саме тих тез, які було сформульовано без архівних документів.

Утім, очікуваної «архівної революції» не відбулося.

Корпус раніше недоступних документів виявився не таким вже й великим — достатньо поглянути на кількість і обсяг документальних публікацій 1990—2000-х. За підрахунками Б. Короленка, оприлюдненими В. Солдатенком (2012), на той час директором Українського інституту національної пам'яті, з 1991 по 2012 роки було видано 98 збірників документів, присвячених голоду 1932—1933 років. З них більше половини (51) припадає на 2006—2010 роки — період розгортання і згасання кампанії «Україна пам'ятає, світ визнає». Менше половини — на період 1991—2005 років. Тобто за В. Юценка, в середньому видавалося 10 збірників на рік, тоді як за попередні п'ятнадцять років — три на рік¹.

Виявлені і опубліковані документи не справили сподівань на те, що вдасться знайти безпосередні свідчення намірів влади нищити саме українців як етнічну чи національну групу. В принципі, можна певною мірою погодитися з висновком В. Солдатенка про те, що якісно архівні публікації 1990-х — першого десятиліття 2000-х не просунули стан досліджень у порівнянні з першою масштабною публікацією 1990 року².

По-третє, базовий алгоритм звернення до архівних публікацій склався на початку 1990-х — саме тоді, коли ще діяла інерція радикального спростування радянського історичного наративу і заміщення його національним чи «державницьким» — а саме в рамках такого наративу «геноцидна» версія подій 1932—1933 років була панівною — під неї і прочитувались документи.

Фізичне збільшення кількості архівних джерел дозволило деталізувати уявлення про катастрофу 1932—1933 років, але фактично не вплину-

¹ Солдатенко В. Трагедія 1933-го. Нотатки на історіографічному зрізі // Національна та історична пам'ять. Збірник наукових праць. — К., 2012. — Вип. 3. — С. 9.

² Там само. С. 10.

ло на дослідників, що творили канонічний дискурс *Голодомору* — помітних концептуальних змін в рамках «геноцидної» версії не відбулося, хіба що за винятком праць С. Кульчицького, який не так піддавав її сумніві, як намагався надати їй ґрунтовнішого вигляду за рахунок більш нюансованої аргументації.

На загал екстенсивне збільшення документальної бази сприймалося не як засіб постановки нових питань і гіпотез, не як шлях до нового осмислення вже існуючих стереотипних уявлень, а для підтвердження цих уявлень та їхньої деталізації.

Провідні українські дослідники голоду 1932—1933 років неодноразово стверджували, що про голод «знали усі» (зокрема й вони самі), загальником є твердження про те, що він був частиною «живої пам'яті» (яку забороняли і пригнічували) — логіка цих тверджень наштовхує на думку, що від документів чекали підтвердження того, про що «знали всі». Це ж стосується збирання свідчень про голод¹ — воно також здійснювалося в рамках формування чи деталізації панівного дискурсу *Голодомору*.

Характер використання документів і спогадів засвідчує явну схильність професійних істориків, які працюють в рамках канонічного дискурсу, до вибору лише тих фактів, які мали підтверджувати панівну версію. Можна окреслити такі основні особливості роботи с документами і спогадами:

- 1 — зосередження уваги на тих документах і спогадах, які підтверджують навмисність, організований характер голоду 1932—1933 років та його крайні форми, зокрема переважна увага до картин страждань, насильства щодо селян, екстремальних виявів (людоїдство);
- 2 — коментування підібраної в такий спосіб фактографії винятково в рамках «геноцидної» версії;
- 3 — ігнорування документів і спогадів, які ставлять під сумнів чи заперечують «геноцидну» версію, або коментування таких документів і свідчень у спосіб, який дискредитує їхню пізнавальну цінність. Найвиразніше ця тенденція виявляється у ставленні до фактів організації державної допомоги голодуючим — вони або ігнорувалися, або коментувалися у спосіб, який має підтвердити їхню «необов'язковість», або подаються лише в контексті «прагматичного» використання наслідків голоду (наприклад, йдеться про те, що допомога стосувалася лише тих регіонів, які виробляли хліб);

¹ Про методологічні аспекти осмислення голоду 1932—1933 років і Голодомору докладніше дивись Розділ III.

4 — багаторазове повторення одних і тих самих документів в багатьох працях і документальних збірках (зокрема, один і той самий набір постанов і рішень центральних і республіканських партійних і радянських органів, одних і тих самих фрагментів листування вищого партійно-державного керівництва, висловлювань партійно-радянських діячів);

5 — некритичне ставлення до спогадів та свідчень очевидців, використання їх як доказового матеріалу, як підтвердження «геноцидної» версії голоду 1932—1933 років без будь-якого наукового аналізу, просто як доказів¹. Літературна обробка спогадів і свідчень з метою загострення їхнього громадянського та публіцистичного звучання — операція неприпустима в професійних стандартах усної історії.

Такий підхід базувався передусім на необхідності довести геноцидний характер голоду 1932—1933 років саме в Україні. Він передбачає не лише відбір потрібних фактів і документів, а й відбір потрібних виконавців.

У Концепції державної програми (2007), про яку вже згадувалося, цей підхід окреслено достатньо чітко. Одним з варіантів розв'язання проблеми дослідження і вшанування пам'яті жертв голоду 1932—1933 років було «...проведення **вибіркових досліджень** з питань Голодомору **окремими** істориками, науковцями, публіцистами та науковими колективами, **вивчення окремих архівних документів**, збирання свідчень очевидців **з метою створення доказової бази Голодомору як факту геноциду Українського народу**. — Виокремлення мої. — Г. К.»²

У другій половині 1990-х — на початку 2000-х документальна база досліджень голоду 1932—1933 років поповнилася збірками документів і спогадів, опублікованими в регіонах. Частина з них, як вже згадувалось, просто повторює публікації вже відомих документів з додаванням невеликої кількості «місцевого матеріалу», отже, мають більше популяризаторсько-пропагандистську, ніж науково-пізнавальну цінність, хоча деякі з них таки дають шанс дослідникам побачити набагато складнішу картину голоду 1932—1933 років ніж ту, яку презентовано канонічною версією³.

¹ В принципі нерозуміння чи незнання базових засад усної історії.

² Розпорядження Кабінету Міністрів України. від 27 лютого 2008 р. № 364-р «Про схвалення Концепції Загальнодержавної національно-культурної програми дослідження Голодомору 1932—1933 років в Україні та увічнення пам'яті його жертв на період до 2012 року», <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/ru/364—2008-п>, (дата звернення 23 січня 2018 р.).

³ Див., наприклад: Голодний мор 1932—1933 років на Кіровоградщині / Мовою архівних документів. Зб. документів і матеріалів. — Кіровоград, 2008.

Фундаментальні збірки, видані впродовж 2000-х років фахівцями, які добре знаються на архівній справі і документознавстві¹, також мало вплинули на переосмислення канонічної версії. Але їх уважне прочитання ще раз підтверджує брак здатності до критичного і невибіркового читання документів у тих, хто перетворив *Голодомор* на ерзац громадянської релігії. Коли документи подають картину, яка виходить за рамки стандартної «геноцидної» версії, їх просто не бачать.

Певне розмаїття в документальну базу внесли публікації документів іноземних дипломатичних служб, їх повідомлень про обставини і події голоду 1932—1933 років — однак їх критичне освоєння — поки що справа майбутнього².

Восени 2008 р. було в цілому завершено загальнонаціональний мегапроект — Національна книга пам'яті. Ця ініціатива здійснювалася за зразком і подобою подібних проектів: «Реабілітовані історією» (1992—2015), «Книга пам'яті України» (1992—2000). За офіційною інформацією видано 18 томів Книги пам'яті в областях і зведений загальнонаціональний том, зібрано 210 тис. свідчень очевидців трагедії, до мартирологу внесено більше 880 тис. імен тих, що померли під час голоду 1932—1933 років³.

Однак цей масштабний проект цікавий не так з погляду розширення чи поглиблення знання про голод 1932—1933 років, як обставинами та способами його реалізації. Це цікавий документ-свідчення епохи акселерації історичної політики та способів її реалізації. Про характер і технології кампанії зі збирання свідчень вже йшлося раніше, тут варто зга-

¹ Командири великого голоду: поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. — К., 2001; Сталин и Каганович. Переписка. 1931—1936. — М., 2001; Трагедия советской деревни, Коллективизация и раскулачивание, 1927—1939. В 5-ти томах. / Под ред. В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. Т. 3. Конец 1930—1933. — М., 2001; Голодомор 1932—1933 років в Україні: документи і матеріали / Упоряд.: Р. Я. Пиріг. — К., 2007; Голодомор 1932—1933 років: злочин влади — трагедія народу: Документи і матеріали / Кол. упоряд.: Лозицький В. С., Бажан О. В., Власенко С. І. — К., 2008. У 2008 р. нарешті було видано матеріали комісії Конгресу США: Великий голод в Україні 1932—1933 років: У 4-х томах. — К., 2008.

² Листи з Харкова. Голод в Україні та на Північному Кавказі в повідомленнях італійських дипломатів, 1932—1933 років. К., 2008; Голодомор в Україні 1932—1933. Невідомі документи з архівів спеціальних служб. Том 7. Варшава — Київ, 2008 (видано в рамках спеціальної серії); *Holodomor 1932—1933. Wielki Głód na Ukrainie w dokumentach polskiej dyplomacji i wywiadu.* — Warszawa, 2008.

³ Відбулася підсумкова конференція «Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932—1933 років в Україні: досвід створення та перспективи розвитку» // www.memo.org.ua (дата звернення 2 квітня 2009 р.).

дати лише ті її особливості, які стосуються суто історіографічної цінності проекту.

Перш за все, попри наявність певного єдиного, спільного алгоритму збирання свідчень, виконавці на місцях демонстрували «творчий підхід», який ускладнив дотримання єдиної технології.

По-друге, цей «творчий підхід» реалізувався виконавцями саме в рамках кампанії: йшлося про видання, яке мало з'явитися до певної дати. Неважко зрозуміти, що прагнення виконати і перевиконати показники кількості позначилося на якості.

По-третє, проект як в центрі, так і на місцях нерідко здійснювали люди, які або мали обмежений досвід такої роботи, або взагалі його не мали.

У результаті поруч із великою кількістю цікавих усних свідчень і документів видання має певну кількість помилок, неперевірених свідчень (наприклад, коли до реєстру вносилися тисячі імен «з пам'яті»), а подекуди і приписок, аж до таких, що у мартиролог заносилися ще живі люди.

МОДИФІКАЦІЇ: ГОЛОДОМОР І ГОЛОДОМОР

Концептуальний консенсус щодо причин і наслідків голоду 1932—1933 років в середовищі українських істориків, який відбувся в рамках переходу на основні позиції «тоталітарної школи», значно ускладнив науковий пошук. Будь-які новації були можливі лише в концептуальних рамках *Голодомору*.

Якщо говорити про наукові здобутки періоду з середини першого десятиліття 2000-х саме в згаданих концептуальних рамках, то можна помітити передусім фізичне нагромадження фактографій, які, утім, також не виходили за межі канонічної версії.

Лавиноподібне збільшення кількості публікацій збігається з кампанією часів В. Ющенка 2006—2009 років. В ці роки, за підрахунками Б. Короленка, було видано 25 монографій (на одну більше, ніж за усі попередні роки), 17 колективних праць (також більше, ніж за попередній період), 1987 публіцистичних виступів (знов таки, більше, ніж у попередні роки), щоправда, кількість наукових статей — 101 — значно поступалася попереднім рокам¹.

¹ Підраховано за: *Солдатенко В.* Трагедія 1933-го. Нотатки на історіографічному зрізі // Національна та історична пам'ять. Збірник наукових праць. — К., 2012. — Вип. 3. — С. 9.

Початково в цей період «геноцидна» версія модифікувалася хіба що в працях С. В. Кульчицького (див. докладніше наступну главу). Можна сказати, що інтерпретаційну рамку встановила теза про Україну як постгеноцидне суспільство Дж. Мейса¹. Вона мала пояснити вплив події на сучасний стан справ, який не надто надихав оптимізмом. Тут варто згадати про те, що поряд зі звичними, і надзвичайно стійкими метафорами-загальниками на зразок «генетичного страху», «непоправного удару» і т. п. з'являлись спроби відстежити далекосяжні наслідки голоду в досить конкретних проявах.

В усіх випадках історики, які сконструювали *Голодомор*, фатально потрапляли в коло ідеологем і політичних суперечок, підпадали під ідеологічні мобілізації (хоча тут було й чимало добровольців і ветеранів ідеологічних воєн). Коли перед істориком голоду 1932—1933 років поставало питання формування дослідницької стратегії (постановка проблеми, формулювання питань до джерел, побудова аргументації) вибір був дуже обмежений. Схема «Конквеста—Мейса», сформована під певне політичне завдання, перетворилася на кредо, на основі якого добудовувалася дослідницька та пояснювальна стратегія, підбиралася фактографія, прочитувалися документи. Історики переписували політичний диктант.

Варто зазначити, що історики — прихильники геноцидної версії фактично виконували й надалі виконують «державне замовлення», передусім в періоди акселерації історичної політики (1998, 2003, 2006—2010, 2015—2018).

Про те, як виглядало це замовлення, можна скласти уявлення, читаючи вже згадану урядову концепцію 2007 року (до написання якої, ймовірно, долучилися ті ж самі історики) — це своєрідний підсумок уявлень про те, як історики мають працювати з темою.

¹ Ця ідея є надзвичайно привабливою для тих, хто цікавиться взаємодією історії та політики. Вона виникла в рамках пояснювальної стратегії, дуже популярної серед представників «національно-демократичної» інтелігенції та правих політичних сил, які стверджували, що негаразди з творенням української державності пояснюються руйнуванням основ української нації «тоталітарним режимом» та пануванням нащадків «тоталітарного режиму» в незалежній Україні. Концепція Дж. Мейса «Україна як постгеноцидне суспільство» досить чітко вмонтовувала «геноцидну» версію голоду 1932—1933 років у поточний політичний контекст. Іноді вистачає самої назви. Див.: *Мейс Дж.* Україна як постгеноцидна держава, або: Як успадковані від СРСР структури блокують будь-які реальні реформи // *Геноцид українського народу: історична пам'ять та політико-правова оцінка. Міжнародна науково-теоретична конференція. Київ, 25 листопада 2000 р.* — К., 2003. — С. 246—266.

В цитованому вище документі, не призначеному для оприлюднення, завдання формулювалося гранично конкретно: створення доказової бази голодомору як факту геноциду українського народу — шляхом підбору «окремих документів» та свідчень — окремими істориками чи «колективами». Ці формули дуже нагадують алгоритм створення комісії 1986 року, коли завдання спростування «буржуазних фальсифікацій» також ставилося перед окремими істориками та «колективами», тими, що правильно розуміли запит.

До ухилів від канонічної версії можна віднести дві важливих теми: оцінку демографічних втрат та національне прочитання *Голодомору*. Наприклад, більш помірковані її прибічники ніколи не наважувалися на мегаломанські експерименти з цифрами — цифра в 7—10 млн загиблих, яку так вподобали політики і найбільш заповзяті адепти *Голодомору*, зазвичай не визнається коректною (див. докладніше у Розділі III).

Так само є певна межа, червона лінія в «етнічному прочитанні» подій голоду 1932—1933 років. Тут «ухильники» визнають не лише наявність жертв серед інших етнічних груп в Україні, а й готові визнати їх пропорційну вагу порівняно з жертвами серед етнічних українців. Так само неприйнятними серед багатьох прихильників «геноцидної версії» вважаються ксенофобські, передусім антисемітські пасажі¹.

Деякі дослідники обрали або шлях ухилення від прямого понятійного конфлікту, або напряду виступали з критикою «геноцидної версії». Визнаючи штучність і навмисність голоду, представники цієї групи обирали паралельну структуру понять (уникаючи термінів «Голодомор» і «геноцид», зокрема) і подекуди функціонуючи в межах наукового дискурсу, характерного для «ревізійністської» школи.

Найпоказовішим прикладом можна вважати вже згаданого київського дослідника В. Васильєва². На початку 2000-х він у співавторстві з Ю. Шаповалом видав дуже цікаву збірку документів з російських архівів, присвячену діям і поглядам вищого партійного і державного керівництва СРСР під час голоду 1932—1933 років. Його наукова стаття, вміщена в цій збірці, не містить жодних референцій з риторики Голодомору і є добрим

¹ Grynevych L. The Present State of Ukrainian Historiography on the Holodomor and Prospects for Its Development // The Harriman Review, vol. 16, № 2, november 2008, pp. 10—20.

² Див.: Васильєв В. Ціна голодного хліба. Політика керівництва СРСР і УСРР в 1932—1933 рр. // В. Васильєв, Ю. Шаповал. Командири великого голоду: поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. — К., 2001.

прикладом того, як **український** дослідник може утримуватися в рамках наукового дискурсу, звертаючись до емоційно вибухового історичного матеріалу.

Продовжуючи тему, у 2013 році він звертає увагу на те, що дискусії довкола терміна «геноцид» надто політизовані. Тому, говорячи про дії «групи Сталіна», він характеризує їх як такі, що мають «геноцидний характер»¹.

У другій половині першого десятиліття ХХІ століття розширюється коло дисциплін, представники яких звертаються до теми голоду 1932—1933 років. Таке урізноманітнення мало подвійний ефект.

З одного боку, значно посилився віктимний нарратив, передусім завдяки долученню етнологів/етнографів: тут основною темою поряд зі стандартною віктимологією стає плач за втратою традиційної сільської культури — голод представляють як перелом, як основну причину втрати цієї культури, вирішальний момент у втраті традиційної народної етики, старт масштабного занепаду моралі, цінностей, традицій².

Ці міркування містять раціональне зерно, яке, утім, падає на кам'янистий ґрунт етноцентричного нарративу, до того ж позбавленого історичного контексту. Можливо, звернення до інших періодів, наприклад 1914—1921, дало б більше матеріалу для міркувань щодо занепаду «народних чеснот».

Варто зауважити, що авторка цих композицій є активною діячкою у сфері публічної історичної політики: у 2010—2013-х вона була виконавчим секретарем Громадського комітету вшанування пам'яті жертв Голодомору-геноциду 1932—1933 років в Україні, у 2015 її призначено директоркою Національного музею «Меморіал жертв голодоморів в Україні» [з 31.07.2015 установу переіменовано на «Меморіал жертв голодомору»].

Нещодавно зафіксовано спроби залучити до риторики Голодомору аргументи зі сфери медицини. Наприклад, висловлено припущення про те, що схильність до певної форми цукрового діабету та деяких інших

¹ *Васильєв В.* Політичне керівництво УРСР і СРСР: динаміка відносин центр-субцентр влади (1917—1938) / Відп. ред.: С. Кульчицький. НАН України. Інститут історії України. — К., 2014. — С. 291, 333.

² Найпоказовіший, зразковий приклад: *Стасюк О.* Доноси, самогон і байдужість до майна. Як Голодомор змінив українців, <http://www.istpravda.com.ua/articles/2010/12/9/8213/>; авторка захистила кандидатську дисертацію і опублікувала її у вигляді монографії з промовистою назвою. Див.: *Стасюк О.* Геноцид українців: деформація народної культури. — К., 2008. Книгу видано коштом фонду «Україна 3000», який очолювала дружина В. Ющенко — Катерина Ющенко.

захворювань поширена саме в тих регіонах, які потерпали від голоду¹. Щоправда, спосіб формулювання цієї ідеї не сприяє її науковому осмисленню², якоїсь міждисциплінарної дискусії не відбулося, в пресі з'являються повідомлення, які не містять конкретної інформації про дослідження. Про схильність до діабету висловлюються або етнограф, або лікар-онколог³.

До справи підключилися психологи. Наприклад, київські психологи В. Климчук та В. Горбунова у 2017 році провели опитування (анкетування) близько тисячі осіб з трьох областей України, на підставі якого спробували ідентифікувати посттравматичні синдроми, пов'язані з голодом 1932—1933 років, та пам'ять про нього. Дослідники мають лише попередні результати, тому їх коментують досить обережно⁴.

З іншого боку, в рамках «геноцидної» версії події з'являються важливі нюанси. Зокрема, варта уваги ідея С. Кульчицького про локалізацію «голодомору-геноциду» періодом зими 1933 р. та географічну локалізацію його межами України (поряд із визнанням «загальносоюзного голоду»), його ж думка про те, що «голодомор-геноцид» спрямовувався не так проти етнічних українців, як проти громадян «держави Україна» (утім, ця ідея є вдосконаленим варіантом досить давньої тези того ж Дж. Мейса).

Нарешті, впродовж першого десятиліття 2000-х спостерігаються спроби історіографічної рефлексії досліджень Голодомору, які одразу перейшли в академічну і публічну критику *Голодомору*.

Одним з перших висловив зауваження щодо терміна «геноцид» через його політико-ідеологічну вмотивованість О. Майборода⁵.

Так само В. Солдатенко мав серйозні застереження щодо такої термінології саме через її політико-ідеологічну вмотивованість та пріоритет

¹ Спадщина Голодоморів: вчені пояснили схильність українців до цукрового діабету, <https://styler.rbc.ua/ukr/zhizn/nasledie-golodomorov-uchenye-obyasnilo-sklonnost-1480232185.html> (дата звернення 23 січня 2018 р.).

² Там само. Тут маємо справу не з припущенням, а з твердженням. Автор твердження не пояснює — які «вчені», на підставі чого зробили такі припущення. Мені не вдалося знайти подальших міркувань фахівців на цю тему.

³ Ліки від голоду, <http://www.umoloda.kiev.ua/number/2372/163/84406/> (дата звернення 20 листопада 2015 р.).

⁴ Якими є психологічні наслідки Голодомору в повсякденному житті українців, <https://life.pravda.com.ua/health/2017/07/31/225607/> (дата звернення 22 січня 2018 р.).

⁵ О. Майборода вважає тезу про «спланований геноцид» міфом з двох причин: відсутністю доказів щодо намірів знищити український етнос та надміром політико-ідеологічної мотивації прихильників цієї тези. Див.: *Майборода О.* Каятися повинен злочинець, а не народ, з якого він вийшов // Форум нації. — 2003. — № 5. — С. 5.

висновків перед засновками¹. Цікаво, що в цьому конкретному випадку опоненти ставили йому на карб належність до КПУ, в такий спосіб відмовляючи в праві на «наукову об'єктивність»². При цьому ігнорується той факт, що саме він доклав чималих зусиль до збереження дискусій про голод 1932—1933 років в академічному полі саме в ті часи, коли з боку влади спостерігалися спроби ідеологічно девальвувати *Голодомор* (2010—2013).

В 2003—2004 роках з'являються перші праці, присвячені історіографічним оглядам літератури з історії Голодомору³, і спроби критичного академічного аналізу *Голодомору*⁴. Власне з цього часу розпочинається дослідження *Голодомору* як явища історичної політики.

Упродовж першого десятиліття 2000-х спостерігається поступове втягнення українських дослідників голоду 1932—1933 років у ширший інтелектуальний простір. З одного боку, тема голоду 1932—1933 років в цей період стає предметом зацікавленості більшої кількості дослідників з поза меж України.

На Заході і в Росії, як вже згадувалося, тема перебувала в рамках аграрної та соціально-політичної історії (Р. Девіс, С. Віткрофт, В. Данилов, І. Зеленін, В. Кондрашин), іноді до неї зверталися в контексті ширших дослідницьких чи інтерпретаційних завдань (Т. Мартін, Т. Снайдер, Н. Верт), однак з часом з'являлося дедалі більше праць, в яких вона сама або її інтерпретації ставали об'єктом спеціального дослідження (С. Мерль, Г. Сімон, В. Ільге, Й. Дітч, М. Таугер, А. Граціозі, М. Еллман, Х. Куромія).

Якщо простежити історію взаємодії української історіографії *Голодомору* із західною історіографією голоду 1932—1933 років⁵, то аж надто очевидним є той факт, що від заперечення базових постулатів представ-

¹ Солдатенко В. Голодний тридцять третій. Суб'єктивні думки про об'єктивні процеси // Дзеркало тижня. — 2003. 28 червня — 4 липня.

² Грабовський С. О Голодоморе, Марксе с Энгельсом и Валерии Солдатенко // <http://www.pravda.com.ua/rus/columns/2010/08/18/5309839/> (дата звернення 1 січня 2018 р.).

³ Головки В. В. Дослідження голоду 1933 року українськими істориками // Голод 1932—1933 рр. в Україні: причини та наслідки. — К., 2003. — С. 108.

⁴ Касьянов Г. Разрытая могила: голод 1932—1933 гг. в украинской историографии, политике и массовом сознании // *Ab Imperio*. — 2004. — № 3. — Р. 237—269.

⁵ Перший «фізичний контакт» українських і західних дослідників теми відбувся у серпні-вересні 1990 р. — спочатку в рамках конгресу Міжнародної асоціації українців, а потім — на міжнародному симпозиумі у Києві. Див.: Міжнародний симпозиум «Голодомор 1932—1933 років на Україні». Київ, 5—7 вересня 1990 р. // Вісник Академії наук Української РСР. — 1991. — № 1.

ників «тоталітарної школи» (власне, «версії Конквеста—Мейса») українські історики *Голодомору* перейшли на її позиції, і саме ці позиції вони обстоювали у своїх контактах з колегами поза межами України.

У цьому сенсі можна вважати, що репрезентація канонічної версії голоду 1932—1933 років українськими істориками увійшла в ширший контекст давньої дискусії між «тоталітарною» і «ревізійністською» школами¹ — хоча, здається, здебільшого українські історики, творці і адепти *Голодомору*, про це не здогадуються. Мало хто з них володіє іноземними мовами. Відверто безпорадними і подекуди комічними виглядають окремі спроби імітувати огляди західної історіографії і дискусії з нею². В рамках *Голодомору* «дискусія» українських дослідників із західними зазвичай зводиться до пошуку додаткових аргументів на користь геноцидної версії. При цьому одні й ті самі посилання на одні й ті самі праці у вигляді сумнозвісної «обойми» мандрують з публікації в публікацію — без будь-якого критичного аналізу.

Упродовж 1990-х і до середини першого десятиліття 2000-х українська історіографія голоду 1932—1933 років була представлена на міжнародних форумах, присвячених темі, майже винятково прибічниками *Голодомору*. Якщо тут трапляються критичні рефлексії, то вони переважно стосуються явних крайнощів *Голодомору*, наприклад його ксенофобських обертонів³.

До середини першого десятиліття 2000-х виразних ознак академічного «дисидентства» в цій сфері в Україні не спостерігалось, як, власне, і академічних дискусій, пов'язаних з різним баченням причин, перебігу і наслідків трагедії 1932—1933 років. Попри те, що українські дослідники голоду 1932—1933-х, які дотримуються канонічної версії голоду 1932—

¹ Варто зауважити, що ці дві школи постановкою проблем і розробкою цих проблем не так заперечують, як доповнюють одна одну. Українська канонічна версія голоду 1932—1933 років заперечує всі інші.

² Див. наприклад: *Марочко В.* Сучасна зарубіжна історіографія голоду 1932—1933 рр. в Україні: нова та стара інтерпретація? // Український історичний журнал. — 2006. — № 3. — С. 186—199. Стаття, на яку можна знайти посилання як на важливе джерело інформації про дискусії у західній історіографії, базується на працях, що перекладено російською, або українською. Посилання на праці англійською чи навіть французькою мають відверто формальний, косметично-ритуальний характер. Як і посилання на праці німецькою, які, м'яко кажучи, мають дуже опосередковане відношення до теми голоду 1932—1933 років.

³ *Grynevych L.* The Present State of Ukrainian Historiography on the Holodomor and Prospects for Its Development // *The Harriman Review*, vol. 16, № 2, november 2008, pp. 10—20.

1933 років, увійшли в ширший академічний світ, це мало позначилося на їхніх інтерпретаціях.

Утім, інтелектуальна розгерметизація теми і вихід у ширший світ надихають сподіванням на те, що канонічний дискурс голоду 1932—1933 років буде піддаватися дедалі інтенсивній деконструкції. За останні декілька років відчутно збільшується кількість і покращується інтелектуальна якість досліджень, безпосередньо присвячених як голоду 1932—1933 років, так і його наслідкам. Ці дослідження явно виходять за рамки *Голодомору*.

Зокрема, Голодомор вводиться в контекст гендерних студій та соціальної психології¹, розглядається в рамках досліджень культурної пам'яті², в кінематографічних репрезентаціях³, в дослідженнях геноциду (genocide studies)⁴, з погляду соціальної психології та історії⁵, пам'яті та історії повсякденності⁶. Серйозним викликом канонічній версії голоду 1932—1933 років стали праці демографів, які співпрацювали з притомними істориками⁷. Деякі з цих сюжетів потрапляли в поле зору дослідників і раніше, але йшлося переважно про описові підходи, що ілюструють чи підсилюють геноцидну версію. Згадані сучасні дослідники претенду-

¹ Кісь О. Колективна пам'ять та історична травма: теоретичні рефлексії на тлі жіночих спогадів про Голодомор // Україна модерна, 22 листопада 2013, <http://uamoderna.com/md/216—216>.

² Журженко Т. Вшановуючи голодачів: суперечливі значення меморіалів жертвам Голодомору // Україна модерна. 28 листопада 2015, <http://uamoderna.com/md/zhurzhenko-holodomor-memorials>.

³ Кисла Ю. Український голод 1932—1933 років на екрані. Осмислення страждань // Україна модерна. 26 листопада 2016, <http://uamoderna.com/md/kysla-holodomor-in-films>.

⁴ Портнов А. Теорія геноциду перед викликом Голодомору // Критика, 2008, травень <https://krytyka.com/ua/articles/teoriya-henotsydu-pered-vyglykom-holodomoru>.

⁵ Огієнко В. І. Історична травма Голодомору. Проблема, гіпотеза та методологія дослідження // Національна та історична пам'ять: збірник наукових праць. — 2013. — Вип. 6. — К., 2013. — С. 145—156.

⁶ Mattingly D. Idle, Drunk and Good-For-Nothing. The Cultural Memory of Holodomor Rank-and-File Perpetrators. In: Glowacka-Graiper M. and Wylegala A. (eds.) *The Burden of the Past: History, Memory and Identity in Contemporary Ukraine*. Bloomington, 2019.

⁷ Див.: Левчук Н. М., Боряк Т. Г., Воловина О., Рудницький О. П., Ковбасюк А. Б. Втрати міського і сільського населення України внаслідок Голодомору в 1932—1934 рр.: нові оцінки // Український історичний журнал. 2015, № 4. — С. 84—112; Воловина О., Плохий С. М., Левчук Н. М., Рудницький О. П., Ковбасюк А. Б., Шевчук П. Є. Регіональні відмінності втрат від голоду 1932—1934 рр. в Україні // Український історичний журнал. — 2017. — № 2. — С. 76—115.

ють на нову якість запитань та відповідей і безсумнівно — виходять за рамки *Голодомору*.

UA VERSUS RU: HISTORIKERSTREIT

Дискусія між українськими і російськими істориками, як і всі інші «обговорення» проблеми голоду 1932—1933 років, маючи всі ознаки академічної, все ж такою не була. Як вже згадувалося, питання Голодомору не просто контекстуалізувалося внутрішньополітичними запитаними в обох країнах, але й стало частиною російсько-української «війни пам'ятей» між двома країнами.

У травні 1993 р. свіжоспечену геноцидну версію голоду 1932—1933 років було представлено на «інформаційно-аналітичній» конференції в Москві. Чи відбулась там якась проблемна дискусія, невідомо, але саме тут пролунало звернення російського правозахисника С. Ковальова, який попросив вибачення в українців за голод і терор. Ковальовське «Вибачте нам!» згодом перейшло в сферу політичного моралізаторства щодо «глухоти» російських істориків та політиків щодо намагань української сторони довести геноцидну природу голоду 1932—1933 рр.

Через чотири місяці, у вересні 1993 р. на конференції в Києві відбулося перше «зіткнення» між російськими і українськими істориками. Атмосфера конференції була далекою від академічної — присутність українських політиків, роз'ятрених досить важким станом українсько-російських відносин, наклала відбиток на хід дискусій, які часто взагалі виходили поза межі, встановленої організаторами. Тема голоду 1932—1933 років у виступах деяких ораторів (переважно політиків) пов'язувалася з поточною політичною ситуацією в Україні та темою провини Росії перед Україною.

Сама ж тема негайно потрапила у відповідний політичний контекст — російські історики, незалежно від їхніх суб'єктивних намірів, опинилися з їхньою концепцією загальносоюзного голоду 1932—1933 років майже в ролі «захисників СРСР», українські з їхньою концепцією голодомору як суто українського явища — в ролі «агресивних націоналістів» чи їхніх союзників.

Ситуація була настільки гострою, що російські вчені навіть виступили зі спеціальним листом в російському академічному журналі «Отечествен-

ная история»¹ де висловили тривогу з приводу того, що більшість українських учасників наполягали на винятковості подій 1932—1933 років в Україні — зрозуміло, вони самі дотримувалися діаметрально протилежної позиції.

За твердженням В. Кондрашина, керівництво Інституту російської історії РАН не погодилося надрукувати інформацію про характер і обставини дискусій на київській конференції, не бажаючи загострювати ситуацію. Фактично з цього часу починається відлік дискусії між українськими істориками, творцями і прибічниками *Голодомору*, і їх російськими колегами, які рішуче заперечують «геноцидну» версію голоду 1932—1933 років і наполягають на тому, щоб розглядати «український» голод як складову загальносоюзного. Дискусія періодично набуває гострого конфронтаційного характеру — не в останню чергу через те, що прямою чи опосередкованою мотивацією виступають саме ідеологічні міркування, зазвичай досить далекі від академічних.

Після епізоду 1993 р. діалог між українськими та російськими істориками був здебільшого заочним, якщо не зважати на епізодичні особисті зустрічі на нечисленних конференціях. Російські історики увійшли в контакт з представниками «ревізійністської» школи (С. Віткрофт, Л. Віола, Р. Меннінг) і здійснили ряд проектів, пов'язаних з виданням джерел та обговоренням концептуальних проблем голоду 1932—1933 років (зокрема, питання про штучність голоду 1932—1933 років). Українські тим часом зосередилися на «геноцидній» версії голоду 1932—1933 років і де-факто відстоювали позиції «тоталітарної школи».

Новий етап інтенсивних контактів і дискусій припадає на 2003—2008 рр., коли проблема знов-таки актуалізувалася політичними чинниками, спочатку спробою українського вищого керівництва добитися ухвалення спеціальної резолюції ООН про голод-геноцид в Україні (вчених, звісно, знов «мобілізували» на пошук аргументів), згодом — внутрішньою українською кампанією 2006—2008 років в рамках історичної політики президента В. Ющенка та зовнішньополітичною кампанією щодо визнання голоду 1932—1933 років актом геноциду проти українців.

У цей період дискусія між українськими і російськими істориками з питань голоду 1932—1933 років увійшла у фазу активної політизації, пов'язану з загостренням українсько-російських відносин, складовою яких була суперечка щодо питань історичної політики. Історики з обох боків

¹ Зеленин И. Е., Ивницкий Н. А., Кондрашин В. В., Осколков Е. Н. О голоде 1932—1933 гг. и его оценке на Украине // Отечественная история. — 1994. — № 6. — С. 252—262.

намагалися утримуватися в рамках академічного диспуту, хоча загальна політична ситуація спонукала їх до радикалізації риторики, а емоційна складова дискусій часто визначала спосіб аргументації.

Загальна тенденція цього періоду — посилення конфронтації: українська сторона шукала нових аргументів на користь «геноцидної» версії голоду 1932—1933 років, російська — знаходила «дзеркальну» відповідь¹. Зміст дискусій визначався прагненням до адекватності відповіді. В цей період дискусія між ними виходить за рамки академічного середовища, набирає ознак публічності і пошуків моральної підтримки назовні.

Популярними формами спілкування стають круглі столи і телемости² в присутності журналістів і «громадськості» (в найгірших випадках — в присутності політиків) — такий формат накладав певний відбиток на хід дискусій і вимагав «ідеологічної стійкості» і відповідної риторики. І російські і українські історики вдаються до апеляції неакадемічного характеру. Доходить до того, що деякі українські дослідники звинувачують російських у незнанні українського матеріалу і української специфіки. Російські у відповідь звинувачують українських у тотальній політизації питання. При цьому обидві сторони слідом за політиками настирливо твердять, що пам'ять про трагедію повинна «об'єднувати народи».

Своєрідний компендіум аргументів, що висувалися російськими істориками у відповідь на основні постулати українських колег, склав В. Кондрашин в своїй підсумковій монографії. Ось його аргументи:

¹ Можна помітити своєрідне змагання за схемою аргумент—контраргумент. Аргумент українських вчених: голод на українських територіях був найжахливішим за кількістю жертв. Аргумент росіян: на території Росії були регіони, де пропорційно до кількості населення втрати були більшими. Українські історики: особливість «українського» голоду — конфіскації продовольства. Російські — на території Росії було те ж саме. Українські — блокада цілих територій і обмеження пересування селян — виняткова риса українського голодомору. Російські: блокада російських сіл також мала місце.

² Цікаво, що більшість з них відбувалася на російській території. Див. список та назви: Голод в Украине 1932—1933 гг.: причины и последствия (Президиум РАН, 29 марта 2004 г.) — ця конференція проходила в рамках російсько-української комісії істориків; Голод на Украине и в других республиках СССР. 1932—1933 годы. Организаторы и вдохновители. 11 мая 2007 г. — подію організовано журналом «Родина»; Голод 1932—1933 годов: «геноцид украинского народа» или общая трагедия народов СССР? Круглый стол в Центре украинистики и белорусистики исторического факультета МГУ. 10 декабря 2007 г.; Российско-украинская конференция «Украина и Россия: история и образ истории» (Москва, 3—5 апреля 2008 г. Институт Европы РАН) — тут голоду 1932—1933 років було присвячено окрему сесію. Матеріали двох останніх заходів доступні в Інтернеті: www.hist.msu.ru/labs/UkrBel/gol.htm.

- 1 — голод вразив не лише Україну, а всі основні зернові регіони СРСР, передусім зони суцільної колективізації;
- 2 — відбувалося одночасне входження всіх колективізованих районів в голод;
- 3 — адміністративні і репресивні заходи (надзвичайні комісії, чорні дошки, вилучення не лише зерна, а й їжі) були однаковими як на українських, так і на російських територіях;
- 4 — немає жодного прямого документального підтвердження (жодної постанови) про необхідність вбити таку чи іншу кількість українських чи інших селян;
- 5 — голодуючим селянам центр допомагав (зернова позика весни 1932), Україна отримала в 1933 р. найбільше (501 тис. тонн);
- 6 — зменшення кількості сільського населення відбувалося не лише за рахунок загиблих, а й за рахунок тих, хто втік в міста і працював там (автор зауважує, що ця тема потребує спеціального дослідження);
- 7 — щонайменше 4 регіони РРФСР (Саратовська та Челябінська області, АСРР німців Поволжя, Азово-Чорноморський край) постраждали більше, ніж Україна (з погляду пропорції зменшення населення)¹.

В. Кондрашин не заперечує національної складової в подіях 1932—1933 років, визнаючи, що Й. Сталін скористався ситуацією аби «нейтралізувати ті шари української інтелігенції і партійно-радянської бюрократії, які виступали за збереження самобутності української культури та освіти в умовах уніфікації національних культур, що почалася»². Він погоджується і з тим, що голод 1932—1933 рр. допоміг Сталіну ліквідувати потенційну опозицію його режимові в Україні, яка з культурної могла вирости в політичну і спертися на селянство. Визнання «національної специфіки» голоду в Україні не приводить до визнання «геноцидної» версії. Говорячи про причини голоду, В. Кондрашин стверджує, що «...в основі трагедії на Україні були інші причини, передусім антиселянська політика сталінців, недовіра Сталіна до селянства незалежно від його національної приналежності»³.

В. Кондрашин визнає, що голод був штучним, «організованим». Він виник в результаті насильницької колективізації, що зруйнувала сільськогосподарське виробництво, примусового вивозу хліба з села під час державних хлібозаготівель, а також унаслідок придушення селянського

¹ Кондрашин В. Голод 1932—1933 годов: трагедия российской деревни. — М., 2008. — С. 237—248.

² Там само. С. 241—242.

³ Там само.

спротиву. Створена в такий спосіб ситуація, твердить В. Кондрашин, погіршилася внаслідок політики обмеження і ліквідації традиційних методів виживання селян під час голоду (в першій половині 1933 р.) та через відмову від міжнародної допомоги. Нарешті, безпосереднім актом навмисної організації голоду слід вважати директиви Сталіна—Молотова, спрямовані на боротьбу зі стихійною міграцією селян¹. Трагедія 1932—1933 років — це наслідок курсу Й. Сталіна на прискорену модернізацію.

Російський дослідник рішуче заперечує тезу про голодомор-геноцид українців. «...На наш погляд, абсолютно неприйнятним є тлумачення всенародної трагедії 1932—1933 рр. в рамках теорій «геноциду» і «голодомору», так само абсолютизацію національного фактора в сталінській аграрній політиці. В основі трагедії лежали політичні і соціально-економічні причини, пов'язані зі здійсненням сталінського варіанту індустріальної модернізації СРСР»².

Голод — це загальнонародна чи загальноселянська трагедія. Нищення вірмен у 1915 р. чи трагедія в Руанді 1984 р. засвідчують, що там «режими» діяли усвідомлено, свідчень про те, що в 1932—1933 рр. «сталінський режим» намагався знищити саме українців — нема. «Ми не підтримуємо думку українських політиків та істориків щодо національного геноциду голодом на Україні в 1932—1933 рр. і не згодні з їхнім визначенням “голодомору” як акції, організованої сталінським режимом з метою “виморювання”, знищення мільйонів жителів України. /.../ Та й взагалі в сталінську епоху не було ні Росії, ні України, а був унітарний Радянський Союз. /.../ Гадається, теорію геноциду взагалі неможливо застосовувати щодо радянського періоду історії Росії та України»³.

Заперечення української «геноцидної» версії російськими істориками можна пояснити декількома мотивами.

По-перше, суто академічними. Справді, доказова база «геноцидної» версії викликає обґрунтовані претензії не лише російських, а й більшості західних дослідників теми і тих українських істориків, які «випадають» за рамки *Голодомору*.

По-друге, чи не головним лейтмотивом дискусії між російськими і українськими дослідниками є те, що українські історики — прибічники «геноцидної» версії, виконують політичне замовлення, слідує політичній

¹ Кондрашин В. Голод 1932—1933 годов: трагедия российской деревни. — М., 2008. — С. 376.

² Там само.

³ Там само. С. 378—379.

кон'юнктурі. Коли В. Кондрашин, полемізуючи з українськими колегами, згадує «політиків та істориків» — така зв'язка є не випадковою.

По-третє, політичною вмотивованістю самих російських істориків, на що їм вказують їхні українські колеги. С. Кульчицький, наприклад, пише про це так: «Російські політики і вчені підкреслюють, що голод був загальноселянською трагедією, викликаною політикою уряду. Ця політика засуджується, але певною мірою і виправдовується. Мовляв, хліб забирали, щоб дістати валюту для новобудов першої п'ятирічки. Індустріальна слабкість країни, як підкреслюється, не дозволила б здобути перемогу у Великій Вітчизняній війні. Таке бачення історії дозволяє панівним колам сучасної Росії взяти з минулого здобутки і приховати злочини. Саме тому наші опоненти з Росії намагаються розчинити нашу трагедію з мільйонними жертвами в загальносоюзному голоді, який був до Голодомору і в Україні. Невизнання Голодомору як окремо існуючого явища дозволяє поставити хрест на його кваліфікації як геноциду»¹.

Взаємні звинувачення у підпорядкуванні наукових міркувань та висновків політико-ідеологічним цілям є обґрунтованими в обох випадках, і в обох випадках — спекулятивними (не в філософському сенсі). Можливо в українському варіанті взаємозв'язок політики та історії, історичної політики та історіографії був більш виразним хоча б тому, що в країні підготовлено і ухвалено закон «Про Голодомор 1932—1933 років в Україні» (за безпосередньої участі істориків) — і цей закон (як і заяви півтора десятка парламентів світу щодо «голоду-геноциду» в Україні) стає аргументом для українських істориків у наукових дискусіях.

У російському варіанті тема голоду 1932—1933 років не менш заполітизована, хоча б через згадувану дипломатичну війну 2007—2008 років (навряд чи тут обійшлося без участі істориків хоча б в ролі консультантів, у деяких випадках історики напряму готові звертатися до міжнародних інституцій²) — в будь-якому разі, відмінностей між офіційною позицією держави і позиціями істориків не спостерігається. Навіть більше, російські історики, так само як і їхні колеги-опоненти, радо пояснюють

¹ Кульчицький С. Голодомор 1932—1933 рр.: вердикт учених // День. — 2008. — 2 вересня.

² «Група російських істориків, — повідомляла “Российская газета”, — на чолі з професором Віктором Кондрашиним готує звернення до Європарламенту в зв'язку з недавньою резолюцією про визнання голодомору в 30-ті роки злочином проти українського народу». Див.: Саванкова Н. Информационный голод. Российские историки намерены донести до Европарламента всю правду о голодоморе // Российская газета. — 2008. — 29 октября.

позицію влади ширшій аудиторії. Виступаючи на «Першому каналі» російського телебачення, директор Інституту російської історії РАН академік А. Сахаров, йдучи по слідах послання президента Д. Медведєва¹, сказав: «Геополітично українське керівництво орієнтоване на Захід, на США. Україна розколота... І проблема голоду — дуже зручний момент, коли можна згуртувати весь український народ на антиросійських тенденціях»².

Якщо порівнювати двох провідних дослідників теми в Україні і Росії, не можна не помітити, що монографія В. Кондрашина, на відміну від декількох книжок його візаві С. Кульчицького, справді ґрунтується на набагато соліднішому архівному матеріалі і ширшій історіографічній базі.

Багаторічна співпраця російських істориків із західними колегами над проектами з видання джерел нібито додає науковій солідності їхнім розвідкам і висновкам, принаймні і в тексті і в контексті висловлювань російських колег досить виразно лунає думка про те, що присутність західних колег гарантує об'єктивність. Інтенсивні контакти з представниками «ревізійної школи» вивели дослідження голоду в ширший інтелектуальний контекст — цього явно бракувало українським історикам, прибічникам *Голодомору*, які обрали собі за взірець стандарти «тоталітарної школи» західної історіографії

Однак наукові здобутки російських дослідників нівелюються наявністю «політико-ідеологічної складової», яка є не меншою, ніж в їхніх українських колег. Навіть сам спосіб побудови аргументації зраджує явно неакадемічну мотивацію. Філіппіки на адресу українських колег з приводу політизації питання (часом цілком слушні) зазвичай негайно супроводжуються аргументацією, яку важко назвати академічною.

«Я й багато інших дослідників, — пише В. Кондрашин в дискусії з наявними, на його погляд, антиросійськими обертонами *Голодомору*, — категорично проти такої упередженої, політизованої й примітивно ідеологізованої постановки питання і вважаємо і пишемо в своїх роботах, що трагедія 1932—1933 років у СРСР має не роз'єднувати, а об'єднувати російський і український народи як спільна трагедія, уроки якої мають

¹ Див. докладніше перший розділ. Російський президент відмовився приїхати в Київ на державні комеморативні заходи, присвячені 75-й річниці голоду 1932—1933 років.

² Позиція Києва по «голодомору» не имеет основания — историки // www.rian.ru/society/20081128/156025667.html (дата звернення 28 листопада 2008 р.).

укріпити історичні зв'язки багатовікового спільного існування народів у складний час становлення нової державності як у Росії, так і в Україні, руху країн шляхом демократії та прогресу. Цій благородній меті, на моє глибоке переконання, й мусять присвятити свою творчість дослідники голоду як в Росії, так і в Україні»¹.

Таке просвітницьке і суспільне месіанство є не єдиним аспектом «інструменталізації» історії російськими істориками. Політика дається взнаки й в інших практичних діях. В 2007—2008 роках в Росії під егідою Міністерства культури і масових комунікацій РФ і в співпраці з державними архівними інституціями Білорусі, Казахстану та України розгорнулася підготовка збірника «Голод в СРСР, 1932—1933»². З російського боку цю роботу мав очолити В. Кондрашин. В пояснювальній записці для укладачів майбутньої збірки, адресованій російським колегам, він детально інструктував їх, які саме документи треба добирати, мабуть, щоб забезпечити «концептуальну єдність» збірки.

У цій записці знаходимо цікаві пасажі. В розділі, де йдеться про відбір документів про хлібозаготівельну кампанію 1932 р., зазначено: «Враховуючи «український фактор», треба підібрати документи з таких розрахунком, щоб вони доводили універсальний характер хлібозаготівель 1932 р., що здійснювалися одними й тими ж методами в кризових регіонах (Україна, Північний Кавказ, Нижня Волга). В розділі, присвяченому «кульмінації загальноселянської трагедії», В. Кондрашин пропонував добирати документи «таким чином, щоб було видно трагедію всього радянського селянства, без акценту на Україну»³.

У лютому 2009 р., анонсуючи в агенції «РИА Новости» майбутню збірку, керівник Федерального архівного агентства Росії В. Козлов зазначив,

¹ Чи був голод 1932—1933 рр. в Україні «геноцидом українського народу»? Відповідь С. В. Кульчицькому // День. — 2008. — 3 червня. *Зауважимо, що газета, за узгодженням з автором, надрукувала неповний текст листа В. Кондрашина, оминувши не лише певні надто детальні пасажі, важливі лише для вчених, а й ті фрагменти, які могли б виглядати «незручними» для українських істориків. Повний текст відповіді В. Кондрашина можна прочитати на сайті Міністерства закордонних справ РФ: Стаття В. В. Кондрашина по проблематике массового голода в СССР // www.in.mid.ru/ns-arch.nsf/iddpubl.*

² Українські історики відмовилися брати участь у цьому проєкті. Натомість, вони запропонували видати окремі томи документів по Росії, Україні і Казахстану — ця ідея не зустріла підтримки російської сторони.

³ Пояснительная записка к предлагаемой структуре сборника (комп'ютерний текст, сканована копія). С. 3, 4. Документ люб'язно наданий доктором історичних наук Г. Боряком.

що «не знайдено жодного документа, що підтверджував би концепцію “голодомор-геноцид” на Україні чи хоча б натяк в документах на етнічні мотиви того, що сталося»¹. Російські колеги пояснили і мотиви для своєї науково-пошукової діяльності.

В. Козлов також зазначив, що до роботи над цією збіркою документів «експертів» спонукала «політизація проблеми голоду в СРСР в 30-х роках та її зведення на Україні до рамок геноциду українців». Академік РАН В. Тишков, в свою чергу, наголосив на тому, що Росія лише виграє в результаті публікації цих даних, «тому що для решти всього світу провідною, нав'язаною версією є політизована інтерпретація частини українських істориків»².

Українські історики пропонували видати збірку за «національним принципом» — кожний том мав подавати документи про голод у певній республіці. Російські виступали за хронологічно-тематичну побудову збірки. В результаті, українці «вийшли з переговорного процесу».

Збірка публікувалась впродовж 2011—2013 років³. Упорядники розташували документи за хронологічно-тематичним принципом, переважна більшість документів — про голод в РРФСР, є також невелика кількість документів про голод в Україні, Білорусі та Казахстані. Передмова до першого тому мала назву «Спільна трагедія народів СРСР»...

Контекстуалізація теми голоду в руслі політичних, ідеологічних чи виховально-дидактичних завдань, як бачимо, є обопільною в російсько-українських історіографічних дискусіях.

Для українських істориків, які працюють в рамках канону «націоналізованої» історії, цілком природнім є прагнення виокремити голод 1932—1933 років за національним принципом і вмонтувати його в загальну схему національної історичної міфології, яка поряд з великими звершеннями потребує великих трагедій. Українські історики наполягатимуть на вилученні «українського» голоду із «загальносоюзного» чи «загальнонародного» чи то загальноселянського і його локалізації саме як національної трагедії і через те, що руйнівний ефект саме стосовно українського етносу дійсно був колосальним.

Зауважимо, що вони не заперечують можливої кваліфікації голоду 1932—1933 як геноциду і на російських територіях, навіть заохочують

¹ Голод 30-х годов был следствием сталинского режима // www.rian.ru/society/20090225/163170651.html (дата звернення 31 березня 2009 р.).

² Там само.

³ Голод в СССР, 1929—1934. В 3-х томах. — М. Международный фонд «Демократия», 2011—2013.

російських колег до таких висновків. Російські історики, навіть визнаючи «національну специфіку» голоду в Україні, так само природно наполягатимуть на загальносоюзній природі та єдиному політичному алгоритмі голоду. Вони ладні визнати навіть кваліфікацію голоду як геноциду, але — в загальносоюзному масштабі.

Більше як тридцять років тому тема голоду 1932—1933 років увійшла до наукових досліджень як предмет, що не лише був безпосередньо пов'язаний з політичною та ідеологічною кон'юктурою, а й значною мірою визначався нею — це стосувалося як західних дослідників, так й їхніх колег на теренах СРСР, а потім в пострадянських країнах. В дослідженнях західних вчених із занепадом «тоталітарної школи» відбувалася поступова «академізація» теми. Останнім часом дедалі помітнішою стає тенденція до виходу теми на рівень порівняльних студій¹. Голод 1932—1933 років увійшов у список подій ХХ ст., які згадують і коментують в узагальнюючих працях, присвячених історії тоталітарних режимів.

В Україні і на пострадянському просторі тема голоду 1932—1933 років перебувала під могутнім політико-ідеологічним впливом окремих держав та певних суспільних груп, будучи, з одного боку, частиною процесу «націоналізації» історії, з іншого — складовою політичних дискусій. У 2000-ні вона стала ще й складовою активної історичної політики.

Науковці в Україні, які включилися в процес переписування історії в контексті ідеології побудови нації і держави, не мали особливого вибору та й не шукали його. Суспільні обставини та ідеологічна кон'юнкту-

¹ Див., наприклад, статтю австрійського дослідника Ф. Вемхоера, де порівнюються голод 1932—1933 років в Україні і голод в Китаї на рубежі 1950—1960-х років та історична політика в обох країнах: *Wemheuer F. Regime Changes of Memory. Creating the Official History of the Ukrainian and Chinese Famines under State Socialism and after the Cold War // Kritika. Winter 2009, New Series, Volume 10, Number 1, pp. 31—59.*

Голодомор порівнюють з ірландським картопляним голодом ХІХ століття: див: *Holodomor and Gorta Mor. Histories, Memories and Representations of Famine in Ukraine and Ireland. Edited by Christian Noack, Lindsey Janssen and Vincent Comerford, Anthem Press, 2012.*

Конференції консорціуму HRECO подають Голодомор в порівняльному контексті світової історії імперій та колоніалізму. Див.: *Empire, Colonialism, and Famine in Comparative Historical Perspective: The Bengal, Irish, and Ukrainian Famines*, <https://holodomor.ca/empire-colonialism-and-famine-in-comparative-historical-perspective-the-bengal-irish-and-ukrainian-famines/>.

ра (які були створені за активної участі істориків) міцно вмонтували тему голоду 1932—1933 років в структуру «націотворчої», моралізаторської, іншими словами — афірмативної та дидактичної історії.

Пізнавально-інтерпретаційний канон голоду 1932—1933 років, створений в рамках «тоталітарної школи» історіографії, з об'єкту ідеологічної критики перетворився на предмет пропаганди і популяризації, на один з центральних компонентів оновленого національного історичного міфу і навіть на змістовну складову державних документів, законів і законодавчих ініціатив, на складову внутрішньої і зовнішньої політики. Величезну роль в цьому відіграли професійні історики.

Глава 3

С. В. КУЛЬЧИЦЬКИЙ І ГОЛОДОМОР

*Чому Кульчицький? — У боротьбі з «вигадками». —
Переосмислення. — Голод як геноцид. —
Творення Голодомору. — Наука, пропаганда, просвіта... —
Підсумки: дослідник і влада.*

Усі судження і узагальнення щодо творчості С. В. Кульчицького, наведені тут, безумовно є **суб'єктивною проекцією моїх власних уявлень про природу наукової творчості, роль історика як дослідника і суб'єкта громадської діяльності та політики.**

Їхня суб'єктивність підсилюється тією обставиною, що я особисто знаю С. В. Кульчицького більше тридцяти років і глибоко шаную його за природну інтелігентність, людяність і не в останню чергу за те, що саме він навчав мене основам ремесла історика, справив величезний вплив на моє становлення і як людини, і як ученого.

Я належу до кола його учнів і пишаюся цим.

Проте, час минає, і учні стають самостійними дослідниками, відповідно, отримують легітимне право на дискусію з власними вчителями. Подальший виклад значною мірою обмежується делікатністю ситуації, коли мені доводиться переступати через особисті симпатії і водночас дотримуватися канонів професійної дискусії.

У будь-якому разі судження і висновки, які наводяться далі, є результатом аналізу текстів, відповідно, вони стосуються саме текстів, а не їх автора¹.

ЧОМУ КУЛЬЧИЦЬКИЙ?

Доктор історичних наук, професор Станіслав Владиславович Кульчицький є на даний момент найбільш знаним українським дослідником теми

¹ Цей реверанс спровокований реакцією шановного С. В. на перше видання цієї книжки, яку (реакцію) я пояснюю «конкретно-історичною ситуацією».

голоду 1932—1933 років і, мабуть, найавторитетнішим її інтерпретатором в Україні. Він професійно займається розробкою проблеми голоду 1932—1933 років вже майже тридцять років¹ (хоча вона не є предметом його постійного зацікавлення) і є однією з центральних фігур в Україні у перетворенні теми на важливе історіографічне явище і предмет публічних дискусій².

При цьому С. В. Кульчицький залишається чи не найавторитетнішим в Україні фахівцем з міжвоєнної історії України, якому належить першість у спробах концептуального (пере)осмислення епохи «сталінізму»³, що дозволяє йому розглядати тему голоду 1932—1933 років в широкому історичному контексті.

Це дослідник колосальної професійної і загальної ерудиції. Усе це дає підстави розглядати ту частину його професійної біографії, що пов'язана з дослідженням і популяризацією теми голоду 1932—1933 років, як важливий приклад участі фахового історика найвищого професійного рівня у конструюванні панівних дискурсивних практик та як зразок вельми цікавої траєкторії персонального дослідницького розвитку.

Досвід інтелектуальної біографії С. В. Кульчицького (саме в частині, пов'язаній з конструюванням образу голоду 1932—1933 років) є унікальною нагодою простежити еволюцію поглядів професійного історика, яка відбувалася не лише під впливом катастрофічно швидкого припливу нової, раніше закритої інформації, але й в контексті не менш швидких змін умов історіописання, політичних та ідеологічних практик, змін в панівному ідеологічному дискурсі, які відбувалися за участі самого історика.

¹ Про науковий доробок С. В. Кульчицького в опрацюванні теми голоду 1932—1933 років див.: *Васильєв В.* Еволюція поглядів С. Кульчицького на голод 1932—1933 років у контексті новітніх тенденцій української історіографії // *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки.* — К., 2007. — № 16. — С. 277—286.

² Кількість публікацій С. В. Кульчицького, присвячених голоду 1932—1933 років, вражає: на листопад 2008 вона складала 143 назви, зокрема 13 книжок і брошур (включно з двома науковими монографіями), 7 розділів у колективних працях, 53 статті в наукових і науково-популярних журналах, 57 газетних статей, 12 книжок, виданих під редактуванням С. В., — усе це українською, російською, англійською, італійською, німецькою, польською, румунською мовами. У 2016 році, за підрахунками О. Юркової, загальна кількість праць на цю тему складала вже 257. Див.: *Історик на зламі епох.* С. 292

У цій неймовірній кількості публікацій є багато повторів і передруків, однак ця обставина не заперечує колосальної плідності автора та масштабу його внеску у наукову розробку і пропаганду теми.

³ Див.: *Даниленко В. М., Касьянов Г. В., Кульчицький С. В.* Сталінізм в Україні: 20-ті — 30-ті роки. — К., 1991; *Кульчицький С. В.* Комунізм в Україні. Перше десятиліття. — К., 1996.

Приклад С. В. Кульчицького цікавий і тим, що він не обмежується суто академічною діяльністю, а брав і бере досить активну участь у становленні ідеологічних практик, що стосуються формування офіційної версії голоду 1932—1933 років.

Навіть більше, С. В. Кульчицький впродовж 20 років мав безпосереднє відношення до формування державної політики історії стосовно голоду 1932—1933 років: в 1987—1990 роках він був провідним консультантом центральних партійних органів з цієї теми.

Після 1991 року він так само був однією з провідних фігур як у підготовці проектів державних/урядових документів і рішень, так і в їх популяризації. Крім того, він був і залишається невтомним популяризатором теми голоду 1932—1933 років, учасником незліченної кількості інтерв'ю на телебаченні і радіо, автором навчального курсу в магістерській програмі НаУКМА «Голод-геноцид 1932—1933 рр. в Україні»¹.

Зрештою, досвід інтелектуальної біографії С. В. Кульчицького є важливим і тому, що він — фактично єдиний дослідник Голодомору і творець *Голодомору*, здатний на саморефлексію. Неважливо, наскільки вона є глибокою і продуктивною, це питання залишається відкритим. Головне, що вона є — це виразно виділяє цього дослідника не лише з шереху творців *Голодомору*, а з ширшого списку українських дослідників Голодомору.

Говорячи про С. В. Кульчицького як про одну з центральних фігур у дослідженні і популяризації історії голоду 1932—1933 років, варто пам'ятати про те, що його звернення до теми було напряду пов'язано з ідеологічною і політичною актуалізацією проблеми. Перший сплеск його активності у дослідженні теми припадає на 1987—1993 рр., другий — на 2002—2008 роки.

Активна участь С. В. Кульчицького в розробці теми голоду 1932—1933 років і в популяризації *Голодомору* викликає досить суперечливі оцінки. В одних випадках він виступає як незаперечний авторитет, майже як іконографічна постать (достатньо відстежити серію його публікацій в газеті «День» та коментарі до них). В інших — він ставав об'єктом досить примітивної дискредитації, особливо якщо його наукові погляди коментувалися в контексті політичної боротьби².

¹ *Кульчицький С. В.* Голод-геноцид 1932—1933 рр. в Україні. Матеріали до навчального курсу. — К., 2006.

² Зразком мракобісної риторики, що переходить на справжнісіньку лайку, можна вважати примітивно пасквільну, образливу статтю в газеті «Столичные новости». Автор, В. Долганов, який в часи Л. Кучми непогано давав собі раду в обслуговуванні влади, обізвав ученого «старим компартійним холуєм». Лейтмотив стандартний —

У деяких інших випадках йдеться про намагання слідувати політичній кон'юктурі. При цьому чомусь ігнорується той факт, що С. В. Кульчицький провокував незадоволення як з боку радикальних прихильників *Голодомору*, так і з боку його радикальних опонентів. Якщо депутат-комуніст таврував його як «історика-істерика» (Ю. Соломатін), то депутат від правих (С. Хмара) висловлював незадоволення прагненням історика акуратно поводитися з цифрами — кількістю жертв голоду 1932—1933 років.

Прикметною рисою такої критики є те, що або ігнорується, або взагалі заперечується вірогідність і можливість наукового пошуку та зміни поглядів на предмет дослідження.

Можна впевнено сказати, що С. В. Кульчицький в цьому сенсі є дуже показовою постаттю — він взявся за дослідження теми, яка виникла і еволюціонувала передусім в ідеологічному і політичному полі, отже важко було сподіватися, що її можна буде вивчати в рамках «чистої науки».

Його особистий приклад може слугувати також ілюстрацією того, як історик бере активну участь у формуванні певного ідеологічного дискурсу, а потім потрапляє під вплив свого власного творіння, яке набуває форм і прочитань, вже не підконтрольних авторові, як фаховий історик дрейфує між ідеологією, політикою та наукою.

У БОРОТЬБІ З «ВИГАДКАМИ»

Дебют С. В. Кульчицького як дослідника голоду 1932—1933 років відбувся у 1987 р., коли він, як і всі інші члени комісії, створеної ЦК КПУ, отримав завдання спростувати вигадки «буржуазних націоналістів». Разом із завданням він з колегами отримав доступ до «вигадок», і головне — до раніше недоступних архівних матеріалів, які мали б сприяти виконанню основного завдання. Враховуючи те, що сталося далі, можна припустити, що ті, хто давав дозвіл на ознайомлення з документами, або не знали про їхній зміст, або були впевнені в абсолютній лояльності членів комісії.

Документи справили приголомшуюче враження. Сам вчений згадує про це таким чином: «За півроку праці в архівах я вивчив становище в С. В. Кульчицькому закидається те, що за часів комуністичної влади він працював для неї, а зі зміною влади почав обслуговувати іншу. Зрозуміло, тонкощі і нюанси наукової праці С. В. автора пасквіля не цікавлять, а власна біографія вдається йому новим виданням житій святих... Див.: Долганов В. Голодомор — 2008. Пир духа на костях // Столичные новости. — 2008. — 25 ноября — 1 декабря. — С. 12—13.

сільському господарстві на початку 30-х рр. Після цього у моїй свідомості деякі звичні з шкільної лави причини помінялися місцями з наслідками. Нові причинно-наслідкові зв'язки часто співпадали з тими, що доводилося читати в «антирадянській» літературі»¹.

Цей пасаж, який з'явився майже двадцять років по тому, є дуже цікавим з погляду інтелектуальної саморефлексії: дослідник пояснює зрушення у поглядах, яке сталося колись, намагаючись обґрунтувати свою сучасну позицію. Насправді, мабуть, переосмислення «причинно-наслідкових зв'язків» сталося трохи пізніше: і в доповідній записці, яку С. В. Кульчицький подав до ЦК КПУ, і в просторому матеріалі, виданому з дозволу того ж ЦК КПУ у вигляді брошури, причини голоду пояснювалися відходом від ленінських принципів аграрних перетворень на селі — цілком в дусі офіційних ідеологічних стандартів того часу.

Утім, головним було на той час інше. Доповідна, подана до ЦК КПУ, за його висловом, «блукала кабінетами декілька місяців». Мабуть, в «кабінетах» розмірковували, що робити з неочікуваними висновками, бо С. В. Кульчицький рекомендував визнати факт голоду, що само по собі в Україні 1987 р. було, м'яко кажучи, нестандартним вчинком, особливо для дослідника, який працював в офіційній установі, що здійснювала наукове забезпечення офіційних ідеологічних інституцій — а власне для них було вкрай важливе саме заперечення факту голоду 1932—1933 років. Утім, рекомендація визнати факт голоду аж ніяк не означала виходу за межі лояльності — хоча через двадцять років і спостерігаються спроби представити С. В. Кульчицького як потенційну жертву режиму, людину, яка всупереч владі донесла слово правди².

¹ *Кульчицький С. В.* Голод 1932—1933 рр. як геноцид. — К., 2005. — С. 31.

² В цьому сенсі майже анекдотичною видається стаття в *Нью Йорк Таймс*. Ось як виглядає історія у викладі кмітливого, але, мабуть, не надто поінформованого журналіста: «Чверть століття тому український історик на ім'я Станіслав Кульчицький отримав від своїх радянських владик завдання сфабрикувати хитромудру димову завісу. Накази були такими: зобразити голод початку 1930-х, який вбив мільйони українців, чимось неминучим, на зразок природного лиха. Відвести звинувачення від Комуністичної партії. Зберегти сталінську спадщину.

Однак, професор Кульчицький не погодився.

/.../

Він відмовився фальсифікувати свої відкриття, натомість, зробив їх надбанням громадськості, уникнувши покарання лише завдяки початку гласності, запровадженій радянським лідером Горбачовим». Див.: *Levy Clifford J.* A New View of a Famine That Killed Millions // *The New York Times*. 2009, 16 March, p. A11. Зрозуміло, сам С. В. Кульчицький не несе відповідальності за таку інтерпретацію його історичної ролі. Постає питання про кваліфікацію журналіста.

1988—1990 роки — період дедалі гостріших «боїв за історію» між правлячою комуністичною номенклатурною елітою з її ідеологічними структурами та «націонал-демократичною» опозицією, і водночас — час «переорієнтації» частини місцевої номенклатури на «суверен-комуністів». Голод 1932—1933 років як найбільш вражаючий символ злочинів влади дедалі більше використовувався як в політичній полеміці всередині країни, так і дискусіях поза її межами. С. В. Кульчицький, як член створеної ЦК КПУ комісії, брав участь в цій полеміці. Доступ до матеріалів, раніше невідомих дослідникам, підштовхує його до думки про те, що треба публічно визнати факт голоду, про який, за його власним твердженням, і так «знали всі»¹:

При цьому вчений виступав як представник офіційної науки, «мобілізований» на боротьбу проти «українських буржуазних націоналістів». Стаття в «Українському історичному журналі», підготовлена на початку 1988 р. і фактично присвячена голоду 1932—1933 років, називалася «До оцінки становища в сільському господарстві УСРР у 1931—1933 рр.»² — в ній йшлося про «продовольчі труднощі» в СРСР: Західному Сибіру, на Південному Уралі, в Північному Казахстані, на Північному Кавказі, на Кубані, Поволжі від Горького до Астрахані, Ростові, Тамбові, частині Курської області і в основних зернових районах України. Кількість жертв продовольчих труднощів, вказував автор, була значно меншою, ніж під час «катастрофічного голоду 1921 р.»³ — при цьому ця кількість не вказується⁴.

¹ Це твердження можна зустріти у багатьох публікаціях С. В. Кульчицького.

² Український історичний журнал. — 1988. — № 3. — С. 15—23. В січні того ж року (тобто до публікації в Україні) цю статтю як «контр-пропагандистський матеріал» було надруковано в газеті *News from Ukraine*. Цю статтю було надіслано першим секретарем посольства СРСР в Канаді Ю. Богаєвським Міжнародній комісії юристів. Радянський дипломат висловив сподівання, що стаття, яка є «ясним свідченням атмосфери гласності в нашій країні», допоможе комісії «чесно і об'єктивно оцінити наше минуле, нашу історію, яку, як ви пересвідчитесь, ми добре пам'ятаємо». Див.: *Hobbins A. J., Boye D. Seeking Historical Truth: The International Commission of Inquiry into the 1932—33 Famine in Ukraine // Dalhousie Law Journal. — 2001. — Vol. 24. — P. 162.* Цікаво, що у цій статті С. В. Кульчицький звинуватив у браку сумлінності та нахилі до фальсифікацій тих, хто намагається виокремити страждання українського народу за рахунок применшення страждань інших.

³ Там само. С. 15

⁴ Значно пізніше С. В. Кульчицький напише, що він ще в 1960-ті знав про серйозні демографічні втрати населення у першій половині 1930-х: «Про голод знав, як і всі інші. Навіть більше, маючи доступ до закритої в спецховищах демографічної інформації, я знав, що українське село втратило мільйони людей, і цю втрату не можна пояснити урбанізацією». Див.: *Кульчицький С. В. Как осмысливали голод 1932—*

Зрозуміло, значна частина статті була присвячена заходам партії щодо надання допомоги колгоспникам¹.

Цього ж року вийшла вже згадувана «планова» монографія С. В. Кульчицького з двома співавторами, яку було присвячено становленню «основ соціалістичного способу життя» селянства Української РСР. Цю книгу було подано до друку ще до створення комісії ЦК КПУ, жодного слова про голод в ній не було².

ПЕРЕОСМИСЛЕННЯ

У квітні 1988 р., виступаючи на засіданні дискусійного молодіжного центру в Інституті історії АН УРСР³, С. В. Кульчицький вперше повідомив про ймовірний дефіцит населення внаслідок голоду та репресій між 1933 та 1939 у чотири мільйони осіб⁴. Фактично з цього часу в розробці теми з'являється сюжет про втрати населення у зв'язку з голодом 1932—1933 років — сюжет, надзвичайно важливий як для еволюції поглядів дослідника на природу, причини і наслідки голоду, так і для інтерпретацій.

1933 г. в Украине // Историческое пространство. Проблемы истории стран СНГ. — 2007. — № 2. — С. 58.

¹ Стаття фактично була текстом тієї самої доповідної записки до ЦК КПУ. Цим сам автор пояснює її надто обережний як на момент публікації (березневе число журналу за 1988 р.) зміст і термінологію — вже пролунало слово «голодомор», вже проклинають Сталіна. «...Зміст і навіть лексика моєї статті в “Українському історичному журналі”, — згадує С. В. Кульчицький, — стали предметом гострої критики в пресі. Проминув лише рік після її написання, а суспільство вже по-інакшому дивилося на фундаментальні питання радянського буття» // *Кульчицький С. В. Как осмысливали голод 1932—1933 гг. в Украине // Историческое пространство. Проблемы истории стран СНГ. — 2007. — № 2. — С. 63.*

² Докладніше див. у розділі I.

³ Центр було створено під егідою партійних, комсомольських і очевидно інших органів для «спускання пари» під час публічних дискусій. Незалежно від мети організаторів на практиці ці дискусії, де домінували представники «неформальних об'єднань» на зразок Київського культурологічного клубу чи «Меморіалу», перетворилися на публічні демонстрації і мітинги проти влади. Історикам, яким доводилося виступати на цих зібраннях, фактично було відведено роль «цапа відбувайла». Тут тиск і вплив керованої «єдино вірним вченням» партії було замінено на тиск «народу», представленого розпаленими і розгніваними активістами. Можна припустити, що атмосфера цих зустрічей впливала на умонастрої істориків.

⁴ *Татаренко М. С. Створення міського молодіжного дискусійного центру при Інституті історії АН УРСР // Український історичний журнал. — 1988. — № 8. — С. 157.*

У липні 1988 р. відбувається зустріч С. В. Кульчицького з письменником В. Маняком, який запропонував вченому співпрацю у виданні спогадів і архівних матеріалів про голод 1932—1933 років. С. В. Кульчицький склав вже згадану анкету для читачів газети «Сільські вісті» — список запитань засвідчує, що вчений ще дотримувався позиції, згідно з якою партія робила все, аби подолати голод¹.

Утім, можна припустити, що спілкування з радикально налаштованим письменником та тиск публіцистики з вимогами радикалізації висновків щодо голоду, робота в архіві над збіркою документів вплинули на подальший дрейф дослідника в бік тієї версії голоду, проти якої він спочатку боровся.

Власне тоді ж вчений готує для товариства «Знання» брошуру під назвою «1933: трагедія голоду». Нібито за законами чорного гумору вона вийшла в серії «Теорія і практика КПРС» товариства «Знання» неймовірним на нинішні часи накладом у 62 000 примірників. Матеріал брошури дублюється² у чотирьох зимових публікаціях 1989 р. в газеті «Літературна Україна» — тодішньому рупорі письменницької та номенклатурної республіканської «фронди».

С. В. Кульчицький з його дослідженнями і висновками стає до лав поміркованих критиків комуністичної влади. Межі критики встановлює сама ця влада — варто пам'ятати, що в країні ще існує цензура і точиться дедалі запекліша ідеологічна боротьба, і автор наукових розвідок, що транслюються в пропаганду, працює в офіційній установі, яка транслює офіційні позиції влади.

У січні 1990 р. архівні матеріали, з якими працював С. В. Кульчицький, доповнилися свідченнями тих, кого опитували в рамках роботи комісії Конгресу США — верстку цих матеріалів до Києва привіз Дж. Мейс, — поки що ідеологічний опонент С. В. Кульчицького. Цікаво, що саме в цей час на найвищих щаблях партійного республіканського керівництва тривала дискусія щодо друку збірки документів про голод 1932—1933 років.

¹ Див. докладніше Частина I, розділ «До історії питання».

² Очевидно саме в цей час було закладено досить небезпечний для дослідника алгоритм дублювання наукових знахідок пропагандистсько-публіцистичними публікаціями — власне цього тоді вимагала ситуація, коли дослідники мали швидко реагувати на карколомно швидку зміну ідеологічної кон'юнктури. Це була дуже дискомфортна ситуація для істориків, які звикли до відносно спокійного існування. Судячи з подальшого розвитку теми в працях С. В. Кульчицького, цей алгоритм зберігся — сам дослідник пояснює це необхідністю якнайширшої популяризації історичного знання. Проте пастка залишається непоміченою — публіцистично-пропагандистський пафос починає визначати наукову мову, а потім висновки і узагальнення.

Як свідчить сам С. В. Кульчицький, він вже тоді свідомо спричинився до того, аби до збірки потрапили не лише документи, які підтверджували офіційну версію причин голоду (надмірні хлібозаготівлі), а й ті, що вказували на іншу причину — натуральне штрафування¹. Дослідник стверджує, що під час дискусій в Політбюро ЦК КПУ 26 січня 1990 р., куди він був запрошений як експерт, він не намагався нікого переконувати в тому, що голод мав іншу причину, яка не згадувалася в офіційній версії. Це, за його твердженням, запобігло вилученню документів, які вказували на цю причину (натуральні штрафи, вилучення у селян м'яса та всіх продуктів).

В іншому спогаді С. В. Кульчицький пише про цей епізод так: «Документи, виявлені в партійних архівах Москви і Києва /.../ я бачив за рік до їх публікації. На підставі кількох з них можна звинувачувати Сталіна в злочині геноциду, і я їх надалі використаю. /.../ Скажу, що справжнього змісту цих кількох документів тоді ніхто не побачив, і слава Богу! Якби побачили, то їх могли б вилучити з рукопису збірника. Нічого дивного в недооцінці їх змісту немає. Я теж не міг оцінити значення натуральних штрафів у брошурі 1989 р.»².

Таким чином, друге півріччя 1989 року — початок 1990 — це період, коли С. В. Кульчицький, згідно з його спогадами, нарешті усвідомлює нюанси, які змінюють його розуміння природи голоду 1932—1933 років — натуральні штрафи свідчать про те, що голод був організований з метою покарання селян. Тим не менш, він і далі дотримується тези про правильну ленінську аграрну політику (йдеться про період непу) і неправильну сталінську (період колективізації та «комуністичного штурму»).

Саме в цей час у дослідника оформлюються перші уявлення про голод 1932—1933 років як спланований акт геноциду. Якщо раніше йшлося про те, що голод був неочікуваним наслідком колективізації, форсованої індустріалізації (загалом — відступу від «ленінської політики на селі»), то тепер з'являється теза про спланованість голоду, наявність намірів організувати його. Йдеться про навмисний «терор голодом» (термін, запозичений у Р. Конквеста).

Звідси починається еволюція дослідника в його поглядах на голод 1932—1933 років як геноцид, еволюція, яка завершується не лише остаточним переходом в лави прибічників «геноцидної» версії голоду 1932—1933 років, а й на одного з найактивніших пропагандистів цієї версії.

¹ Кульчицький С. Джеймс Мейс. — К., 2008. — С. 25—26.

² Голод 1932—1933 рр. як геноцид: мовою документів, очима свідків. — К., 2008. — С. 45—46.

ГОЛОД ЯК ГЕНОЦИД

31 липня 1990 р. він закінчує свою частину колективної монографії «Сталінізм на Україні», присвячену дослідженню «економічних підвалин сталінізму», де пише: «Коли тема голоду почала вперше досліджуватися в нашій країні, питання про його причини посіло в наших наукових та публіцистичних розвідках чільне місце. Як і на Заході, поступово запанувала точка зору про штучний голод-геноцид. Це не дивно, бо ж існує величезна кількість фактів, які важко інтерпретувати інакше. Разом з тим, цілком ясно: історики ніколи не матимуть документальних доказів обґрунтування такої версії»¹. Голод 1933 року² пояснюється запровадженням методів продрозкладки, надмірними хлібозаготівлями, намаганням приховати голод, прагненням покарати селян голодним терором³.

30 серпня 1990 р. до набору здається індивідуальна монографія «Ціна “великого перелому” — в ній подається значно ширший матеріал, але з тими самими висновками щодо причин голоду 1932—1933 років. «На початку 1990-х рр., — пише С. В. Кульчицький, — мені вже стала зрозумілою в загальних рисах застосована в Україні технологія терору голодом. /.../ І далі наводиться цитата із книги «Ціна великого перелому»: «Голод і геноцид на селі були запрограмовані завчасно. А щоб голодуючі колгоспники не намагалися рятуватися втечею, як це робили поволзькі селяни у 1921 р., і тим самим розносили звістку про голод, українські кордони було перекрито»⁴. В іншому місці вчений підносить наведене речення до статусу «остаточного висновку». Отже, можна припустити, що впродовж одного літнього місяця 1990 р. дослідник, який вважав, що ніколи не знайдеться документальних свідчень на користь тези про голод-геноцид, доходить «потрібного» висновку.

Це посилення на власний досвід можна вважати досить показовим прикладом аберації пам'яті, конструювання власної версії власного минулого, — надзвичайно цікавим, бо це спогад фахового історика, людини високоосвіченої. Несвідомо історик редагує власну пам'ять, вже перебуваючи в рамках канонічного дискурсу голоду 1932—1933 років, власне, в рамках Го-

¹ Даниленко В. М., Касьянов Г. В., Кульчицький С. В. Сталінізм на Україні. 20-ті — 30-ті роки. — К., 1991. — С. 120.

² З цього часу С. В. Кульчицький відрізняє голод 1932 року і «голодомор» 1933.

³ Даниленко В. М., Касьянов Г. В., Кульчицький С. В. Сталінізм на Україні. 20-ті — 30-ті роки. — К., 1991. — С. 120—121.

⁴ Кульчицький С. В. Голодомор 1932—1933 рр. — геноцид українського народу // Голодомор в Україні 1932—1933 рр. Бібліографічний покажчик. Вип. 2. — Одеса, 2008. — С. 20.

лодомору. Проблема полягає в тому, що весь текст, який передує висновкові про заздалегідь сплановані «голод і геноцид», суперечить цьому висновкові¹ — матеріал, наведений С. В. Кульчицьким, засвідчує, що голод був спричинений «авантюристичною політикою партійно-державного керівництва», а не заздалегідь спланованою акцією. Грабунок селян взимку 1932—1933 років, занесення сіл-боржників на чорні дошки і блокування місцевостей, уражених голодом, були спробами, з одного боку, насильницькими заходами «вичавити» хліб із села, з іншого — приховати факт голоду.

Термін «геноцид», який взагалі в тексті виглядає як спонтанна авторська правка, поки що використовується радше як метафора. Знаходимо підтвердження у спогадах автора. «...Тоді, — пише він сам про цей період, — я не мислив юридичними категоріями Конвенції ООН про геноцид, і відповідно — не досліджував теми Голодомору в ракурсі цих категорій»².

У 2008 р., оцінюючи книгу «Ціна великого перелому», С. В. Кульчицький написав, що її перевагою був аналіз соціально-економічної політики Кремля, а вадою — «відсутність аналізу національної політики Кремля. **Без такого аналізу висновок про геноцид зависав у повітрі.** (Виокремлено мною. — Г. К.)»³

У даному разі тодішня згадка про заздалегідь спланований «голод і геноцид» справді зависає у повітрі — це радше данина новій риториці, ніж обґрунтований наведеною фактографією висновок. Утім, нас цікавить саме використання такої риторики — воно було досить симптоматичним — відбувався перехід на ту термінологію, якій судилося стати основою канонічного дискурсу, термінологію, яка вже сама формувала дослідницькі та інтерпретаційні завдання.

ТВОРЕННЯ ГОЛОДОМОРУ

Уся подальша дослідницька еволюція С. В. Кульчицького в темі голоду 1932—1933 років пов'язана з опануванням і популяризацією «геноцид-

¹ В цьому неважко пересвідчитися. Див.: *Кульчицький С. В.* Ціна великого перелому. — К., 1991. — С. 297—302.

² *Кульчицький С. В.* Голодомор 1932—1933 рр. — геноцид українського народу // Голодомор в Україні 1932—1933 рр. — Бібліографічний покажчик. _ Вип. 2. — С. 20. Це дуже цікаве зауваження з огляду на те, що у тій самій збірці була стаття про конвенцію ООН, з цитатами і коментарями. Див.: *Савельєв В. Л.* Трагедія українського народу у висвітленні зарубіжної історіографії // Голод 1932—1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — К., 1990. — С. 85—108.

³ *Кульчицький С. В.* Голод 1932—1933 рр. як геноцид: мовою документів, очима свідків. — К., 2008. — С. 48.

ної» версії подій 1932—1933 років — довкола неї формуються гіпотези і припущення, вибудовується вибіркова зв'язність подій, добираються факти. Фактично історик стає центральною фігурою творення історіографічної версії *Голодомору*, щоправда, її поміркованого варіанту.

Свою еволюцію С. В. Кульчицький характеризує як «світоглядну революцію», яка, за його власним твердженням, тривала більше як півтора десятиліття. І саме дослідження голоду 1932—1933 років, за його словами, було чинником цієї «світоглядної революції».

Спочатку, в період, який тривав сім-вісім років, йшло «...нагромадження архівного матеріалу, відтворення фактичної картини Голодомору. Довелося повірити “українським буржуазним націоналістам”, які розповідали, як Сталін виморював голодом український народ. На другому етапі відділ, в якому я працюю, здійснив впродовж дев'яти років системні дослідження природи радянського тоталітаризму. Голод 1932—1933 рр. увійшов у загальний контекст подій, що відбувалися в опанованій більшовиками країні у 1918—1938 рр. Стало можливим відповісти на питання ЧОМУ Сталін виморював голодом український народ. Якраз це потрібне для визначення природи Голодомору як голоду-геноциду відповідно до критеріїв, встановлених Конвенцією ООН...»¹.

Цю ретроспективу та її виклад, словесний ряд, можна вважати вельми цінним свідченням саморефлексії дослідника. Якщо вважати «точкою відправлення» 1986 рік, коли С. В. Кульчицький, за його власним висловом, «був мобілізований» для роботи над темою і відсічі «українським буржуазним націоналістам», то перший період приблизно збігається з другою половиною 1980-х — першою половиною 1990-х.

У цей час, за його висловом, «довелося повірити» тому, що Сталін «виморював голодом український народ». Якщо звернутися до праць С. В. Кульчицького цього періоду, неважко помітити, що він активно досліджує соціально-економічні аспекти виникнення голоду 1932—1933 років, на що він сам звернув увагу пізніше.

Учений вживає термін «геноцид» (переважно як метафору) і стверджує, що голод не мав національної спрямованості, тобто голодом виморювався не «український народ», а саме селянство — його етнічна належність в даному разі не має значення для розуміння природи і механізмів голоду. «Частка українців серед загиблих приблизно відповідає питомій вазі українців у загальному населенні республіки, — пише він у книзі 1990 р., — але це пояснюється неповнотою реєстрації в сільській місце-

¹ *Кульчицький С. В. Голод-геноцид в Україні. Матеріали до навчального курсу.* — К., 2006. — С. 197.

вості. Насправді ж величезне переважання українського населення в селах повинно було б підвищити цю частку. Молдавське, польське, німецьке і болгарське населення майже повністю проживало в селах, а тому постраждало від голоду не менше. Євреї ж мешкали головним чином у містах і смертність серед них мало відрізняється від нормальної. Більшість росіян зосереджувалася в містах, але серед порівняно нечисленного сільського населення зареєстрована основна частина смертних випадків. Всі ці закономірності вказують на те, що люди гинули залежно від місця проживання, а не від національності. Отже, геноцид цілив своїм вістрям не в українців як таких, а в сільське населення»¹. Навіть більше, тоді ж він вказує на ту обставину, що скористатися даними переписів для з'ясування точної динаміки приросту і втрат населення за національними ознаками неможливо. Як бачимо, не йдеться про «виморювання» саме українців — дослідник дотримується версії про соціальний вимір голоду як геноциду.

У 1993 р. він вже стверджує, що «організований у 1932—1933 рр. геноцид має доктринальне походження. В найбільш загальній формі слід висловитися так: безпосередньою причиною голоду-геноциду є комуністичне будівництво»². Логіка досить проста: комуністичний штурм кінця 1920-х — початку 1930-х спрямовувався на ліквідацію товарного виробництва і побудову централізованої економіки. Селянство чинило опір, тому його було покарано — через «терор голодом».

З тексту і контексту випливає, що С. В. Кульчицький дотримувався тези про геноцид як соціоцид, але окремі елементи риторики (голод — «удар по українському народу», ув'язування в одне ціле ліквідацію українзації і голоду) засвідчують появу нових мотивів. В подальшому, коли дослідник звернеться до теми на новому етапі її політичної актуалізації, цю тезу буде деталізовано і розвинено.

У 1993 р. еволюцію поглядів С. В. Кульчицького на голод 1932—1933 рр. оцінив Дж. Мейс: «Талановитий історик економіки, він ніколи не згадував про зв'язок між Голодом та тим, що паралельно відбувалося в галузі національної політики, і досі цілком відверто не звертається до цієї теми. Проте, отримавши доступ до ширшого кола документів, він зробив цю інформацію доступною. Він почав дослідження теми як радянський істо-

¹ *Кульчицький С.В.* Трагічна статистика голоду // Голод 1932—1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — К., 1990. — С. 79.

² *Кульчицький С.* Терор голодом як інструмент колективізації сільського господарства // Голодомор 1932—1933 рр. в Україні: причини і наслідки. Міжнародна наукова конференція. Київ, 9—10 вересня 1993 р.: матеріали. Відп. ред. С. Кульчицький. НАН України. Інститут історії України. — К., 1995. — С. 23—35.

рик, чия робота була рівною мірою політичною і науковою. З розширенням архівної бази він перестав бути радянським істориком і став просто істориком»¹. Останнє твердження не справдилося: в подальшому робота С. В. Кульчицького і далі була «рівною мірою політичною і науковою».

НАУКА, ПРОПАГАНДА, ПРОСВІТА...

У 1993 р. С. В. Кульчицький брав активну участь у підготовці громадських заходів, присвячених 60-й річниці голоду 1932—1933 років, зокрема, він був одним із головних організаторів міжнародної наукової конференції. І хоча в назві конференції містилося слово «наукова», наголос робився саме на її політичних та ідеологічних аспектах.

Варто звернути увагу на аргументацію дослідника щодо практичних результатів цієї конференції. С. В. Кульчицький вказував на те, що конференція має звернутися до Верховної Ради України «з наполегливим проханням відреагувати на 60-ту річницю голодомору»².

Необхідність такої дії науковець пояснював *raison d'etat*: існує попередня історія замовчування голоду 1932—1933 років вищими державними чинниками СРСР та УРСР. Нинішня тактика найвищого законодавчого органу країни, який усувався від заяв щодо 60-ї річниці трагедії, аби уникнути додаткової політичної напруги в суспільстві, нагадує таке замовчування. Відповідно — завдається шкода авторитетові держави. «...Більшість депутатів Верховної Ради³, — писав С. В. Кульчицький, — не хоче порушити це питання, бо розуміє, що воно буде використано в політичних цілях. В результаті їх опонентами поширюється думка про те, що назвати речі своїми іменами треба на якому-небудь міжнародному форумі типу трибуналу. Розвиток подій в такому напрямі означатиме поглиблення конфронтації політичних сил, в якій найбільше постраждає не одна зі сторін, а держава.

¹ Mace J. How Ukraine Was Permitted to Remember // The Ukrainian Quarterly. — Summer 1993. — Vol. XLIX, № 2. — P. 134.

² Концепція міжнародної наукової конференції «Голодомор 1932—1933 років в Україні» (рукопис). — С. 5. Архів автора. Документ люб'язно наданий С. В. Кульчицьким.

³ Нагадаємо, що більшість депутатів Верховної Ради у 1993 р. склали представники колишньої партійно-радянської номенклатури, директорського корпусу індустріальних підприємств і радгоспів, голови колгоспів. «Ліва» більшість ігнорувала ініціативи «націонал-демократів» стосовно відзначення 60-ї річниці голоду 1932—1933 років, тому в середовищі їхніх опонентів й виникла ідея «народного трибуналу».

Справді, якщо це історичне питання з колосальним політичним потенціалом розглядатиметься поза межами України, або навіть в Україні, але неофіційно (таке можливе в умовах демократії), то це означатиме удар по авторитету Верховної Ради як державного інституту»¹. Логіка аргументу зрозуміла. Наукові завдання підпорядковуються політичним, науковці мають вплинути на політиків і сприяти зміцненню авторитету держави. Така відверта політична актуалізація була загальною ознакою часу, але для нас вона цікава саме визначенням ролі професійного історика у практичному застосуванні свого ремесла і водночас — впливові такої практики на самого історика. С. В. Кульчицький в даному разі виступає в ролі «історика-державника», для якого наукове знання має передусім велике практично-політичне значення — «нема нічого нового під сонцем»...

1993 роком у С. В. Кульчицького завершується «перехідний» етап у розробці проблеми голоду 1932—1933 років. Його підсумки — перехід на базові положення «концепції Конквеста—Мейса», усвідомлення внутрішньої динаміки голоду 1932 р. і терору голодом 1933 р., поява сталого інтересу до «геноцидної» версії голоду, передусім в контексті особливостей радянського варіанту комуністичної ідеології та розв'язання національного питання в СРСР.

Упродовж 1990-х відбулася перерва в заняттях темою, під час якої дослідник звернувся до концептуальних проблем становлення комунізму в Україні². Він бере участь у конференціях з теми голоду, але лише повторює свої попередні висновки. На листопадовій (1998 р.) конференції, присвяченій голоду 1932—1933 років, він виступив не як дослідник голоду, а як спостерігач і літописець проблеми³.

У 1999 р. в серії «Україна крізь віки» вийшла монографія С. В. Кульчицького про міжвоєнний період, де він звернувся до теми геноциду та його спрямованості. Тут також поєднується теза про терор голодом як покарання селян за небажання працювати в колгоспах і повторюється висновок про те, що вістря геноциду спрямовувалося «не в українців як таких, а в сільське населення»⁴. Фактично і навіть текстуально повторюються

¹ Концепція міжнародної наукової конференції «Голодомор 1932—1933 років в Україні» (рукопис). — С. 3.

² *Кульчицький С. В.* Комунізм в Україні. Перше десятиліття. — К., 1996.

³ *Кульчицький С.* Проблема голоду 1932—1933 років та її місце в суспільно-політичному житті України кінця 80-х — початку 90-х років // Голод-геноцид 1933 р. в Україні: історико-політологічний аналіз соціально-демографічних та морально-політичних наслідків. Міжнародна науково-теоретична конференція. Київ, 28 листопада 1998 р.: Матеріали. — Київ—Нью Йорк, 1999. — С. 27—45.

⁴ *Кульчицький С.* Україна між двома війнами. — К., 1999. — С. 183.

його тези початку 1990-х — дослідник цікавиться іншими питаннями. Можна знайти й таке пояснення — С. В. Кульчицький скористався для книги, яка виходила в популяризаторській серії¹, вже готовим матеріалом, який зберігся з попередніх часів.

Наступний період актуалізації проблеми голоду 1932—1933 років для С. В. Кульчицького починається у 2003 р., можливо в зв'язку з 70-ю річницею трагедії, хоча в цей час дослідник ще явно повторює сам себе. У жовтні 2003 р. на міжнародній конференції у Віченці (Італія) він знову виступає як літописець історії проблеми, а не як її дослідник².

Цього ж року у співавторстві з Г. Єфіменком С. В. Кульчицький опублікував нарис, присвячений демографічним вимірам голоду. Питання про геноцид в цій роботі порушується непрямо, — дослідника більше цікавила конкретика цифр, пов'язаних з обрахунком демографічних втрат України. Проте відгомін попередніх і поточних дискусій (як академічних, так і політичних) щодо причин і наслідків голоду і голодомору (С. В. Кульчицький вже постійно користується цим терміном) відчувається як в контексті, так і у відповідях на запитання інтерпретаційного характеру.

«Демографічна статистика, — зауважував С. В. Кульчицький, — не може відповісти на питання, чому стався голодомор. Проте вона відповідає на питання про те, хто був на прицілі у влади — селяни, чи українці? Щоб відповідь була правильною, треба вміти поставити це питання»³. Цього разу правильна відповідь виглядала так: «терор голодом цілив своїм вістрям не в етнічних українців, а в сільське населення»⁴.

Фактографічно і місцями дослівно публікація знов-таки відтворює текст 1990 р. — можна було б потрактувати це як брак інтересу до предмету, якби одночасно під егідою Інституту історії України Національної академії наук України не вийшла величезна колективна праця, де С. В. Кульчицький був одним із співавторів⁵. В цій книзі, у розділі, при-

¹ Через «організаційні обставини» авторам п'ятнадцятитомника доводилося готувати досить об'ємні тексти в «історично стислі» терміни (два-три місяці). Тому всі вони скористалися наявним матеріалом для підготовки своїх томів.

² Convegno internazionale di studi La granda carestia, la fame e la morte della terra nell'Ucraina del 1932—1933 (Vicenza, 16—18 ottobre 2003) // www.aisu.it/convegni/vicenza.pdf (дата звернення 20 жовтня 2008 р.).

³ Кульчицький С., Єфіменко Г. Демографічні наслідки Голодомору 1933 р. в Україні. Всесоюзний перепис 1937 р. в Україні: документи та матеріали / НАН України. Інститут історії України. — К., 2003. — С. 63—64.

⁴ Там само. С. 65.

⁵ Голод 1932—1933 років в Україні: причини та наслідки. К., 2003. Варто звернути увагу на назву колективної монографії — слова «голодомор» і «геноцид», які вже звично домінують в канонічному дискурсі, тут відсутні.

свяченому демографічним аспектам голоду 1932—1933 років, ще раз майже без змін відтворюється фактографія та текст щойно згаданого нарису, але цього разу акцент змінено. «Терор голодом, — пише він, — було застосовано лише в двох регіонах Радянського Союзу — в УСРР і на Кубані. Національна спрямованість терору голодом визначається тим, що в обох регіонах чисельність українців у складі населення перевищувала дві третини.

Якщо до 1933 р. сталінська тоталітарна держава здійснювала масові репресії за соціальною ознакою, то від 1933 р. розпочався терор за національною ознакою. В Україні він був спрямований одночасно проти селян (терор голодом) і проти національної інтелігенції (масові арешти)»¹.

Восени 2004 р. згадану колективну працю було презентовано в Москві. Презентація супроводжувалася досить жорсткими дискусіями: російські історики навідріз відмовлялися приймати «геноцидну» версію голоду 1932—1933 років, яка на цей час стала вже канонічною в українській історіографії і фактично домінувала в текстах 900-сторінкового тому.

Здається, саме після цього у дослідника визріло бажання *довести* російським колегам те, щодо чого вони не лише висловлювали сумніви, а й заперечували. С. В. Кульчицький зосереджується на доведенні тези про те, що терор голодом (цього разу вже домінує термін «Голодомор» — саме так, з великої літери) саме і є проявом геноциду. Цього разу, згадує він, «я заново переглянув документи, що мають відношення до Голодомору, під кутом зору критеріїв, які сформульовані в Конвенції ООН для визначення геноциду». Процес переосмислення тривав з жовтня 2005 до лютого 2007 і супроводжувався стрімким зростанням кількості публікацій.

У 2005 р. невеликим накладом виходить книга з програмною назвою «Голод 1932—1933 рр. як геноцид». Міркування про причини і спрямованість голоду вмонтовуються в ширшу концепцію побудови «держави-комуни», вродженого доктринального екстремізму більшовиків і несумісності їхньої ідеології з принципами приватної власності. Кінець 1920-х — початок 30-х — це, за С. В. Кульчицьким, спроба нового комуністичного штурму, який був неможливий без масового примусу і терору проти приватних власників, які чинили опір. Подолати цей опір в період штурму, загнати селян в колгоспи і змусити там працювати можна було лише терором. На той час переважну більшість приватних власників складало селянство — зламати його опір Сталін намагався спочатку колективізацією, а потім голодним терором. В Україні застосовувала-

¹ Див.: Голод 1932—1933 років в Україні: причини та наслідки. — К., 2003. — С. 511.

ся специфічна, найжорстокіша форма терору — натуральні штрафи, вилучення всього їстівного у селян.

У цій книзі остаточно артикулюється й ідея про геноцид українців не як етносу, а як політичної нації, яка стає домінуючою темою в усіх наступних працях історика, які, утім, виглядають як один базовий текст, оздоблений риторичними варіаціями¹.

У цей час С. В. Кульчицький не лише доводить до логічного завершення свою концепцію голоду 1932—1933 років як геноциду, а й навіть більше, стає одним з найактивніших пропагандистів цієї ідеї. Щоправда, його аргументація і сенс поняття «геноцид» серйозно відрізняються від стандартної «геноцидної» риторики *Голодомору*, властивій представникам діаспори, публіцистам, В. Ющенкові та його оточенню, ентузіастам ідеї про «знищення українства Московщиною» — власне усім тим, хто відстоює ідею голоду 1932—1933 років як удару по етнічних українцях.

Фактично дослідник створив нову версію пояснення причин голоду 1932—1933 років. Передусім, він остаточно виокремив «голод» і «голодомор» (перші вказівки на необхідність розрізняти динаміку і спрямованість голоду в 1931, 1932 і 1933 роках з'являлися у С. В. Кульчицького ще на початку 1990-х). В даному разі голод триває впродовж 1932 р., Голодомор — перші шість місяців 1933, його «пусковим механізмом» стає тотальна конфіскація продовольства та блокада голодуючих регіонів — центральним елементом голодомору, за С. В. Кульчицьким, є «терор голодом». Таке термінологічне уточнення (голод — голодомор — терор голодом) потрібне для подальшого обґрунтування нової інтерпретації «голодомору-33» як геноциду.

Апеляція до «геноцидної» версії голоду 1932—1933 років виглядає таким чином. С. В. Кульчицький вказує на те, що Конвенція ООН є документом, який неповністю відповідає завданням відповідної кваліфікації голоду 1932—1933 років. По-перше, визначення геноциду в Конвенції ООН є неповним, бо з нього під тиском СРСР було вилучено термін «соціальна група» як об'єкт геноциду. По-друге, «конвенція ООН про геноцид не бере до уваги логіки злочину, тобто причини і мотиви нищення людських груп. Треба довести тільки те, що злочинець мав намір знищити певну групу»².

¹ У 2007 р. у серії «Невідома Україна»(!) видавництва «Наш час» в рамках державного замовлення вийшла монографія з промовистою назвою: «Голодомор 1932—1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення», яка є розширеною версією попередньої книги з майже ідентичною назвою.

² Кульчицький С. В. Голодомор 1932—1933 рр. як геноцид. — С. 228.

Визнавши недостатність/неповноту положень Конвенції ООН, С. В. Кульчицький все ж таки звертається до неї, твердячи, що натуральні штрафи (конфіскація всього продовольства) та блокада голодуючих регіонів підпадають під статтю II пункт «с» Конвенції: «навмисне створення для якоїнебудь групи життєвих умов, розрахованих на цілковите або часткове знищення їх»¹. Отже, застосувати всі положення Конвенції до всього комплексу подій 1932—1933 років, пов'язаних з голодом неможливо, але цього й непотрібно, бо в принципі достатньо й однієї ознаки, щоб кваліфікувати певні дії та події як акт геноциду. Довівши наявність ознак геноцидних дій щодо певної групи (конфіскація продовольства, блокада голодуючих регіонів)², дослідник взявся довести наявність такої групи і окреслити її параметри.

Попередні дискусії з опонентами «геноцидної» версії подій 1932—1933 років показали, що визначення об'єктом геноциду лише однієї етнічної групи викликає численні заперечення як фактологічного (в Україні і поза її межами гинули представники інших етнічних груп), так і морально-етичного характеру. До того ж справдилося передбачення С. В. Кульчицького, зроблене ще на початку 1990-х: знайти документальні підтвердження, що першочерговим об'єктом навмисного знищення голодом були саме українці як етнічна група, не вдалося.

Отже, нове прочитання наявного матеріалу і не в останню чергу внесок самого С. В. Кульчицького в легітимізацію «геноцидної» версії *Голодомору* українським парламентом³ потребувало іншого фактографічного виміру та іншого способу пояснення.

І тут в пригоді сталися багатолітні студії з природи радянського комунізму та української радянської державності. Оскільки в Конвенції ООН як об'єкт геноциду згадується «національна група», виникла ідея трактувати українців саме в такому ключі. Певною мірою тут прислужилася давня теза Дж. Мейса про те, що голод спрямовувався проти громадян української держави⁴. «Український народ, — писав у листопаді 2005 р.

¹ Кульчицький С. В. Голодомор 1932—1933 рр. як геноцид. — С. 232.

² Факт допомоги голодуючим, яка розпочалася у лютому 1933 р., дослідник також вважає доказом на користь тези про геноцид, бо допомога була вибірковою, вона спрямовувалась на врятування тих, хто працював в колгоспах і радгоспах. Ця думка висловлена в зауваженнях С. В. Кульчицького до цього тексту (квітень 2009 р.).

³ С. В. Кульчицький та В. І. Марочко разом з архівістами та працівниками Секретаріату Президента готували об'ємну папку з матеріалами для депутатів, що брали участь в засіданні Верховної Ради, присвяченому обговоренню та ухваленню закону про голод 1932—1933 років — приклад «фізичної» інструменталізації історії.

⁴ Див.: Голод 1932—1933 років в Україні: причини та наслідки. — К., 2003.

С. В. Кульчицький, — слід сприймати не лише як етнос, але і як політичну націю, а Україну — не як територію, на якій живуть українці, а як країну» — ці твердження адресуються саме ситуації 1932—1933 років¹.

Далі будується дуже цікава проекція з сучасного в минуле. С. В. Кульчицький оперує термінами і поняттями людини, яка живе в умовах української державності, що відбулася. Історична ситуація, що виникла після 1991 р., проектується на минуле. Поняття «громадяни української держави» застосовується щодо періоду 1920—1930-х років.

За С. В. Кульчицьким, СРСР був «етнократичною диктатурою у формі федерації демократичних республік»². Українська СРР як «демократична республіка» мала власних громадян — «український народ», який прагнув незалежності і власної державності. Основою «українського народу» було українське селянство. Соціально-економічна і політична криза, яка виникла внаслідок «комуністичного штурму» рубежу 1920—1930-х, створила загрозу для Й. Сталіна та «кремлівських покидьків», центральним елементом цієї загрози були громадяни «демократичної республіки України» з їхніми віковичними прагненнями державної незалежності: «Геноцид громадян України, спричинений, звичайно ж, не етнічним походженням, а претензіями на власну державність у централізованій тоталітарній імперії, відбувався на тлі глибокої соціально-економічної кризи і огортався з боку влади багатьма маскувальними нашаруваннями. /.../ У кризовій ситуації українські сподівання на державність здалися Сталіну стократ небезпечнішими»³.

Голод 1932—1933 років, і особливо голодомор — тобто конфіскація усіх їстівних запасів селян, — це був «випереджувальний удар» Й. Сталіна по загрозі відокремлення України. Голодомор-геноцид 1933 р. — це удар

¹ *Кульчицький С.* Почему он нас уничтожал?: Сталин и украинский голодомор. — К.: Українська прес-група, 2007. — С. 96.

² Там само. Ці взаємопов'язані твердження, на мій погляд, хибують на декларативність — їх не підтверджено ані власною фактографією, ані посиланнями на спеціальні дослідження. Так само не пояснюється зміст і значення понять «громадяни України», «демократична республіка». Чи можна вважати УСРР «демократичною республікою», якщо в ній цілі соціальні верстви було позбавлено виборчого права і вони були об'єктами соціального пресингу (згадаймо хоча б чистки радянських установ, соціальні квоти на отримання освіти), якщо після 1924 р. в ній існувала і керувала лише одна політична партія, а її реальні чи удавані опоненти були об'єктами політичних репресій? Чи можна вважати неписьмених, неосвічених, безпаспортних селян, тодішня громадянська ідентичність яких і досі залишається поза увагою дослідників, повноцінними «громадянами України»? Це лише початок списку запитань, які виникають як перша реакція на наведені тези С. В. Кульчицького.

³ *Кульчицький С. В.* Голодомор 1932—1933 рр. як геноцид. — С. 229.

по перспективі 1991 р., від якого постраждали саме українські селяни — основа «українського народу» — «громадян УСРР». «Українські селяни, що були серцевиною українського народу, що мав великий досвід визвольної боротьби і спромігся використати в 20-х рр. ХХ століття радянську форму державності як плацдарм для можливого у майбутньому відділення від СРСР. Ось проти такого майбутнього і був спрямований терор голодом»¹.

Наведені приклади дають підстави для такого припущення: концепція С. В. Кульчицького «Голодомор як геноцид» стала спробою модифікувати тезу про геноцид проти етнічної групи, додаючи «буферне» поняття про українців як «громадян УСРР». Цей модифікований варіант нібито дозволяє нейтралізувати надто провокаційний і дразливий елемент етнічної ексклюзивності канонічної версії подій 1932—1933 років і водночас зберегти надзвичайно важливу тезу про геноцид — і тут С. В. Кульчицький, незалежно від його особистих намірів, виступає вже як пропагандист «державницької» версії національної історії та оборонець офіційного канону історичної політики.

Фактично в 2005—2008 рр. відбулася друга «мобілізація» дослідника — щось на зразок 1987 р., відмінність полягала хіба що в тому, що цього разу С. В. Кульчицький попрямував на фронт добровольцем. У 2004—2008 роках він став найактивнішим творцем і пропагандистом канонічної версії *Голодомору*, яка стала важливою складовою історичної політики і політики пам'яті президента В. Ющенка.

Активна суспільна роль історика не могла не позначитися на змісті і формі його наукових розробок. Виникла ситуація, коли у дослідника, який взявся за надзвичайно складну, суперечливу і політично «гарячу» тему, просто не залишалось часу на її фундаментальне осмислення, на пошук нових аспектів: будь-які новації були можливі лише у вузькому пізнавально-інтерпретаційному коридорі *Голодомору*, дослідницька енергія спрямовувалась не так на те, щоб переосмислити накопичений за два десятиліття емпіричний матеріал², як на те, щоб розташувати його у таку вибірккову послідовність, яка допоможе *довести* «геноцидну» версію подій 1932—1933 років.

¹ Там само.

² Праці С. В. Кульчицького про голод 1932—1933 років, видані в 2006—2008 рр. відрізняються від його попередніх робіт досить обмеженим колом джерел. Його найбільша праця «Голодомор 1932—1933 рр. як геноцид. Труднощі усвідомлення» базована майже винятково на опублікованих раніше збірках документів, деякі «свіжі» посилання на архіви мають суто «косметичне» значення. Вельми симптоматичним є те, що ця книга рясніє посиланнями дослідника на власну працю 1991 р.

Цікаво, що саме в цей період змінилося класичне співвідношення між науковим дослідженням та популяризацією його результатів, де перше завжди передує іншому: популяризаторські статті, публіцистика, ставали основою для наукових текстів: «У мене нерідко виходило так, що саме виступ в газеті “День” ставав основою для наступної статті в науковому журналі чи доповіді на конгресі, конференції, симпозіумі. Так народжувався жанр наукової публіцистики, що вельми відрізнявся від усім відомого науково-популярного жанру»¹. Такий метод передбачав оперативність: «коли я брався за статтю для поважної газети, хотілося якнайшвидше обнародувати свої, нерідко “єретичні” думки в області історії радянського комунізму»².

Існування в двох іпостасях — дослідника і популяризатора/пропагандиста — призводило до того, що межа між ними зникала. Науковець поступався місцем публіцистові³, завдання наукового аналізу — потребам певної суспільної місії, наукова мова — просвітницькому і звинувачувальному пафосові, афірмативній, наступально-стверджувальній риторичі. «Ми не можемо, — писав С. В. Кульчицький у 2006 р., — залишити правду про Голодомор недоступною розумінню міжнародної громадськості й громадян самої України. Ми зобов'язані показати, чому кремлівська нелюдь прийняла рішення про цілком усвідомлену, наперед розраховану й ретельно забезпечену добре продуманими організаційно-політичними заходами людовбивчу акцію на частині території своєї власної країни (Курсив мій. — Г. К.)»⁴.

Виконання цього зобов'язання диктує й відповідну лексику. Наукові терміни і категорії поступаються метафорам та ярликам, пояснення причин досить складного багатовимірного історичного явища зводиться до егоїстичних мотивів кремлівської верхівки.

В одній з найбільш цитованих книг С. В. Кульчицького читач може довідатися, що Голодомор організований «купкою кремлівських покидьків», які «побоювалися, що народний гнів їх змете з насиджених місць на верхівці влади»⁵. Та сама теза, викладена у тій самій книзі, але у спо-

¹ Кульчицький С. Почему он нас уничтожал? — С. 201.

² Там само.

³ За неповними даними, на 2002—2006 р. припадає 71 публікація С. В. Кульчицького на тему голоду 1932—1933 рр. З цієї кількості до наукових можна віднести 14 (статті, тексти виступів на наукових конференціях, монографії, брошури). Решта — публіцистика. Підраховано за: Голодомор в Україні 1932—1933 рр. Бібліографічний покажчик. Вип. 2. — К., 2008.

⁴ Кульчицький С. В. Голод-геноцид 1932—1933 рр. в Україні. Матеріали до навчального курсу. — К., 2006. — С. 249—250

⁵ Кульчицький С. Почему он нас уничтожал? — С. 165.

кійнішому, наближеному до наукової термінології тоні виглядала так: «...будівництво “держави-комуни” і включення в нього багатомільйонного селянського населення були наслідком суб’єктивних дій невеликої кількості конкретних осіб. Цей процес являв собою постійне протиборство групи вождів правлячої партії і широких народних мас. Народ прагнув залишатися самим собою, а вожді намагалися втілити в життя власні уявлення про те, як йому треба жити»¹.

У цих дихотоміях, які набувають статусу висновків і узагальнень, неважко углядіти слідування давній українській народницькій традиції і навіть данину певному романтичному містицизму. «Народ» постає колективною істотою з незмінними чеснотами, які є антитезою злочинним «верхам».

Так само кидаються у вічі ремінісценції з радянською квазі-марксистською традицією з її протиставленням експлуататорських «верхів» експлуатованим «низам» — бо «широкі народні маси» зі всією очевидністю постають об’єктом масштабного і жорстокого визиску та суб’єктом спротиву цьому визискові. Зрештою, якщо вже йдеться про історіографічну приналежність, не можна не помітити слідування інтелектуальній традиції «тоталітарної школи» західної історіографії, яка пояснювала всі надміри, крайнощі і ексцеси тоталітаризму специфікою політичних структур і діями верхівки².

Досить характерною рисою праць С. В. Кульчицького про голод 1932—1933 рр. періоду 2005—2008 років є їхня внутрішня композиційна суперечливість — наочне свідчення конфлікту між мовою дослідника і гаслами пропагандиста. Там, де викладається фактографія і супутні коментарі, читач оглядає докладну картину механізмів хлібозаготівель, політичних рішень, реакцій на них, позицій різних учасників процесу. Вчений не обмежується макрорівнем, а іноді звертається й до соціально-антропологічних вимірів проблеми.

Зокрема, цілком в рамках канонів науково-аналітичної історіографії витримано його студії з демографії голоду 1932—1933 років. Панорама подій і фактів 1932—1933 років подається в канонах добротного позитивізму і засвідчує глибоке знання предмету до найдрібніших деталей і нюансів³. Так само він згадує про інші етнічні групи — жертви голоду.

¹ Там само. С. 184.

² За С. В. Кульчицьким, Сталін ретельно спланував, виконав і замаскував свій злочин — голод 1932—1933 років.

³ Див.: *Кульчицький С. В. Голодомор 1932—1933 рр. як геноцид. Труднощі усвідомлення*. К., 2007; його ж: *Голод в Україні 1932—1933 рр. як геноцид: мовою документів, очима свідків*. — К., 2008.

Усе змінюється, коли вчений переходить до узагальнень та інтерпретацій, покликаних довести концепцію голодомору-геноциду, власне, вступає в ідеологічний простір *Голодомору*. Мова науки зникає, її заступає мова популярних брошур і пропаганди. Оповідання перетворюється на промову. Промовець *зобов'язаний* виконати певну суспільну місію, він повинен *довести* і *донести*, *розтлумачити* і *переконати*. І тоді попередня масштабна картина голоду 1932—1933 років, що складається з величезної кількості чинників, дій, контрдій, взаємодій, тенденцій і спонтанних реакцій, суперечливих фактів і не до кінця з'ясованих мотивів і рішень, редукується до пласкої схеми «злочинний план — злочинне виконання — жахливі наслідки», дуже придатної для публіцистики і політичних контроверсій, але неприйнятної для науки.

Дослідник голоду 1932—1933 років перетворюється на адепта *Голодомору*. В цьому разі його тексти (так само як і тексти інших популяризаторів канонічної версії Голодомору) можуть слугувати ілюстрацією дотепу, популярного в пост-структуралізмі: не він говорить мовою, а мова говорить ним.

ПІДСУМКИ: ДОСЛІДНИК І ВЛАДА

Підіб'ємо підсумки. Тридцять років тривала еволюція поглядів С. В. Кульчицького на проблему голоду 1932—1933 років в Українській СРР, відображена в декількох наукових працях і десятках і сотнях публіцистичних творів. Цю еволюцію можна охарактеризувати як процес переходу від заперечення самого факту голоду 1932—1933 років до формування канонічної версії події, власне, до *Голодомору*, і потім — до часткової ревізії цієї версії.

Гадається, приклад того фрагменту наукової біографії С. В. Кульчицького, який стосується вивчення історії голоду 1932—1933 років та трансформації голоду в *Голодомор*, може слугувати досить виразною ілюстрацією взаємодії професійного історика з канонічним дискурсом і професійної трансформації вченого, який взявся виконувати суспільну *місію*.

На зламі 1980-х — 1990-х С. В. Кульчицький був одним з тих, хто формував цей дискурс — як в науковій мові, так і в мові політики та ідеології. Можна сказати, що він сам сформував пізнавальні та інтерпретаційні рамки і сформулював базову риторику, яку він сам же згодом намагався модифікувати.

Усередині цих рамок і в межах цієї риторики можна було уточнювати нюанси і навіть робити міні-відкриття (наприклад, з'ясувати кількість

жертв голоду, уточнювати динаміку подій, знаходити нові факти, навіть урізноманітнювати термінологію тощо). Однак вихід за згадані межі геноцидної версії вже був неможливий, бо вона встановлює жорсткі рамки, вихід за які вже буде її запереченням.

Методологічна еволюція дослідника розтягнулася на тридцять років. Вона розпочалася з політичних дискусій з «тоталітарною школою» західної історіографії і привела до переходу на її базові позиції. Заочна дискусія з Р. Конквестом і Дж. Мейсом закінчилася запозиченням не лише їхніх методологічних та інтерпретаційних постулатів, а й термінології.

Після короткочасного переходу на «етнічну» версію голодомору-геноциду дослідник вдався до спроб обґрунтувати версію про геноцид «політичної нації», тієї, яка нібито виникла унаслідок революції 1917—1921 рр. та політики коренізації — це можна вважати модифікацією згаданої версії.

Пошуки причинно-наслідкових зв'язків, базовані на соціально-економічних детермінантах, поступилися пошука причин і наслідків у сфері політичних структур, ідеології та суб'єктивних намірів вождів з помітною перевагою на користь останніх — явна ознака «тоталітарної школи».

На зміну уявленням про селянство як об'єкт класової експлуатації і примусу прийшли тези про нього як суб'єкт націотворення і об'єкт політичного терору, спровокованого цією його роллю — теза, яка виглядає дещо декларативною і поки що не підтверджена фактографією.

Науково-світоглядна еволюція дослідника відбувалася на тлі процесу «націоналізації» вітчизняної історії і дедалі інтенсивного втручання державних чинників у політику пам'яті та історичну політику — С. В. Кульчицький був активним учасником цих процесів, його біографія є цікавим прикладом динаміки взаємодії між професійною історіографією і політикою, між дослідженням і пропагандою, між дослідником і владою.

Варто зауважити, що С. В. Кульчицький належить до тих істориків, які відстоюють «поміркувану» версію *Голодомору*. Зокрема, як вже згадувалось, він дотримується зваженої позиції стосовно підрахунків демографічних втрат, критично ставлячись до мегаломанських претензій радикальних adeptів *Голодомору* — що спричинило їхню вкрай роздратовану реакцію (див. наступний розділ).

Важливим здобутком стала більш тонка хронологічна диференціація подій 1932—1933 років, передусім виокремлення періодів до і після початку зими 1933 року¹.

¹ Хронологічно останній узагальнюючий звіт чи звід поглядів С. В. Кульчицького на проблему голоду 1932—1933 років в монографічному форматі — його публікація 2013 року. Див.: *Кульчицький С. Український Голодомор в контексті політики*

С. В. Кульчицький не ігнорує тему втрат від голоду серед неукраїнських етнічних груп, навіть більше, він констатує «пропорційність» втрат відповідно до частки цих груп в населенні УСРР.

Зрештою, він визнає загальносоюзний характер голоду 1932—1933 років, виокремлюючи Голодомор як специфічний прояв ширших процесів.

Гадається, приклад інтелектуальної біографії С. В. Кульчицького як дослідника голоду 1932—1933 років і творця *Голодомору* — це той випадок, де у взаємодії дослідника і влади перемагає влада¹.

Йдеться навіть не так про владу як інститут, коли вчений або з примусу, або внаслідок обставин, або за власним вибором працює для цієї влади. У випадку з С. В. Кульчицьким можна навіть знайти моменти незгоди з такою владою.

Але є набагато важливіша влада, яка диктує, спонукає і примушує. Ця влада може бути набагато потужнішою і небезпечною для ідеї інтелектуального суверенітету дослідника, бо він є її співтворцем і її ж частиною — це влада дискурсу. Докладніше про це — в наступному розділі.

Кремля початку 1930-х років. К., 2013, 208 с. Оскільки наближається 85-та річниця голоду 1932—1933 років, можна не сумніватися, що ми станемо свідками чергового звернення вченого до теми.

¹ У публікації 2016 року, присвяченій темі «історик і влада», мій учитель не погодився з деякими моїми міркуваннями щодо його доробку. На жаль, він вдався до такого способу дискусії, якому він мене не навчав. Див.: *Кульчицький С. В. Історик і влада // Історик на зламі епох. Станіслав Кульчицький: Матеріали до біобібліографії. Інтерв'ю. Спогади / Упорядники бібліографії І. Кузьміна, О. Юркова; автор історіографічного нариса О. Юркова. — К.: Інститут історії України НАН України, 2016. — С. 358—359.*

РОЗДІЛ ІІІ
СЛОВА І СМИСЛИ

Глава 1

ДИСКУРС

Фактографія. — Цифри. — Риторика. — Моралізаторство. — Антропоморфізми. — Голодомор як релігія. — Голодомор та Інший. — Голодомор як дискурс: родові ознаки. — Промовці. — Терміни і поняття: геноцид і Голодомор. — Голодомор = геноцид?

У попередніх розділах основну увагу приділялося взаємодії історії, політики і професійного історіописання на прикладі *Голодомору* як специфічної форми культурної реальності, утвореної в результаті взаємодії згаданих трьох складових.

У цьому розділі ми зосередимося на деконструкції *Голодомору*, головним чином через розгляд складових його дискурсу¹, виявлення взаємозв'язків цього дискурсу з культурною та інтелектуальною традицією (чи традиціями), інтересами певних суспільних чи політичних груп; ми поглянемо на *Голодомор* як на історичний приклад конструювання «колективної пам'яті», зокрема і як на продукт «політики пам'яті», спробуємо з'ясувати чи принаймні описати механізм творення та дії «колективної пам'яті».

Нарешті, на прикладі *Голодомору* ми розглянемо проблему творення та аналізу історичного наративу, проблему вибору пізнавальних та інтерпретаційних стратегій, позицій історика в конфлікті між уявленнями про історичне явище і способами наукового усвідомлення цих уявлень.

Головна мета цього розділу — ввести дискусію про голод 1932—1933 років і про *Голодомор* у ту сферу наукового обговорення, яка має справу з аналізом політики пам'яті, чи у ширшому розумінні — історичної політики, означити ті сюжети та проблемні зони, які зазвичай перебувають поза увагою дослідників, власне, довести, що проблема голоду 1932—1933 ро-

¹ Дискурс — мовлення, спосіб і система висловлювань, обумовлених соціально (зокрема і культурно). В даному разі йтиметься про структури дискурсу *Голодомору*.

ків є набагато масштабнішим історіографічним і культурним явищем, ніж вона презентована в рамках канонічної версії.

Для осягнення природи і функціональних можливостей *Голодомору* чи не найважливішим є розуміння його мови, його побудови, логіки та вибору форм презентації. Попри величезну кількість літератури, яку присвячено аналізу теми голоду 1932—1933 років, жодний дослідник, навіть з числа «ревізіоністів», мало звертав увагу на дискурсивні практики¹, які з кінця 1980-х перейшли з політичного і публіцистичного лексикону не лише до словника влади і риторики історичної політики, а й в наукову термінологію та мову історичної освіти.

Головне завдання — аналіз і зіставлення дискурсивних практик стосовно голоду 1932—1933 років, які виникли і усталилися впродовж 1980—1990-х років. Я не претендую на глибокий системний дискурс-аналіз в стилі соціолінгвістики чи пост-структуралізму, йдеться радше про опис усталених мовних практик і способів репрезентації теми, які мають соціальне (суспільне) значення і впливають на спосіб конструювання дійсності, реальної чи удаваної.

Йдеться також про те, в який спосіб певний дискурс чи дискурсивні практики утворюють, формують опис об'єкту і водночас впливають на суб'єкт, і навіть творять його. Об'єктом в даному разі є образ голоду 1932—1933 років, суб'єктом — творці цього образу.

Далі йдеться передусім про тексти (наукові і публіцистичні, офіційні та неофіційні) і дискусії (розмови, заяви, суперечки, аргументацію), про риторику презентації теми. Ми спробуємо з'ясувати, в який спосіб сформувався певний стандартний текст² (метанаратив), риторичні форми, мовний спосіб опису образу голоду 1932—1933 років, які, власне, складають канонічний дискурс про голод 1932—1933 років.

Подальший розгляд дискурсу *Голодомору* навмисно подається з мінімальним уживанням його активної риторики, яка є предметом окремого аналізу.

¹ Звичайно, можна знайти публікації, де слово «дискурс» вживається, навіть у назві. Але там цей термін радше використовується як науковоподібна прикраса, а не як аналітична категорія. Див., наприклад: *Марочко В. І.* Статистика жертв Голодомору: антропологічно-демографічний дискурс // *Український історичний журнал*. — 2017. — № 5. — С. 112—132.

² Текст — це не лише друковані праці (статті, книги, виступи). Текст міститься у візуальних репрезентаціях, наприклад, меморалах, пам'ятниках, фільмах, картинах, ілюстраціях тощо.

ФАКТОГРАФІЯ

Як голод 1932—1933 років представлений в канонічній версії з погляду фактографії?

З весни — літа 1932-го до кінця весни 1933 року в Україні тривав масовий штучний голод. Він виник в ході інтенсивної експропріації державою хліба в колгоспах, радгоспах та індивідуальних господарствах, до якої взимку 1932—1933 років додалися конфіскації всього продовольства і навіть особистого майна у селян. Конфіскація здійснювалася за наказами з центру (Москви).

Крім того, з початку 1933 р. було організовано блокаду кордонів республіки, залізниць і доріг, аби перекрити голодуючим селянам шлях до порятунку в інших регіонах СРСР. В середині республіки голодуючі райони було заблоковано загонами НКВС, тому селяни не могли врятуватися, мігруючи в інші регіони, де голоду не було.

Села і цілі сільські райони, які заборгували за планами хлібозаготівель, було занесено на «чорні дошки», внаслідок чого вони стали об'єктами товарно-продуктової блокади.

Селяни залишилися без допоміжних засобів до існування.

Фактично був вчинений акт терору голодом. Внаслідок усіх цих заходів хліборобські райони України перетворилися на території голодного мору, в результаті якого померли мільйони українських селян. Голод в Українській СРР вирізнявся особливими масштабами і найбільшими втратами порівняно з іншими регіонами СРСР (якщо про них взагалі згадують).

ЦИФРИ

Центральна тема канонічної версії — кількість втрат від голоду 1932—1933 років.

Найприйнятніша цифра втрат — зазвичай максимальна, іноді йдеться про 7—10 млн, іноді називаються навіть більші цифри.

Менші масштаби на загал не визнаються, вони допускаються лише в поміркованій версії, в основному коли висловлюються історики-науковці чи демографи. Визначення кількості втрат від *Голодомору* нерідко базується на тих розрахунках, які вказують на загальні демографічні втрати республіки в період між переписами 1926 і 1939 (або 1937) років — в результаті «1932—1933» охоплює майже 14 років¹.

¹ Саме в такому варіанті ця цифра подавалася прес-службою президента В. Ющенка в повідомленні про рішення Апеляційного суду м. Києва.

Для того щоб зрозуміти мотивацію та спосіб «гри у цифри», можна порівняти два документи.

У звіті від 1 червня 2008 р. Міжнародного координаційного комітету з відзначення 75-ї річниці Голодомору, створеного Світовим конгресом Українців, зазначається таке (мову оригіналу збережено): «МКК СКУ звертався до Секретаріату Президента та Інституту Пам'яті (Український інститут національної пам'яті. — Г. К.), щоб зарядили процес для науковців, щоб устійнити термінологію для визначення кількості жертв. ...МКК СКУ подав окремий бріфінг в цій справі. Було домовлення що буде якесь рішення. Далі вживаються різні цифри, 5 мільйонів, 7 мільйонів, 10 мільйонів, мільйони. **Треба шукати підставу, фактів, щоб не нашкодити справі коли опоненти стараються знизити вартість справи. МКК СКУ прийняв термін 7—10 мільйонів і виготовив список наукових праць та інших фактів, щоб аргументувати цю позицію.** — Виокремлено мною. — Г. К.»¹.

У «позиційному матеріалі» Міністерства закордонних справ України щодо голоду в 1932—1933 років, в якому йдеться про те, як репрезентувати Голодомор в Європейському Союзі, про «вартість справи» написано таке: «Дослідники називають різні цифри загиблих під час голодомору: 5, 7, 9 та 10 мільйонів. Але, в будь-якому випадку, мова йде про МІЛЬЙОНИ безневинних жертв. А з урахуванням непрямих жертв (внаслідок повного фізичного виснаження, тифу, кишково-шлункових отруєнь, канібалізму, репресій, самогубств на ґрунті розладу психіки та соціального колапсу), за приблизними підрахунками, голодомор забрав життя 14 мільйонів людей»².

У листопаді 2008 р., у розпал меморіальних заходів до 75-ї річниці голоду 1932—1933 років було оприлюднено результати дослідження Інституту демографії та соціальних досліджень Національної академії наук України «Демографічна катастрофа в Україні внаслідок Голодомору 1932—1933 років: складові, масштаби, наслідки».

¹ Міжнародний Комітет Голодомору. 75-та Річниця Відзначення Українського Геноциду 1932—1933. International Holodomor Committee (IHC) 75th Commemoration of the Ukrainian Genocide 1932—1933. С. 5—6. Архів автора. Певною мірою ентузіазм діаспорної номенклатури щодо цифр пояснює С. В. Кульчицький. Він згадує розмову з А. Лозинським, очільником СКУ — той наполягав на «7—10» виходячи з того, що має бути більше, ніж 6 млн — оціночна кількість євреїв, знищених нацистами. Див.: *Кульчицький С. В.* Історик і влада // Історик на зламі епох. — С. 359—360.

² <http://www.ukraine-eu.mfa.gov.ua/eu/ua/news/detail/8868.htm> (дата звернення 24 листопада 2007 р.).

Дані науковців не зовсім відповідали очікуванням прихильників геноцидної версії Голодомору: загальна цифра демографічних втрат від голоду 1932—1933 років оцінювалася в 4,5 млн (з них 1,1 млн — внаслідок зниження народжуваності, 3,4 млн — через підвищену смертність). Кумулятивний ефект (підрахунок ненароджених дітей і онуків загиблих і ненароджених) оцінювався в 6 млн¹.

До цих цифр прихильники *Голодомору* також підійшли творчо. Першу частину підрахунків не надто рекламували. А гіпотеза, пов'язана з кумулятивним ефектом, припала до вподоби. Наприклад, у січні 2010 року, посилаючись на висновок «судової науково-демографічної експертизи», тодішній голова СБУ В. Наливайченко заявив, що втрати від Голодомору склали більше 10 млн осіб². «Рішення українського суду, — повідомляв сайт президента України, — переводить будь-які дискусії навколо Голодомору з політичної у юридично-правову площину. Відтепер єдиним аргументом у цій дискусії можуть бути лише факти, а не політичні чи історичні стереотипи та міфи»³.

Зауважимо, що саме з приводу цифр спостерігаються розбіжності між творцями/прихильниками *Голодомору*. Наприклад, С. В. Кульчицький вважає цифру в 7—10 мільйонів «політичною спекуляцією»⁴ і наполягає на дотриманні науково-дослідницьких процедур у цьому питанні. Тут він опиняється у ролі дисидента.

Останнім часом розгорнулася дискусія щодо «нових» документів, які нібито підтверджують кількість жертв у 7—10 мільйонів. Цей дещо моторошний пасьянс виглядає тепер таким чином: 7 мільйонів українців в УСРР, 3 мільйони українців — поза межами республік — саме так презентує світові голод 1932—1933 років Міністерство закордонних справ⁵ — отже, це офіційна позиція держави.

¹ www.presscenter.ukrinform.ua/presscenter.php?press_id=2393 (дата звернення 10 січня 2009 р.).

² *Наливайченко В.* «Внаслідок Голодомору 1932—1933 рр. Україна втратила 10 мільйонів 63 тисячі осіб»: http://ssu.kmu.gov.ua/sbu/control/uk/publish/article;jsessionid=4D840C6BVC73A0D923D509107AD2A6D5.app1?art_id=96852&cat_id=89010 (дата звернення 4 квітня 2018 р.).

³ www.president.gov.ua/news/16407.html (дата звернення 30 січня 2010 р.).

⁴ Люди тікали від голодомору в міста: https://gazeta.ua/articles/life/_lyudi-tikaliz-sil-u-mista/362809

⁵ Ці дані офіційно оприлюднює, наприклад, Міністерство закордонних справ України: <http://russia.mfa.gov.ua/ru/press-center/news/52608-golodomor-genocid-ukrajinciv> (дата звернення 4 квітня 2018 р.).

Як бачимо, попри те, що дискусії між науковцями щодо «нових» документальних знахідок, які тривають не один рік, не закінчено, офіційні державні інституції вже послуговуються саме такими цифрами.

Згадані дискусії, щоправда, мають академічний (науковий) характер лише з боку тих науковців (демографів, істориків, економістів, статистиків), які присвятили копіткій, рутинній і важкій роботі з аналізу різноманітних джерел, розробці методів підрахунку, перевірці гіпотез близько десяти років.

З боку їхніх опонентів, серед яких немає представників згаданих дисциплін (крім історії¹), але є енергійні, активні діячі, популяризатори «правильної історії», дискусія здійснюється доволі специфічними засобами.

Наприклад, пресі повідомляють, що «історики стурбовані» неправильними підрахунками кількості жертв Голодомору. Це супроводжується персональними нападками на тих, хто не поділяє ентузіазм відкривачів «нових даних», зокрема, на академічну установу — Інститут демографії НАН України, та на історика, можливо не так стурбованого — С. В. Кульчицького².

Аргументація цілком відповідає рівню дискусії та логіці аргументів: підрахунки на основі переписів 1937 та 1939 років є неправильними (бо переписи сфальсифіковані³). А підрахунки, зроблені на основі «Особой папки» Кремля «та українських архівів» (також радянських) — правильні. До цього додається посилання на те, що дослідники (правильні українські історики) і не зовсім дослідники (представники установ української діаспори), а також правники (безумовно українські), незалежно один від одного, дійшли одних й тих самих висновків.

¹ Є один професійний історик, В. Марочко, і один теж історик з журналістською підготовкою радянських часів — В. Сергійчук.

² Див., наприклад, інтерв'ю генеральної директорки Національного музею «Меморіал жертв Голодомору» О. Стасюк: Інститут демографії спеціально применшує кількість жертв Голодомору — історики стурбовані: https://gazeta.ua/articles/history/_institut-demografiyi-specialno-primenshuye-kilkist-zhertv-golodomoru-istoriki-sturbovani/727569 (дата звернення 4 квітня 2018 р.). Не менш цікавим є спосіб дискусії, обраний В. Марочком: він, на відміну від колеги-етнографки, не закидає С. Кульчицькому його минулі гріхи (участь у запереченні голоду 1932—1933 років за часів радянської влади). Він м'яко натякає на це, і це, мабуть, вважає підставою для знецінення аргументів свого колеги по творенню канонічної версії голоду 1932—1933 років. Див.: *Марочко В.* Пристрасті довкола Голодомору: реальні міфи // *Дзеркало тижня*, 2018, 24 березня.

³ Раніше йшлося, що сфальсифікований перепис 1939 року.

Журнал, який надрукував ці повідомлення, називається «Народна творчість та етнографія»¹.

Ще цікавішим є спосіб визначення наукової істини та донесення її до громадськості, який чимось нагадує жарт героїв оповідання Р. Кіплінга «Як голосуванням Землю визнали пласкою». У жовтні 2016 року в Києві відбулася конференція «Голодомор 1932—1933 років: втрати української нації». Конференція ухвалила резолюцію, певні місця якої справді варті цитування:

«Конференція вирішила:

1. Вважати науково встановленими на сьогодні втрати від Голодомору-геноциду 1932—1933 років щонайменше 7 мільйонів — в УСРР і 3 мільйони — за межами УСРР: на Кубані, в Центрально-Чорноземній області, Поволжі та Казахстані. Рекомендувати освітнім закладам, музейним установам, ЗМІ, дипломатичному корпусу вживати ці кількісні показники в освітній і інформаційній роботі, в яких враховані усі померлі під час Голодомору. /.../

3. Запропонувати науковій спільноті застосовувати для визначення характеру більшовицького політичного режиму, встановленого в Україні на початку 1920-х років, поняття «комуністичний окупаційний» /.../

...звернути увагу на передчасність і неприпустимість впровадження до програм ЗНО кількісних показників демографічних втрат від Голодомору 3,9—4,5 млн осіб як остаточних у зв'язку з незавершеністю досліджень»².

У резолюції також містилася пропозиція до СБУ продовжити розслідування за фактом вчинення злочину геноциду, міністерству освіти і науки пропонувалося залучити як авторів шкільних підручників тих, хто дотримується «правильної» позиції щодо кількості жертв. Пропонувалося змінити назву комеморативної дати: «День пам'яті жертв голодоморів» на «День пам'яті жертв Голодомору 1932—1933 років — геноциду української нації та масових штучних голодів 1921—1923, 1946—1947 років».

Менш помітний, але не менш важливий нюанс «роботи з цифрами», яка має безпосереднє відношення до аргументації щодо суспільної важливості *Голодомору* — нагадування про кількість публікацій про голод

¹ Стасюк О. Ще раз до питання про дослідження Голодомору 1932—1933 років // Народна творчість та етнографія, 2016, № 6, С. 105—106.

² <http://memorialholodomor.org.ua/science/conferences/mizhnarodna-naukovo-praktichna-konferenciya-golodomor-1932—1933-rokiv-vtrati-ukrainskoi-nacii/> (дата звернення 2 квітня 2018 р.).

1932—1933 років. На даний момент існує три бібліографічних покажчики, 2001, 2008 і 2013 років. Стандартний спосіб — називати загальну кількість публікацій як аргумент в дискусіях щодо валідності канонічної версії¹ — вона перевищує 18 тисяч назв. Якісний аналіз, змістовний бік, рівень повторюваності — поза увагою.

Повна відсутність саморефлексії в дискурсі *Голодомору* заважає, шкодить самій схемі та дискурсмонгерам. По-перше, цифрова мегаломанія, яка, до речі, дуже нагадує радянські практики («виконаємо і перевиконаємо»), викликає обґрунтовану недовіру до жонглерів. По-друге, виникає питання етичного характеру: а менші цифри — це замало? Чотири з половиною мільйони — це недостатньо? Питання професійної етики тут навіть не згадуються.

РИТОРИКА

Ця резолюція, яку можна вважати блискучим зразком директивного дискурсу, є квінтесенцією риторики *Голодомору*.

Як вона виглядає при детальнішому розгляді?

Голод 1932—1933 років (*Голодомор*) був одночасно результатом і складовою політики «центру» — Москви, сталінського режиму, Сталіна та його оточення, тоталітарного режиму (часто з додатком «злочинний»)², спрямованої на послаблення чи навіть знищення української нації як спільноти, якій іманентно властиві демократизм, індивідуалізм, любов до свободи, або ж як титульної нації окремої республіки, що претендувала на самовизначення.

Підтвердженням цьому є те, що Голодомор, тобто нищення засобами терору голодом, супроводжувався винищенням української інтелігенції та репресіями проти місцевого партійно-державного апарату 1930-х років. Голодомор — передусім українська трагедія, бо його головним об'єктом було українське селянство як носій традиційного націоналізму (традицій, особливої духовності, бази національного руху).

Українці як нація являли собою головну небезпеку для тоталітарного сталінського режиму як потенційно і реально сепаратистська нація,

¹ Див., наприклад, *Марочко В.* Територія голодомору: термінологічний та соціально-демографічний дискурси // Проблеми історії України: факти, судження пошуки. — 2013. — С. 167.

² Форми уособлення можна продовжувати, але їхній зміст — однаковий.

тому Голодомор планувався і спрямовувався саме і в першу чергу проти них. Голодомор — це акт геноциду, навмисне знищення саме українців як нації.

Голодомор завдав непоправного удару українській нації, її генофонду, украї негативно вплинув на її подальший розвиток. **«Соціально-демографічні та морально-психологічні наслідки Голоду 1932—1933 років, — йшлося в «Матеріалі Інституту історії України НАН України “Голодомор 1932—1933 років — геноцид в Україні”», — актуальні й до сьогодні.** Тоді на довгі десятиліття було підірвано матеріальну базу українського села, зруйновано його виробничу та товарну інфраструктуру, фізично знищено підприємницькі та ініціативні елементи, залякано цілі покоління українців, причому, не лише селян, зламано волю усього Українського народу до опору тоталітарній системі, до національного відродження¹. Утім, тут можливі варіанти — з одного боку, йдеться про те, що українці і досі не можуть отямитися від удару, через що переживають сучасні негаразди, з іншого — про їх «неймовірну живучість».

Жертви *Голодомору* — це не лише ті, хто помер у 1932—1933 роках, а й ненароджені, і ті, хто вижив та їхні нащадки, бо вони уражені «генетичним страхом». До певної міри ці твердження можна вважати ретрансляцією шевченкового «і мертвим, і живим, і ненародженим» — цього найвиразнішого символу «трансцендентності» нації.

Винуватцем *Голодомору* є ворожа зовнішня сила (див. вище), самі українці виступають її невинною жертвою. Гіпотетична чи реальна участь співвітчизників не визнається або замовчується. В тих випадках, коли доводиться визнавати факти участі місцевих активістів та влади у тотальних реквізиціях зерна, продуктів і особистого майна, робиться наголос на тому, що це були або асоціальні елементи, або ті, кого центральна влада за допомогою «зрадників» нації терором змусила чинити насильство проти співвітчизників.

У *Голодоморі*, як вже згадувалося, можна виокремити дві основні версії: радикальну і помірковану.

У риториці радикальної присутні усі згадані елементи, але додаються ті, що мають підсилити страждальницький та конфронтаційний пафос, загострити протиставлення з *Іншим*, вибудувати систему інвектив та пояснити трагедію наявністю особливих чеснот у колективного національного *Я*.

¹ Матеріал Інституту історії України НАН України «Голодомор 1932—1933 років — геноцид в Україні // Архів автора. Документ підготовлений науковцями провідного академічного інституту для органів влади.

У радикальному варіанті *Голодомору* роль одного з найважливіших аргументів відіграють цифри. Зрозуміло, цифровий екстаз спрямований на найбільші, максимальні показники кількості жертв.

У радикальному варіанті дуже рідко звертаються до наукових розробок, перевага надається публіцистиці, свідченням та спогадам. Тут домінує емоційна напруга і відверте нехтування чи агресивне неприйняття інших поглядів на події 1932—1933 років. Відповідно, лєвова частка риторики припадає на моралізаторські та дидактичні вправи, знов-таки пов'язані з процесом *іншування*.

У *поміркованому* варіанті зберігається та ж сама базова фактографія, проте в інтерпретаціях спостерігаються незначні «відхилення». В поміркованому варіанті пояснень визнається певна динаміка дій центральної влади: форсовані хлібозаготівлі, спроба терору голодом (січень — лютий 1933), короткий відступ і навіть допомога голодуючим навесні 1933.

У поміркованому варіанті зазвичай утримуються від прямих інвектив у бік Москви і Росії і навіть засуджують їх, антисемітські мотиви можуть існувати хіба що в підтексті. Тут більше дотримуються консервативних оцінок кількості жертв голоду, спостерігається прагнення диверсифікації причин масової смертності (безпосередньо голодування, хвороби, епідемії).

Тут також очевидним є намагання уникати пояснень, орієнтованих на суто «етнічну» природу голоду 1932—1933 років, можна знайти твердження, що терор голодом спрямовувався проти «громадян української держави» — привноситься елемент «громадянського націоналізму».

Зазначимо, що запропонований поділ всередині канонічної версії дискурсу, що нас цікавить, є аналітичною структурою, інструментарієм для з'ясування внутрішньої структури дискурсу.

На практиці в чистому вигляді існують хіба що радикальні форми презентації голоду 1932—1933 років. В інших — можуть співіснувати всі основні елементи базового дискурсу з додатком елементів радикального та поміркованого. Водночас в різних виданнях і у викладі різних авторів риторика за формою (епітети, метафори) може дещо відрізнитися, однак її зміст всюди однаковий, в рамках канонічного дискурсу панує суголосність, яка дає підстави характеризувати праці різних дослідників як єдиний канонічний наратив.

Мова базового дискурсу зазвичай являє собою суміш метафоричних і гіперболічних форм, які не лише мандрують між політикою та історіографією, а й набувають статусу нормативних суджень і термінів. Прикладом може служити центральний термін — Голодомор. Вдала поетична мета-

фора стала призмою, магічним кристалом, крізь який лише й можливо побачити *правду* про трагедію. Метафора перейшла у мову науки, політики (в тому числі й міжнародної) і бюрократії, перетворилася на самодостатній термін в наукових дискусіях, в мові законів.

Спостерігається і зворотна еволюція, коли категорії юридичних чи науково-дослідницьких практик трансформуються в метафори. Так сталося з терміном «геноцид» — він увійшов у вжиток наприкінці 1980-х радше як метафора, ніж як категорія міжнародного права. Впродовж десятиліття усталилася його подвійна функція — з одного боку, він і надалі слугує саме як метафора, з іншого — спостерігаються дедалі інтенсивніші зусилля використовувати його саме для правової кваліфікації подій 1932—1933 років (нагадаємо, у 2001 р. він увійшов у Кримінальний кодекс України, у 2006 р. він був ужитий в тексті закону).

Словниковий запас *Голодомору* є показовим з огляду на присутність в ньому категорій і понять з подвійною функцією: з одного боку, вони нібито належать до сфери наукової дискусії, з іншого — контекст і сутнісний поліморфізм відносить їх до сфери публіцистики, поетики і метафоричних вправ.

Це особливо виразно проявляється в житті термінів, пов'язаних із визначенням винуватців і виконавців злочину 1932—1933 років. Це «тоталітарний режим» (іноді з додатками «сталінський», «комуністичний», «більшовицький», «московський», «диявольський», «сатанинський»), «імперський центр», «компартійна влада» тощо. Надмір тропів — виразна, родова риса риторики *Голодомору*.

Центральна, базова категорія, власне сам термін «голодомор» — пройшов шлях від публіцистичної метафори до терміна, закарбованого в законодавчих актах і міжнародних документах, — і все одно зберігає метафоричне навантаження. Інший центральний термін — «геноцид», розпочав своє життя в рамках канонічного дискурсу зовсім не як наукова категорія¹, а саме як метафора, і лише згодом розпочалися спроби надати йому статусу науково-аналітичної категорії чи принаймні завести його у сферу права.

Риторика *Голодомору* народжувалась в Україні на рубежі 1980—1990-х у процесі активної дискредитації радянської системи і витиснення ра-

¹ Спроба оперувати цим терміном як юридично-правовою категорією таки була, однак в загальному публіцистичному угарі рубежу 1980-х — 1990-х вона залишилася непоміченою. Див.: *Савельєв В. Л.* Трагедія українського народу у висвітленні зарубіжної історіографії // Голод 1932—1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — К., 1990. — С. 85—108.

дянського історичного нарративу національним, побудови (відновлення) національного історичного міфу. Цей процес репрезентувався його ініціаторами як боротьба за повернення *справжньої історії, історичної правди*, за відновлення *історичної справедливості*. Ця риторика стала не лише пізнавальною і пояснювальною детермінантою канонічного дискурсу, а й основою його суспільної легітимації (а разом з ним — такої ж легітимації суспільних і політичних груп, які були його носіями).

У рамках канонічного дискурсу був сформульований намір з'ясувати *реальну, правдиву картину* лиха і в цей спосіб вшанувати мільйони загиблих співвітчизників. В цьому процесі спостерігається власна внутрішня динаміка. Спочатку цей намір диктувався намаганням перебороти «змову мовчання» щодо голоду 1932—1933 років та відновити «історичну правду» (тут варто пригадати зусилля української діаспори Північної Америки і ту обставину, що суспільно-політична риторика *Голодомору* в Україні по суті стала копією відповідних риторичних форм діаспори).

З перенесенням теми на «материкову» Україну в другій половині 1980-х років йшлося про повернення «справжньої історії» українців (як контртеза «фальсифікованій» радянській історії), заповнення «білих плям» та звинувачення комуністичного режиму у негараздах української нації.

Впродовж 1990-х аргументи про *історичну правду і справедливість* були знаряддям в політичній боротьбі, засобом маркування політичних опонентів (тих, хто відповідно потрапляв у противники правди і справедливості і автоматично перетворювався на носія неправди і несправедливості) — тут йшлося переважно про ототожнення тодішніх комуністів з винуватцями лиха.

МОРАЛІЗАТОРСТВО

У перше десятиліття 2000-х у цій риторичі підсилюється мотивація щодо «морального оздоровлення нації»: звернення до *історичної правди про Голодомор* — це свого роду сеанс колективної психотерапії. «Мета цього законопроекту, — йдеться у зверненні В. Ющенко до депутатів стосовно проекту закону про Голодомор, — встановлення *історичної справедливості* та консолідація українського суспільства. Найголовнішим з усіх мотивів, якими керувався Президент України, вносячи законопроект, є морально-психологічний: *зцілення нашого народу від духовної травми*,

завданої терором голодом у 30-ті роки минулого століття» (виокремлено мною. — Г. К.)¹.

Про «моральне зцілення кількох поколінь від страшного соціального стресу» йшлося у «Зверненні до Українського народу учасників спеціального засідання Верховної Ради України щодо вшанування пам'яті жертв голодомору 1932—1933 років» 14 травня 2003 р.: цей текст, до речі, є своєрідним компендіумом головних трафаретних тверджень канонічного дискурсу².

Про лікувальний ефект *правди* про 1932—1933 роки говорять й професійні історики. Голод 1932—1933 років — це «не історична минувшина, а незагойна рана українського народу», пам'ятати про нього треба «не лише задля відтворення історичної правди, а насамперед для нашого прозріння, розкріпачення суспільної свідомості, приспаної упродовж існування комуністичної нірвани, зцілення сотень тисяч наших співвітчизників від страшного шоку, заподіяного масовими репресіями, покаятись у такий спосіб за довготривале замовчування злочину»³.

Слова *правда* і *справедливість* є основними маркерами канонічного дискурсу, він легітимується в суспільній свідомості як єдино вірний — все, що виходить за його рамки, незалежно від намірів поборників правди і справедливості, автоматично або перетворюється на антитезу *правди* і *справедливості*, або контекстуально набуває нижчого інтелектуального і морального статусу.

Це тим більш важливо, що в цій риторичній *правильне* розуміння трагедії 1932—1933 років — це практичне завдання поточного моменту, це «тест на те, чи відбудеться українство як нація»⁴.

¹ Звернення Президента України Віктора Ющенка до Українського народу, до народних депутатів України у зв'язку з розглядом проекту Закону України «Про Голодомор 1932—1933 років в Україні» // www.president.gov.ua (дата звернення 27 листопада 2006 р.).

² Див., наприклад, таку цитату: «Ми вважаємо, що кваліфікація цієї Катастрофи української нації як геноциду має принципове значення для стабілізації суспільно-політичних відносин в Україні, є важливим чинником відновлення історичної справедливості, морального зцілення кількох поколінь від страшного соціального стресу, незаперечним доказом незворотності процесів демократизації суспільства, суворим застереженням спробам встановити в Україні нову диктатуру, нехтувати найголовнішим правом людини — правом на життя». <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=789%2D15> (дата звернення 12 липня 2007 р.).

³ Марочко В. Переднє слово // О. М. Веселова, В. І. Марочко, О. М. Мовчан. Голодомори в Україні. 1921—1923, 1932—1933, 1946—1947: Злочини проти народу. — Київ—Нью-Йорк: Вид-во М. П. Коць, 2000. — С. 6.

⁴ Слова президента України В. Ющенка. Див.: Ющенко хоче освіжити українцям страшну пам'ять // www.pravda.com.ua (дата звернення 23 жовтня 2007 р.).

Такий спосіб інструменталізації дискурсу найвиразніше представлений в документах політично-декларативного значення. У «Зверненні до Українського народу учасників спеціального засідання Верховної Ради України 14 травня 2003 р. щодо вшанування пам'яті жертв голодомору 1932—1933 років» йшлося про те, що «перші слова правди про голодомор 1932—1933 років відіграли помітну роль у національному відродженні, стали одним з важливих чинників здобуття незалежності України»¹.

Необхідність ухвалення Закону України «про Голодомор 1932—1933 років в Україні» обґрунтовувалася «необхідністю встановлення історичної справедливості». Передмова до збірки документів, написана директором Італійського інституту культури в Києві у 2007 р., називалася «Ще один внесок у відродження правди». Автор висловлював переконання у тому, що «це видання сприятиме консолідації українського суспільства, формуванню історичної пам'яті, а відтак — зміцненню демократії, побудови щасливого майбутнього, на яке заслуговує народ України»².

Відхилення від панівного дискурсу і відповідних суспільних практик — це зазіхання на *правду* і *справедливість*, з цілком передбачуваними наслідками і висновками щодо тих, хто потрапляє в ряди «ухильників».

Тут діапазон не надто великий — переважно йдеться про політичне моралізаторство, пов'язане або з дискредитацією політичних опонентів, або з апеляцією до морально-етичної позиції політиків, що в кінцевому рахунку знову виливається в моралізаторство щодо політичних дій і далекоюжні висновки щодо сьогоденної функціональної спроможності «ухильників» бути повноцінними громадянами³.

Відсутність провідників Партії регіонів на офіційних заходах з відзначення 75-ї річниці голоду 1932—1933 років 22 листопада в Києві подава-

¹ <http://zakon.rada.gov.ua/> (дата звернення 27 серпня 2007 р.).

² Див.: Листи з Харкова. Голод в Україні та на Північному Кавказі в повідомленнях італійських дипломатів 1932—1933 роки. — Харків, 2007. — С. 14.

³ Коли в листопаді 2006 р. майже половина депутатів з політичних мотивів відмовилася ухвалити закон «Про Голодомор 1932—1933 років в Україні», один з провідних дослідників голоду 1932—1933 років В. Марочко прокоментував це так: «...217 депутатів відмовилися юридично оформити смерть 7 млн українських селян від злочинної політики тоталітарного комуністичного режиму. Якщо ці горе-депутати не захистили світлої пам'яті померлих, то чи зможуть щиро перейматися соціальними проблемами живих?» // *Марочко В. Голодомор 1932—1933 рр.* — К., 2007. — С. 4.

лося опонентами як свідчення підлеглості Москві¹. В іншому випадку позиція тих, хто заперечує «геноцидну» версію голоду 1932—1933 років, контекстуально ототожнюється з позицією «манкуртів і циніків»² і таким чином виводить їх за рамки громадянської лояльності.

Відповідно, в дискурсивних практиках *Голодомору* величезної ваги набуває звинувачувальна риторика, особливо стосовно тих, хто намагається трактувати *Голодомор* у спосіб, відмінний від запрограмованого — знов таки імпліцитно «дисиденти» потрапляють в зону морального пресингу.

Виступаючи на скорботному мітингу 25 листопада 2006 р. на Михайлівській площі в Києві президент В. Ющенко заявив: «Ті, хто сьогодні заперечує Голодомор, глибоко і переконливо ненавидять Україну. Ненавидять нас, наш дух, наше майбутнє. Вони заперечують українську державність»³ — зауважимо, для В. Ющенка «заперечення Голодомору» було рівнозначним запереченню «Голодомору як геноциду».

У такий спосіб в ряди «ненависників українства» мають шанси потрапити не лише щонайменше третина громадян України, а й усі науковці, які дозволили собі сумніватися чи критикувати «геноцидну версію» — як українські, так і закордонні. Це не означає, звичайно, що в своїй промові В. Ющенко мав на увазі цих конкретних людей, йому йшлося передусім про політичних опонентів та про їхню моральну дискредитацію.

Неприйняття офіційної версії голоду 1932—1933 років, власне *Голодомору*, може трактуватися і як національно-етнічний маркер з очевидними негативними конотаціями. Найвиразніший приклад — закиди одного українського історика іншому за те, що той дивиться на свою історію «крізь російські окуляри», судить минуле «з позицій неукраїнської сторони»⁴ — приводом для таких висновків стало саме висловлення *інших* поглядів на голод 1932—1933 років, незважаючи на ту обставину, що їх висловлював *український* історик.

¹ А. Кислинський. Ставлення до пам'яті жертв Голодомору 1932—33 років є тестом на самостійність українських політичних сил // <http://www.president.gov.ua/news/12140.html> (дата звернення 24 листопада 2008 р.).

² Махун С. Голодомор 1932—1933 годов не может оставаться разменной картой в руках манкуртов и циников // *Зеркало недели*. — 2008. — 9—15 февраля,

³ Цит. за: Марочко В. Визнання голодомору 1932—1933 рр. в Україні геноцидом: історичний факт політичного самоутвердження та морального зцілення нації // *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. — № 17. — 2007. — С. 274. Назва статті вченого-історика є, на мій погляд, показовою.

⁴ Див.: Гірич І. Чи був планованим голод 1933 року, або коли вже українці перестануть бути жертвами обставин? // *Дзеркало тижня*. — 2003. — 12—25 липня.

Останнім часом мова етнічного іншування радикалізувалася: незгода з офіційною версією трактується як «гра на боці агресора»: тут вибір невеликий — або «п'ята колонна», або колаборант. В будь-якому разі — не українець.

АНТРОПОМОРФІЗМИ

Дискурс *Голодомору*, навіть коли він транслюється у наукову мову, значною мірою побудований на антропоморфних метафорах, культурне коріння яких сягає часів романтизму і класичного культурницького, «органічного» націоналізму XIX століття, коли нація поставала в образі живої істоти, національного організму. В XX столітті ці метафори обросли неологізмами (серед найуживаніших з них — «генофонд нації», «генетичний страх», «генетична пам'ять»).

Україна в багатьох випадках — це не політико-географічне чи культурне поняття — це жива істота, яка *змагається, бореться, виживає*, це живе тіло, яке *плюндрують, нищать, гвалтують*. Селянство — це не просто соціальна верства чи клас, це *хребет нації*, її *генофонд*, так само як інтелігенція — її *мозок*. Найпоширеніша метафора з цього ряду — *Голодомор* зламав *хребет нації*, а репресії проти інтелігенції знищили її *мозок*.

Президент Л. Кучма у зверненні до українського народу в листопаді 2002 р. говорив: «З українців виймали хліборобську душу, ламали хребет нації...»¹ У президента В. Ющенка ця риторика є стандартною: «У справі України Сталін мав на меті — одне: упокорити селянство, знищити провід нації, зламати хребет українства...»²

Цікаво, що ця метафорика просякає собою не лише праці публіцистів і професійних істориків, які не виходять за рамки канонічного дискурсу *Голодомору*, а й західних науковців, які цілком здатні утримуватися в межах наукової мови, тим більше, коли вони апелюють до фахового читача. Італійський дослідник А. Граціозі в науковій статті пише про голод 1932—

¹ Звернення Президента України Леоніда Кучми до українського народу у зв'язку з Днем пам'яті жертв Голодомору та політичних репресій // http://www.president.gov.ua/content/golodomor75_15.html (дата звернення 20 грудня 2003 р.).

² Звернення Президента України до Українського народу з нагоди 75-ї річниці Голодомору 1932—1933 років (22 листопада 2008 р.) // www.president.gov.ua/news/12121.html (дата звернення 28 листопада 2008 р.).

1933 років: «Отже, весь удар було спрямовано проти села, яке в Україні становило хребет нації»¹.

Ця метафора присутня в багатьох офіційних документах, включно з законопроектами. Найсвіжіший приклад — в пояснювальній записці до законопроекту про криміналізацію «заперечення Голодомору» (2017) депутати ВО «Свобода» повідомляють, що «...штучний голод був спрямований не лише на фізичне знищення українців: тодішня компартійна верхівка прагнула знищити українців як націю, позбавити українське селянство його волелюбного духу та ідентичності, зламати хребет українській нації...»²

ГОЛОДОМОР ЯК РЕЛІГІЯ

Усі наведені міркування і приклади дозволяють повернутися до ідеї про *Голодомор* як про специфічну форму культурної реальності чи гіперреальності, яка, в свою чергу, має ознаки громадянської релігії.

Естетика радикального варіанта канонічної версії *Голодомору*, особливо в його обрядовій частині, в способах публічної репрезентації містить виразні елементи культових практик, тісно пов'язаних з християнською обрядовістю.

Найвиразніший приклад: офіційні заходи щодо відзначення 75-х роковин голоду 1932—1933 років.

З 2006 р. в Україні у листопаді щороку проводиться загальнонаціональна добровільна акція «Запали свічку», до якої закликав сам президент у своєму зверненні. Центральним символом меморіального комплексу пам'яті жертв голоду 1932—1933 років є негасима свічка. У 2008 р. було проведено міжнародну акцію «Негасима свічка» — символічна свіча промандрувала від Австралії до України 33 країнами світу. Її прибуття до кожної країни супроводжувалося ходою скорботи, поминальними богослужіннями, вечорами-реквіємами).

Комеморативні практики щодо голоду 1932—1933 років містять і безпосередні культові поховально-поминальні обряди з відповідним дискурсивним рядом. Участь представників кліру в офіційних заходах щодо вшанування жертв голоду 1932—1933 років є непорушною нормою.

¹ Граціозі А. Голод у СРСР 1931—1933 рр. та український Голодомор: чи можлива нова інтерпретація? // Український історичний журнал. — 2005. — № 3. — С. 125.

² <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc34?id=&pf3511=62982&pf35401=439941> (дата звернення 5 квітня 2018 р.).

Останніми роками церковні ієрархи оприлюднюють публічні заяви щодо голоду 1932—1933 років¹. Невід'ємним елементом публічного вшанування пам'яті жертв голоду є або панахида, або хресна хода. З майже 4,5 тис. пам'ятників і пам'ятних знаків² *Голодоморові* переважна більшість — хрести, або зображення христів як елементи християнського поховального обряду і як символи мучеництва.

Зауважимо, що естетика мучеництва і жертвності домінує в *Голодоморі* — як у вербальних, так і у візуальних репрезентаціях. Серед найпоширеніших метафор в публічній риториці *Голодомору* — «Голгофа» і «хресний шлях». Не варто забувати й про активне використання понять «гріх» і «спокута» — зазвичай обернених назовні — винуватцям голоду 1932—1933 років.

Тут можна зустріти характерні висловлювання не лише від українських політиків чи науковців, а й від їхніх західних колег. Найбільш вражаючий (як на мене) приклад знаходимо в того ж таки А. Граціозі: «Чи можна стверджувати, що якщо в основі розробленої Сталіним радянської системи був такий злочин, то її крах якимось чином пов'язаний із цим початковим гріхом? Гріхом, що десятиліттями не приховувався і не визнавався? У такому разі “Великий голод” ставав значною перешкодою для оновлення системи, яка не могла говорити правду про своє минуле й була знесена цією правдою»³.

Визнання голоду 1932—1933 років геноцидом — це не просто акт історичної справедливості. Це дорога до Храму: «Визнання Голодомору актом Геноциду виявилось довгим і тернистим шляхом українців до Храму...» — пише інший професійний історик⁴.

Наявність елементів релігійної риторики в дискурсі *Голодомору* передбачає і присутність конфлікту з силами зла, темряви, наявність *inferno* — як у вигляді пекельних мук, які довелося пережити нації під час голоду, так і у вигляді тих темних сил, які завдавали страждань.

¹ Зокрема, на 75-ту річницю голоду 1932—1933 років відгукнулися Вселенський Патріарх Варфоломій, Папа Римський Бенедикт XVI, Патріарх Київський і всієї Русі Філарет, Священний Синод Української Православної Церкви. Так само вони ж відгукнулися на 80-ту річницю. У листопаді 2017 у недільній проповіді про Голодомор згадав Папа Римський Франциск.

² Довідка щодо стану виконання Плану заходів на 2007—2008 роки у зв'язку із 75-ми роковинами Голодомору 1932—1933 років в Україні // http://www.president.gov.ua/content/golodomor_dov_04.html (дата звернення 17 жовтня 2007 р.).

³ *Граціозі А.* Вказ. праця. — С. 128.

⁴ *Марочко В.* Територія Голодомору 1932—1933 років. — К., 2014. — С. 3.

Тут метафоричний ряд цілком упізнаваний. У вже згадуваному зверненні учасників спеціального засідання Верховної Ради 14 травня 2003 р. голод 1932—1933 років характеризується як геноцид «за диявольським задумом сталінського режиму»¹. Виступ літературознавця, присвячений історичній пам'яті і *Голодомору*, озаглавлено «Супроти упирів минулого»². Одна з книжок, яка відтворює всі базові формули канонічного дискурсу *Голодомору*, називається «І було пекло на землі»³.

Висловлення інших поглядів на *Голодомор* чи відхилення від канонічної версії пояснень його причин і наслідків фактично трактується як форма громадянської ересі, антитеза громадянській релігії, яка маркується як суспільно небезпечна форма поведінки — звичайно, це стосується передусім політичної сфери та деяких публічних дискусій, в науковому дискурсі такі обертони зазвичай відсутні.

В цьому сенсі можна потрактувати спроби запровадження адміністративної і кримінальної відповідальності за заперечення *Голодомору* (саме так, бо йдеться не про заперечення події чи факту, а заперечення певного типу уявлень про неї) не лише політичним, а й важливим ідеологічним актом, спробою боротьби з інакомисленням, цілком в дусі не лише радянських часів, коли боролися з тими, хто оспорював канони тодішньої громадянської релігії — комунізму, а й давніших часів, коли неповага до певних культурних практик також вважалася суспільно небезпечною⁴.

ГОЛОДОМОР ТА ІНШИЙ

Інший в *Голодоморі* представлений у двох варіантах. Перший — як той, що вчинив геноцид. Другий — це ті, хто заперечує голод, і ті, хто не погоджується з канонічною, геноцидною версією події.

Передусім це — «Москва», «сталінський режим», тепер вже «комуністично-окупаційний режим», Росія, іноді навіть росіяни. Абсолютизація етнічної складової *Голодомору* означає й «етнізацію» Іншого.

¹ <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=789%2D15> (дата звернення 12 липня 2007 р.).

² Пахльовська О. «Супроти упирів минулого»: Голодомор і формування історичної пам'яті // День. — 2008. — 15 листопада; 21 листопада.

³ Лазарович М. І було пекло на землі. Голодомор 1932—1933 років в Україні: передумови, механізми здійснення, наслідки. — Тернопіль, 2008.

⁴ Див. докладніше: Hayden R. «Genocide Denial» Laws as Secular Heresy: A Critical Analysis with Reference to Bosnia // Slavic Review. — Vol. 67, no. 2. — Summer, 2008. — P. 384—407.

Голодомор вмонтовується в ширшу історичну перспективу та дискурсивну стратегію. Це — найстрашніший, але не єдиний акт тривалої політики «нищення українства Москвою». Вся радянська історія — це саме таке нищення (тут можливі варіанти — початок «нищення» ведеться від Переяславської Ради і «трьохсотлітнього поневолення» чи Петра I, руйнування Батурина, або, якщо звертатися до модерної історії — з ліквідації «більшовицькими багнетами» української державності 1917—1920 рр.).

Україна — перманентна жертва «імперської політики Москви». «Для Москви з її антилюдськими соціальними експериментами та прагненням зберегти під новою, комуністичною приправою Російську імперію, — пише історик — українське село було могутньою перешкодою. Заважала його національна самобутність як хранителя українських звичаїв, мови, моральних цінностей, як джерела українського національного відродження»¹. Цю риторику відтворено у найновішій публікації, призначеній для західної публіки — у книжці Е. Епплбаум.

До головного винуватця (Москви, Росії, росіян) додаються інші Інші, передусім йдеться про євреїв. В цьому разі найбільш «вишуканим» методом є оприлюднення справжніх імен і прізвищ діячів партії, уряду і репресивних органів — непрямий, але потужний наголос на їхньому етнічному походженні є виразним сигналом для всіх охочих пояснити історичну подію конфліктом між націями та увиразнити *Іншого* як винуватця і носія історичної провини.

Менш вишуканий варіант передбачає прямі звинувачення євреїв, зрозуміло, працівників репресивних органів або вищих партійних органів у навмисній організації геноциду українців. Найвідомішим пропагандистом ідеї «вічного етнічного ворога українства» є окремі діячі Міжрегіональної академії управління персоналом (МАУП).

Одна з конференцій МАУП називалася: «Єврейсько-більшовицький переворот 1917 року як передумова червоного терору та українських голодоморів» (листопад 2005). Подібні мотиви знаходимо в скандально відомій публікації професора філології В. Яременка «Євреї в Україні сьогодні: реальність без міфів», де стверджується, що голод 1932—1933 років був організований євреями «з помсти».

На сторінках одного з видань МАУП можна знайти твердження про те, що голод 1932—1933 роки був «ретельно спланованою акцією», автор

¹ Марочко В. Голодомор 1932—1933 рр. — К., 2007. — С. 3. Брошуру видано в серії під назвою «Голодомори» та під загальним титулом «Геноцид українців».

вмонтовує цю акцію в загальну схему «міжнародної змови», в якій «цілком певно регулюючи функцію відігравали сіоністи». Зрозуміло, автор не забуває посылитися на так звані «Протоколи сіонських мудреців»¹.

Наявність рис громадянської релігії, моралізаторський і дидактичний словесний ряд створюють проблему взаємин з іншими дискурсами та їхніми носіями. Тут маємо справу з другим варіантом Іншого в різних його проявах.

Ці Інші постають у ролі дисидентів, єретиків. Їхні висловлювання або окреслюються терміном «заперечення»², або маркуються як аморальні, або взагалі тавруються як антиукраїнські.

Фактично не лише ті, хто справді відверто заперечує голод 1932—1933 років, а й ті, хто висловлює сумніви в тих чи інших аспектах канонічної версії *Голодомору*, мають шанси опинитися в рядах тих, хто «заперечує», навіть якщо вони насправді не заперечують ані факту штучного голоду у 1932—1933 роках, ані його руйнівних наслідків.

Це стосується не лише «материкової» України з характерною для більшості пострадянських країн звичкою значної частини її населення до ідеологічної нетерпимості і конфронтаційності, а й української діаспори, політично активна частина якої уражена подібними звичками.

Варто навести найраніший приклад цілеспрямованої профанації поглядів тих, хто своїми діями і висловами не вписується в канонічну версію *Голодомору*: статтю-памфлет П. Борисова (емігранта, чиї батьки постраждали від голоду 1932—1933 рр.) під назвою «Абетка заперечення Голодомору».

Памфлет написано у вигляді листування між «Владимиром Владимировичем» (банальність натяку виправдовується не менш тривіальним змістом статті, витриманої в стилі провінційного фейлетону) та Доктором Спінмастером³. «Владимир Владимирович», який, звісно, є колишнім агентом КГБ, що занепокоєний перспективами визнання Голодомору геноцидом і відповідними наслідками для своєї країни, яка є спадкоємицею СРСР, звертається до доктора Спінмайстра з проханням по допомогі.

Його візаві охоче дає йому поради, серед яких — заперечення кількості жертв і терміна «геноцид», заперечення терміна «*Голодомор*», використання «довірливих українців» та надто амбітних «науковців з маргі-

¹ Кому був вигідний Голодомор? — К., 2004. // Там само. — С. 56, 61, 62.

² Ще одна калька з риторики Голокосту.

³ Натяк на американський термін spin-doctor — відповідник «політтехнолога».

нальних університетів»¹ для дискусій, організація медійної кампанії тощо. Статтю спрямовано як проти «зовнішніх ворогів», адреса яких відома за визначенням, так і проти «внутрішніх» — чи то надто довірливих, чи боягузливих компатріотів, чи то тих самих «маргінальних науковців», які заради особистих амбіцій заперечують святе і важливе².

Науковець з «маргінальних університетів» — Дж. П. Хімка став об'єктом відвертого цькування з боку діаспорної номенклатури чи запопадливих співвітчизників³.

Але його проблеми цим не обмежилися. Його критичне ставлення до *Голодомору* (зокрема, до вправ з цифрами загиблих та кваліфікацію голоду як геноциду) та до надмірної глорифікації ОУН та УПА в історичній політиці часів В. Ющенка призвели до нервової реакції його колег з українського академічного істеблішменту Канади: аж до звинувачень у «тривіалізації» Голодомору та розриву дружніх стосунків, які тривали десятиліттями⁴.

Звинувачувальна риторика, вживання термінів зі сфери судової практики є важливою домінантою як в контексті досягнення *історичної справедливості*, так і в сенсі *засудження* винуватців. Згадаємо, що міжнародна комісія юристів неформально називалася трибуналом.

Слова *суд* і *вердикт* надійно прописалися в лексиконі *Голодомору*. Прикметним є те, що роль суддів, що виголошують вердикти, мають грати в першу чергу історики⁵. Відповідно, виникає ціла течія досліджень, вбраних в шати наукової риторики, які підпадають під категорію «нюн-берзької історіографії»⁶ — в рамках якої функція істориків розширюєть-

¹ Натяк на Дж. П. Хімку, професора університету Альберта (Едмонтон, Канада). Дослідник з солідною і незаперечною науковою репутацією не лише дозволив собі висловити сумніви в певних висновках прихильників канонічної версії Голодомору, а й звернув увагу на неетичність жонгливання цифрами стосовно кількості померлих. Див.: By John-Paul Himka How Many Perished in the Famine and Why Does It Matter? www.unian.net/eng/news/news-234576.html (дата звернення 16 вересня 2008 р.).

² Borisow P. The ABC of Holodomor Denial // *Ukrainian Weekly*. — 2008. — 17 August.

³ Досить вишуканий спосіб висловитися: вирізати маску у вигляді шакала з підписом: Джон-Пол Сволоч.

⁴ Опис, м'яко кажучи, не дуже академічної дискусії див.: *Himka J. P. Interventions: Challenging the Myths of Twentieth-Century Ukrainian History*. In: *Miller A., Lipman M. Convolutions of Historical Politics*, Budapest—New York, 2012, pp. 211—238.

⁵ Стаття в газеті «День» так і називається: «Голодомор 1932—1933 рр.: вердикт учених» // *День*. — 2008. — 2 вересня.

⁶ Цей термін використовує і пояснює шведський дослідник Й. Дітч. Див.: *Dietsch J. Struggling with a «Nuremberg Historiography» of Holodomor* // *Ab Imperio*. — 2007. — № 3.

ся — вони не лише судді, а й одночасно свідки — носії «історичної правди» (зрозуміло, це стосується тих, хто відповідає канонічній версії).

У цьому сенсі досить промовистою виглядає заява Дж. Мейса про місію істориків стосовно голоду 1932—1933 років: «Історія виконує різноманітні функції в різних суспільствах. В Україні, державі, скаліченій своєю власною історією, історики покликані зробити свою особисту, скажімо так, судмедекспертизу, навіть розкопати могилу й ексгумувати мертвих. Жертв минулого злочину...»¹ Історики стають не лише свідками і суддями, а ще й судово-медичними експертами.

Водночас історики заздалегідь знають, чого саме вони хочуть на цьому «суді історії». Коментуючи зміст і форму спогадів, що збиралися для «Книги пам'яті», В. Марочко заявив: ««ті спогади, які є тепер, більше нагадують учнівські перекази і можуть бути корисні лише для патріотичного виховання. А нам потрібна ґрунтовна “доказова база” як на судовому процесі»².

ГОЛОДОМОР ЯК ДИСКУРС: РОДОВІ ОЗНАКИ

Підсумовуючи цей огляд, наведемо список «родових ознак» дискурсу Голодомору:

1) Етнічна ексклюзивність. Вона має щонайменше три основних вияви.

По-перше, робиться наголос на винятковості, безпрецедентності української трагедії, її масштабів і наслідків з особливим наголосом на втратах українського етносу. Наявність інших жертв трагедії (тих, що належать до інших етнічних груп) може визнаватися, і навіть з усіма відповідними риторичними фігурами (співчуття, важливість вивчення цього аспекту тощо) — але побіжно, і в усякому разі як додатковий фон для «власної» трагедії³. Часом представників інших етносів, які вмирали по-

¹ Мейс Дж. Історія як ексгумація // День. — 2003. — 7 червня. Назва статті породжує щонайменше одну конкретну історичну асоціацію з ексгумаціями часів Другої світової війни — коли розкриття могил слугувало пропагандистським цілям (для всіх воюючих сторін).

² Марочко В. Сенс «Книги пам'яті» не у помсті, а насамперед у справедливості // Хрещатик (Київ). — 2008. — 13 червня.

³ Ось як це трактує професійний юрист високого рангу: «Одна зі специфічних рис українського Голодомору зумовлена тим, що в перебігу історичного розвитку в деяких регіонах України відбулося вкраплення в тіло української нації національних меншин. Тому під час Голодомору, крім українців, справді гинули і представники національних меншин України. Вони також стали жертвами злочинних дій кремлівського керівництва. Але злочин геноциду було спрямовано не проти них, а проти

ряд з українцями, представлено як випадкові жертви, які загинули, бо опинилися не в тому місці, не в той час...

По-друге, робиться наголос на тому, що саме українці як етнос були об'єктом цілеспрямованого знищення голодом. Саме тому термін «геноцид» має виняткове значення. Навіть коли йдеться про геноцид «громадян української держави», ця теза імпліцитно містить ідею про те, хто складав більшість цих громадян.

По-третє, категорично заперечуються всі зазіхання (реальні чи удавані) на нейтралізацію етнічного та національного виміру трагедії, трактування її як «загальноселянської» чи «загальносоюзної». Чи не найбільш показовим аспектом цієї ексклюзивності є й те, що *Голодомор* в певний момент перетворився на засіб витиснення з національного наративу історії страждань інших народів, зокрема *Голокосту*¹.

2) Конфронтаційність. Ця риса тісно пов'язана з усім риторичним комплексом *Голодомору*, з його емоційною напругою, претензією на статус *credo* та апеляцією до «історичної правди і справедливості». Будь-які зазіхання на *Голодомор* сприймаються як замах на святиню. Зазначимо, що домінуючий контр-дискурс, який твориться переважно політиками, також побудований на конфронтаційній риторичності.

3) Приховані чи явні елементи ксенофобії. В будь-якому разі голод 1932—1933 років пояснюється дією зовнішніх ворожих сил, мета яких — упокорення чи навіть знищення «українства». Образ *Іншого* постає як унаочнення абсолютного зла, конкретизація цього зла відбувається на основі протиставлення «ми — вони», і «вони» в цьому разі можуть бути іншою нацією чи державою. Найпростіша процедура — підкреслення іноетнічного походження організаторів голоду, тут на допомогу найчастіше приходять антисемітизм (якщо йдеться про суто етнічні аспекти) або русофобія (якщо додаються культурні і політичні).

4) Домінування ідеологічних риторичних форм над науковими і підпорядкування останніх першим — коли йдеться про наукові розробки.

української нації». Див.: Василенко В. (доктор юридичних наук, професор. — Г. К.) Голодомор 1932—1933 років в Україні: правова оцінка // Дзеркало тижня. — 2008. — 18—24 жовтня. Риторичні фігури, логіка міркувань і терміни заслуговують на увагу: разом з «тілом», в яке вони «вкрапилися», постраждали національні меншини. Чимось нагадує «ліс рублять — тріска летить».

¹ На це звернув увагу (на прикладі шкільних підручників з історії України) Й. Дітч: *Dietsch J. Making Sense of Suffering: Holocaust and Holodomor in Ukrainian Historical Culture*. Lund: Media Tryck, Lund University, 2006, pp. 168—176. Йдеться про те, що Голокост згадується в аналізованих підручниках як трагедія, яка відбувалася поза межами України. В Україні головна трагедія — Голодомор.

5) Віктимність¹, наголос на страждальницькій, мученицькій місії українців, наполягання на тому, що вони — найбільш страждена спільнота в тоталітарній державі. Ця риса *Голодомору* — ретрансляція загальної стандартної романтичної риторики зразка XIX ст. про народ—страждалець. «Лише у XX ст., — пише у 2008 р. професійний історик, — українському народу довелося пройти випробування, які іншим народам випадали впродовж багатьох сотень років. Україна була в епіцентрі двох світових та громадянських воєн. Наш народ пережив три лихолітніх Голодомори. Мільйони українців стали жертвами жорстокості кривавих тиранів та режимів. Матері не народили мільйони дітей»².

6) Антропоморфність, ототожнення нації з тілом — риса, яка є частиною інтелектуальної традиції культурницького, «органічного» націоналізму XIX ст.

7) Домінування моралістичних конотацій. Оскільки *Голодомор* постає як певна сакральна сутність, моралістична риторика є обов'язковою, вона є надзвичайно важливою не лише для посилення етичного потенціалу теми, а й для дискредитації «відхилень» від канонічної версії, маркування інших поглядів на голод 1932—1933 років як морально хибних.

8) Виправдальний пафос (комунізм — зовнішня сила, українці — жертви цієї сили). Варто звернути увагу на те, як розв'язується питання щодо місцевих виконавців «терору голодом» — не про вище партійно-державне керівництво, а про ті сотні і тисячі місцевих активістів, партійних і комсомольських працівників, про членів комітетів незаможних селян, які брали участь у конфіскації продовольства, прирікаючи односельців на загибель. Відсутність або мінімальна, декларативна присутність таких сюжетів на рівні наукових досліджень (вони є в збірках документів і спогадів) є досить показовим прикладом вибіркості у процесі формування/конструювання канонічного дискурсу³. Зрештою, проблема «своїх»,

¹ Лакрімозогенезис — термін, вжитий американським дослідником Марком фон Гагеном для характеристики тенденції в українській історіографії 1990-х рр., пов'язаної з елементами постійного «жалобного плачу» з приводу споконвічних втрат і страждань українців. Зауважимо, що дана риса не є винаходом або відмінною особливістю лише української історіографії. Міф про багатостраждальність тієї чи іншої нації є спільним практично для всіх історіографій періоду «національних відроджень» — не тільки у Європі, але й в усьому світі (власне, він є необхідним складником сценарію «національного відродження»). На пострадянському просторі він має неабияку популярність.

² *Петренко В.* Більшовицька влада та українське селянство у 20—30-х рр. XX ст.: причини, технології, наслідки Голодомору-геноциду. — Вінниця, 2008. — С. 5.

³ Така вибірквість, зрозуміло, не є рисою тільки української історіографії чи публіцистики — ортодоксальні історики Голокосту, наприклад, не дуже любля-

одноплемінників, які стають «чужими» через участь в організації голоду, розв'язується пониженням їхнього соціального чи морального статусу — це або люмпени, або «зрадники». Варто зазначити, що останнім часом спостерігається ревізія цього підходу. Зокрема, проект «Людяність в нелюдяний час»¹ містить згадки про членів КП(б)У та працівників «низової» партійно-радянської ланки — тих, хто рятував селян від голодної смерті, часто наражаючись на покарання влади.

9) Сакральність. Сакралізація події (голоду 1932—1933 років) і її образу — *Голодомору* є очевидною не лише в контексті культових і обрядових практик, а й завдяки тій особливій морально-етичній складовій всієї риторики *Голодомору*, в наполяганні на сакральному характері, недоторканності спогадів і пам'яті про цю трагедію. Критичні висловлювання на адресу крайнощів *Голодомору* однозначно сприймаються його адептами як зазіхання на святе, а в цьому випадку вже мабуть недалеко й до святенництва. В цьому сенсі сакралізація *Голодомору* дуже нагадує сакралізацію *Голокосту*.

Зрозуміло, що згадані ознаки різною мірою і в різних співвідношеннях і пропорціях представлені різними носіями канонічного дискурсу, деякі з них іноді взагалі можуть бути відсутні в окремих конкретних репрезентаціях. В даному разі йдеться про складові загального явища, про його родові ознаки. Його конкретні втілення можуть різнитися.

ПРОМОВЦІ

Неважко помітити, що наведені ознаки дискурсу *Голодомору* досить чітко ідентифікуються з політичними інтересами суспільних і політичних груп, які зазвичай ототожнюють з українською «націонал-демократією» — йдеться про так звані «правоцентристські» та націоналістичні партії. На рівні політичної риторики та в мові офіційних документів, де ця риторика присутня, головними промовцями, авторами документів були представники цих партій: Руху в усіх його інкарнаціях, ВО «Свобода», виборчих проектів на зразок «Наша Україна» і т. п.

В соціальному вираженні — це головним чином частина україномовної української інтелігенції, переважно гуманітарної (письменники, ють згадувати про те, що і в гетто, і в концтаборах існували служби, рекрутовані з євреїв.

¹ Людяність у нелюдяний час / Упорядники В. С. Тиліщак, В. М. Яременко. — Львів: Часопис, 2013. — 236 с.

взагалі *literati*, науковці гуманітарного профілю, вчителі, митці). Це здебільшого та аудиторія, яка не лише формулює, а й поширює формули.

Канонічний дискурс *Голодомору* в 2005—2010 та 2014—2018 роках також став надбанням і зняттям частини державної бюрократії, переважно пов'язаної з «президентською вертикаллю» влади. Тут *Голодомор* виконує не лише стандартні легітимуючі функції, а й є також інструментом політичної дискредитації опонентів — реальних і удаваних.

Загострення резолютивної риторики *Голодомору* зазвичай було пов'язано з трансляцією політичних чи гуманітарних інтересів зазначених груп, чи з уявною або реальною загрозою цим інтересам.

В цьому сенсі симптоматичною є апеляція до *Голодомору* з метою пояснення сучасних політичних, культурних, економічних та інших негараздів. Політична та економічна маргіналізація «націонал-демократів» і пов'язані з цим суспільні небезпеки, супроводжувані роздратуванням від «неправильної» реалізації національного проекту (перерозподіл власності, акумуляція влади, неадекватна реалізація культурних прав «титульної нації» тощо), трансливалися в дискурсивні практики, покликані компенсувати розрив між очікуваннями та реальністю.

До цього додалася традиція культурницького націоналізму XIX ст. з її апеляцією до культурно-гуманітарних проблем як ключа до розв'язання всіх інших завдань — з усіма відповідними наслідками щодо мовних практик та риторичних фігур — переважна більшість з них є трансляцією романтичних і народницьких дискурсивних практик.

Політики, громадські і державні діячі, чиновники, літератори і публіцисти, журналісти, вчені — всі, хто висловлювався і висловлюється про голод 1932—1933 років в рамках дискурсивних практик *Голодомору* — всі послуговуються одним, доволі невибагливим, набором готових формул.

Така суголосність і одноманітність, можливо, засвідчує не так солідність і адекватність знання про голод 1932—1933 років, як позірну інтелектуальну бідність дискурсу *Голодомору*. Згаданий набір готових формул, який лунав на 80-ту річницю, мало відрізнявся від набору кінця 1980-х — початку 1990-х.

Це створює серйозні проблеми не лише з науковим осмисленням, а й з розумінням справжніх масштабів катастрофи 1932—1933 років, із здатністю суспільства до саморефлексії, до тверезого критичного погляду на себе, вкрай необхідного для самоусвідомлення і подальшого осмисленого розвитку.

Разом із тим варто звернути увагу на ту обставину, що спрощеність дискурсу *Голодомору* водночас посилює потужність його публічних репрезентацій.

Невеликий набір звичних і зручних публіцистичних формул, які не потребують складної розумової роботи і особливих інтелектуальних зусиль і до того ж містять потужний емоційний заклик, є добрим матеріалом для тієї частини суспільства, яка звикла житися гаслами, схемами і готовими формами — незалежно від того, чим вихована ця звичка — радянською (пострадянською) школою чи культурою рекламних роликів, ідеологією «єдино вірного вчення» чи пресою табльдотів і вагонів метро — зараз до цього можна додати соціальні мережі.

Не можна оминати ще однієї важливої соціально-культурної домінанти у творенні дискурсу *Голодомору*: фактично всі його творці — вихідці або с радянської, або антирадянської (в даному разі — націоналістичної) інтелектуальної традиції¹. Обидві традиції (а їх можна об'єднати в одну) спиралися на риторику, яка творила біполярний світ, базувалася на заперечувальних дихотоміях і проповідувала політичний монотеїзм і нетерпимість до Іншого, які не просто засвоєні в риториці *Голодомору*, а самовідтворюються в дискурсивних практиках.

Анекдотичний випадок з «ухваленням резолюцій» стосовно правильної версії події — чудовий приклад. Варто звернути увагу, що ініціаторами цього вражаючого акту були саме ті, хто сформувався і почав (а дехто і успішно зробив) академічну і навіть партійну кар'єру в радянські часи.

Дискурс канонічної версії голоду 1932—1933 років з його наголосом на віктимності українців як нації, з його психологічно депресивними риторичними формами і метафорами обмежує не лише науково-аналітичне осмислення проблеми, а спрацьовує проти головної ідеологеми *Голодомору* — тези про об'єднання нації на прикладі спільної трагедії.

Відверта чи прихована етнічна ексклюзивність, елементи ксенофобії, конфронтаційність та емоційна напруга, яка періодично виходить на рівень публічної істерії, провокують протилежні емоційні реакції, і відповідно — розділяють суспільство на адептів і прихильників *Голодомору* й тих, хто його заперечує — не голод 1932—1933 років, а саме *Голодомор*. Бажання таврувати таке заперечення як ознаку громадянської нелояльності, моральної упослідженості чи політичної корумпованості лише підсилює ефект несприйняття.

¹ Методологічної різниці між ними я не бачу. Комунізм в радянському варіанті і націоналізм в діаспорному — ідеології, надто споріднені за світоглядними параметрами і способами встановлення нормативних риторичних форм.

ТЕРМІНИ І ПОНЯТТЯ: ГЕНОЦИД І ГОЛОДОМОР

Тема вибору назви явища у випадку з історією виникнення теми голоду 1932—1933 років може бути показовим прикладом трансляції ідеологічних риторичних форм в науковий дискурс та їхнього повернення в ідеологічний дискурс уже в шатах наукової респектабельності, виникнення на цьому ґрунті серйозних проблем як в наукових, так і в політико-ідеологічних практиках.

Коли йдеться про вибір термінології, у конкретному випадку з поняттями «геноцид» і «голодомор» — складається враження, що не історики обирали терміни, а, навпаки, — терміни обрали їх. В будь-якому разі не можна не помітити, як поява цих термінів визначила хід думок і формулювання дослідницьких запитань та інтерпретаційної схеми.

В ході публічної кампанії української діаспори 1980-х вживалися різні дефініції: «Великий Голод» (Great Famine), мабуть, калька з історіографічної термінології (наприклад, голод в Ірландії в 30-х роках XIX століття), «голод-геноцид» (famine-genocide) чи навіть «український Голокост» (в даному разі подія-аналог вказується прямо). В дискусіях науковців переважали нейтральні терміни на зразок «голод 1932—1933 років».

В будь-якому разі термін «геноцид» з цього часу (власне, з початку 1980-х років) став найбільш уживаним і прийнятним стосовно голоду 1932—1933 років у політико-ідеологічному словникові української діаспори і частини науковців.

Р. Конквест у книзі «Жнива скорботи» вживає цей термін як базовий для обґрунтування тези про штучність голоду 1932—1933 років та про його національну, антиукраїнську спрямованість.

В доповіді комісії Конгресу США міститься така ж кваліфікація голоду 1932—1933 років: «Йосиф Сталін та його оточення вчинили у 1932—1933 роках геноцид проти українців»¹. Автори звіту посилалися на Конвенцію ООН 1948 р. і на підтвердження наголошували, що з перерахованих у Конвенції дій, які кваліфікуються як ознаки геноциду, в 1932—1933 роках мали місце майже всі, і вчинено їх було з метою знищити значну частину українського народу для його політичної нейтралізації². На загал автори звіту не надто переймалися правовою кваліфікацією дій центральної влади СРСР. Професійної юридичної експертизи на цей час зроблено не було.

¹ Investigation of the Ukrainian Famine, 1932—1933: report to Congress / Commission on the Ukraine Famine. — Washington, 1988. — P. XXIII.

² Там само.

Це завдання було покладено на міжнародну комісію юристів, створену 1988 р. Її робота і висновки, за задумом замовників — Світового конгресу вільних українців — мали стати важливим доповненням до висновків комісії Конгресу. Слово «геноцид» вживалося тут у різних контекстах.

«Доводиться дивитися на це як на серію геноцидів, — зазначалося у звіті, — ... що само по собі не виключає гіпотезу про геноцид під час голоду 1932—1933 років. У цьому разі і з відповідним врахуванням доступної підтверджуючої інформації Комісія вважає достовірним наявність складових елементів геноциду в той час»¹.

Більшість членів комісії вирішили не обговорювати питання щодо можливості застосування положень і норм Конвенції 1948 року стосовно подій, що сталися за п'ятнадцять років до неї, іншими словами, питання про зворотню дію законів було зняте. «Незаконність того, що було названо геноцидом в конвенції 1948 року, передувала останній» — таким був остаточний висновок комісії².

В Українській РСР, як вже зазначалося, впродовж тривалого часу не визнавався і навмисно замовчувався сам факт голоду. Відповідно, термінологічні дискусії взагалі не передбачалися, не йшлося не те що про «геноцид», а й про голод як такий. Якихось очевидних, явних цензурних заборон не було, однак майже 50-літнє замовчування унеможливило навіть вживання слова «голод» за визначенням, не кажучи вже про термін «геноцид» — оскільки голоду «не було», не було і слова.

Ідеологічний лексикон у кращому випадку, коли взагалі дозволялося торкатися подій і фактів 1932—1933 рр., допускав вживання евфемізмів на зразок «продовольчі труднощі». Водночас в альтернативному ідеологічному дискурсі, зокрема на сторінках «самвидаву», вживалися терміни і «голод», і «геноцид», і «етноцид». У серпні 1987 р. дисидент В. Чорновіл у відкритому листі до Генерального секретаря ЦК КПРС М. Горбачова згадував серед «білих плям» радянської історії «Великий Голод 1932—1933 років» та «геноцид української нації»³.

Лише наприкінці 1987 р. у вже згадуваній офіційній промові В. Щербинського пролунало слово «голод». У лютому 1988 р. вперше публічно пролунало слово *Голодомор*⁴, якому майже через двадцять років судилося

¹ Международная комиссия по расследованию голода на Украине 1932—1933 годов. Итоговый отчет 1990. — К., 1992. — С. 72.

² Там само. С. 76.

³ Kuzio T. Soviet Crimes Remain Unpunished. Kyiv Post, 2002, 3 October.

⁴ Іноді дослідники (С. Кульчицький, наприклад) стверджують, що це слово було винайдено чи то І. Драчем, чи то О. Мусієнко. Є припущення, що воно, разом з базо-

перетворитися на найбільш уживану формулу, яка увійшла в офіційні документи і стала об'єктом зусиль держави, спрямованих на перетворення її на всесвітньо відомий маркер, подібний до слова *Голокост*. Зауважимо, що самі свідки і жертви голоду слово «голодомор» не вживали, принаймні до його виникнення в публічному й офіційному дискурсах.

Професійні історики в Україні, коли їм було дозволено висловлюватися на цю тему, спочатку дотримувалися нейтрального означення «голод 1932—1933 років», однак досить швидко, передусім під впливом публіцистики (і власно, частково творячи цю публіцистику), розширили свій лексикон.

Наприкінці 1980-х — початку 1990-х в активному мовному вжитку співіснували найбільш нейтральний «голод 1932—1933», поетично-метафоричний *Голодомор* (і похідні від нього, на зразок «людомор»), політично місткий «геноцид» (споріднені з ним форми на зразок «народовбивство», «етноцид»), «Великий голод».

З української діаспори почалося і використання терміна *Голокост* стосовно подій 1932—1933 років. Паралелі з *Голокостом* не лише зраджують ту обставину, що способи політичної репрезентації голоду 1932—1933 років були скопійовані з репрезентацій *Голокосту*. Вживання терміна «український *Голокост*» без будь-яких коментарів публіцистами чи журналістами можна зрозуміти, беручи до уваги загальний культурний і професійний рівень сучасної української журналістики.

Але й професійні історики також не пасуть задніх. Збірка спогадів і свідчень про голод 1932—1933 років, впорядкована професором Національного університету «Києво-Могилянська академія» Ю. Мициком (видано 10 томів), називається «Український голокост. Свідчення тих, хто вижив». В першому томі упорядник пише: «...голокост — штучний голодомор, влаштований імперською Москвою у 1932—1933 роках»¹.

вими інтерпретаційними формами, прийшло з української діаспори. Воно є у передмові В. Барки до його роману «Жовтий князь» (нью-йоркське видання 1963 р.) та в «Етимологічному словникові української мови» під редакцією Я. Рудницького (видання УВАН 1962—1982 років). Автор дякує за цю інформацію науковому співпрацівникові відділу новітньої історії та політики Інституту історії НАН України М. Бистрицькому.

¹ Український голокост. Свідчення тих, хто вижив / о. Мицик Ю. Том. 1. Друге видання. — К., 2005. — С. 7.

Не буде зайвим згадати й про те, що на Заході триває дискусія щодо ексклюзивності терміна *Голокост*, вживання його лише стосовно знищення євреїв нацистами під час Другої світової війни. Наприклад, в США іноді говорять про «голокост корінного населення» (індіанців), є вчені, які вважають, що *Голокост* — це також знищен-

У деяких випадках пропагандисти і громадські діячі не надто переймаються термінологічними тонкощами і говорять про «український голокост як геноцид», маючи на увазі не лише про 1932—1933, а й про голод 1946—1947¹.

Усі ці терміни можна знайти в працях істориків, перевага тому чи іншому надавалася залежно від жанру та аудиторії — коли йшлося про наукові дослідження, найчастіше вживалися «голод 1932—1933», «геноцид» та «голодомор».

Початкове звернення до терміна «геноцид» в публіцистиці, публічній риториці і дослідженнях професійних істориків мало радше характер потужної метафори, ніж чітко окресленого наукового поняття. Варто зауважити, що термінологія деякий час не відігравала самостійної ролі, багато авторів просто не замислювались над змістом категорій, які вони використовували, і в рамках однієї і тієї ж статті можна було зустріти всі згадані терміни одночасно.

Цікаво, що дослідники голоду 1932—1933 років, які об'єдналися в Асоціацію дослідників голоду-геноциду 1932—1933 років, згодом перейменували свою організацію в Асоціацію дослідників голодоморів в Україні. Зміна назви мала зафіксувати ідею зв'язку між голодом 1921—1922, 1932—1933 та 1946—1947 років, а об'єднання всіх цих подій під єдиною назвою «голодомори» — було вказівкою на те, що всі вони були наслідком єдиної політики «тоталітарної держави».

Впродовж 1990-х паралельно тривала політична і наукова легітимація термінів «геноцид» і «голодомор». Вони дедалі активніше вживалися в лексиконі політиків і науковців як найбільш синтетичні поняття, а в першій половині 2000-х стали синонімічними.

Постанови уряду 1993 та 1998 років, присвячені річницям голоду 1932—1933 років, містять в назвах термін «голодомор»². Це ж стосується

ня нацистами ромів, гомосексуалістів, психічно хворих. Див.: *Shaw M. What is Genocide?* Cambridge, 2007, pp. 45—47. Експозиція американського музею Голокосту в США (Вашингтон) включає відомості не лише про знищення інших етнічних груп, а й, наприклад, про долю радянських військовополонених.

¹ Генерал МВС, один з лідерів сучасного українського козацтва Іван Білас, пише про голод 1946—1947 рр.: «у відповідності з нормами міжнародного права масове винищення українського народу у формі голокосту, ретельно сплановане імперською комуністичною системою у 1946—1947 роках, кваліфікується не інакше, як геноцид». Див.: *І. Білас. Холокост на Україні в 1946—1947 роках. Особливості діяльності карального апарату* // *Наук. збірник Українського Вільного Університету*. — Мюнхен, 1992. — С. 76.

² Постанова Кабінету Міністрів України від 10 вересня 1993 р. № 718 «Про вшанування пам'яті жертв голодомору; Постанова Кабінету Міністрів України від 26 жовт-

і постанов Верховної Ради та указів президентів Л. Кравчука та Л. Кучми (останній в 1998 р., як вже згадувалося, встановив загальнонаціональну комеморативну дату — День пам'яті жертв голодоморів). Літературна метафора, винайдена в діаспорі, увійшла до мови офіційних документів держави. Після ухвалення закону 2006 р. термін «Голодомор» увійшов до правничої термінології, хоча його юридичний зміст залишається невизначеним.

Від 2003 р. бере відлік й історія використання терміна «голодомор» в міжнародних документах. У спільній заяві країн-членів ООН на 58-й Генеральній Асамблеї ООН від 7 листопада 2003 р., присвяченій 70-й річниці голоду 1932—1933 років, цей термін було вжито саме в контексті голоду в Україні (в самій заяві містилися згадки про голод в інших регіонах СРСР)¹. У 2007—2008 роках він стає звичною формулою в міжнародних документах (Holodomor), але, на відміну від української, не завжди визначається як відповідник «геноциду» (див. розділ про міжнародні аспекти).

Так само термін «голодомор» став звичним в науковому ужитку², не кажучи вже про публіцистику. Він перетворився на цілком конвенційну формулу, вже не треба було навіть вказувати хронологію («за визначенням» було зрозуміло, що йдеться про 1932—1933 роки), і очевидно — в такому вигляді вона була зручною, компактнішою і контекстуальною.

У 2013 році термін «Голодомор» в Україні інституалізовано академічно: в Національному університеті «Києво-Могилянська академія» кош-

ня 1998 р. № 1696 «Про 65-ті роковини голодомору»; Розпорядження Кабінету Міністрів України від 17 серпня 2002 р. № 448-р «Про утворення Організаційного комітету з підготовки та проведення заходів у зв'язку з 70-ми роковинами голодомору в Україні».

¹ Joint statement by the delegations of Azerbaijan, Bangladesh, Belarus, Benin, Bosnia and Herzegovina, Canada, Egypt, Georgia, Guatemala, Jamaica, Kazakhstan, Mongolia, Nauru, Pakistan, Qatar, the Republic of Moldova, the Russian Federation, Saudi Arabia, the Sudan, the Syrian Arab Republic, Tajikistan, Timor-Leste, Ukraine, the United Arab Emirates and the United States of America on the seventieth anniversary of the Great Famine of 1932—1933 in Ukraine (Holodomor). United Nations General Assembly. Fifty-eighth session. Third Committee. Agenda item 117 (b) Human rights questions: human rights questions, including alternative approaches for improving the effective enjoyment of human rights and fundamental freedoms. Doc. A/C. 3/58/9 // Архів автора.

² Наприклад, на конференції «Голодомор 1932—1933 рр. в Україні: причини і наслідки» (Київ, вересень 1993 р.) термін «голодомор» вживався стосовно всіх трьох голодів. Утім, якщо українські дослідники говорили про голодомор в Україні, їхні російські колеги вживали цей термін і щодо Росії і щодо Казахстану.

том української діаспори Північної Америки створено Український центр досліджень Голодомору.

Достатньо вимовити «голодомор», щоб виник стійкий комплекс асоціацій. Для підсилення ефекту вживають термін «голодомор-геноцид», але це стосувалося переважно публіцистики і наукових праць, межа між якими була переважно умовною.

Цікаво те, як деякі дослідники намагаються урізноманітнити термін Голодомор за рахунок розширення хронологічного ряду. Якщо раніше голодоморами називали голод 1921—1923 років, голод 1932—1933 років та голод 1946—1947 років, вибудовуючи єдину смислову лінію єдиної політики стосовно українців, то нещодавно сформувався нова тенденція.

У принципі попередня ідея не відкидається. Навіть більше, ідентифіковано ще один голод — 1927—1928 років. І тепер вже він стає кануном 1932—1933 років, який перетворюється на апофеоз певного типу політики. Для неї навіть знайдено відповідний термін — «голодотворення»¹.

ГОЛОДОМОР = ГЕНОЦИД

З терміном «геноцид» стосовно голоду 1932—1933 років було складніше.

Уже згадувана комісія юристів, яка надала свій звіт в 1990 р., в певному сенсі не впоралася із завданням — замовники очікували від неї однозначного висновку, юристи ж виявилися надто зосередженими на дотриманні процедур і протоколів.

Офіційний звіт, підготовлений головою комісії професором Я. Сандбергом, прихильником «геноцидної» версії голоду 1932—1933 років, був окремо прокоментований чотирма членами комісії. Більше половини звіту (116 сторінок) присвячено «особливій думці», причому більшість цієї частини звіту — «особлива думка» самого голови комісії, який увійшов у конфлікт з іншими її членами — не в останню чергу через питання про кваліфікацію голоду 1932—1933 років як геноциду.

Фактично ця «особлива думка» окремих членів комісії значною мірою суперечила загальним висновкам, а подекуди й спростовувала їх, передусім, стосовно кваліфікації подій 1932—1933 років як геноциду².

¹ Людмила Гриневич. Мета центру досліджень Голодомору — вивільнення від травматичного минулого й з'ясування правди <http://tyzhden.ua/Society/94795> (дата звернення 4 квітня 2018 р.).

² Международная комиссия по расследованию голода на Украине 1932—1933 годов. Итоговый отчет 1990. — К., 1992. — С. 81—82.

Це не завадило українським історикам згодом стверджувати, що комісія юристів зробила остаточні висновки про те, що голод 1932—1933 років був геноцидом¹, і навіть про те, що висновки комісії «сколихнули українське суспільство»² — попри те, що матеріали звіту так і не стали предметом докладного вивчення навіть тих, хто професійно досліджував голод 1932—1933 років. Про звіт лише згадували, як правило, посилаючись на те, що в ньому підтверджено «геноцидну» версію подій 1932—1933 років.

З початку 2000-х³ в українському політикумі змагалися ті, хто рішуче заперечував термін «геноцид» стосовно голоду 1932—1933 років (це передусім комуністи та частина дрібніших партій «лівого» спектра, до них ситуативно долучалися представники політичних сил, які взагалі не мали виразної ідеологічної орієнтації, наприклад, Партія регіонів), й ті, хто не менш завзято відстоює його (це передусім політики «національно-демократичного» табору та представники української правниці)⁴.

Дебати довкола кваліфікації голоду 1932—1933 рр. як геноциду набули міжнародного розголосу: спроби вищого керівництва України домогтися такої кваліфікації від найповажніших міжнародних організацій наразилися або на небажання цих організацій, або на відкритий (Росія) чи прихований (Ізраїль) спротив інших держав.

Перебіг цих дебатів та історія політичних суперечок довкола терміна «геноцид» стосовно голоду 1932—1933 років засвідчили, що це питання стало частиною великої геополітичної гри, змагань між Росією та Заходом, передусім США. Україна в особі її істориків і дипломатів досить часто несподівано для себе виглядає інструментом цієї гри — саме через ідеологічну переобтяженість базової термінології.

Треба згадати й те, що термін «геноцид» безпосередньо пов'язаний з питаннями політичної і юридичної відповідальності, особливо якщо його вписують в контекст ухвалення політичних рішень міжнародних органі-

¹ Див. наприклад: *Веселова О.* Геноцид українського народу голодомором 1932—1933 рр.: призвідці та засоби творення // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. — К., 2004. — № 11. — С. 341.

² *Марочко В.* Визнання голодомору 1932—1933 років геноцидом: історичний факт політичного самоутвердження та морального зцілення нації // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. — 2007. — № 16. — С. 271.

³ У вересні 2001 р. набув чинності новий Кримінальний кодекс України, в якому пункт 1 статті 442 «Геноцид» дослівно відтворював формулювання Конвенції ООН 1948 р.

⁴ Докладніше див. розділ I.

зацій. Відповідно, його застосування обов'язково виносить проблему за межі наукового дискурсу і одночасно втягує науковців у політичні дискусії, в яких вони втрачають дослідницьку самостійність і перетворюються на пішаків у великій грі політиків.

28 листопада 2002 р. в постанові Верховної Ради «Про 70-ті роковини голодомору в Україні», присвяченій організації заходів з відзначення пам'ятної дати, в преамбулі було вжито термін «геноцид» — йшлося про «політику геноциду, що проводилася на державному рівні керівниками тоталітарного радянського режиму проти громадян України, національного духу, менталітету та генетичного фонду Українського народу»¹. Це формулювання було розроблене членами фракції «Наша Україна» — слово «геноцид» вперше було вжите в офіційному документі такого рівня.

У рекомендаціях парламентських слухань щодо вшанування пам'яті жертв голодомору (6 березня 2003 р.) йшлося про те, що «голодомор 1932—1933 років» слід визнати «актом геноциду українського народу»². У спеціальному зверненні учасників спеціального засідання 14 травня 2003 р.³ «...**Голодомор 1932—1933 років, — йшлося у зверненні, — був свідомо організований сталінським режимом і повинен бути публічно засуджений українським суспільством та міжнародним співтовариством як один з найбільших за кількістю жертв у світовій історії факт геноциду**»⁴.

Зрозуміло, що вживання цього терміна в офіційному зверненні законодавчого органу не мало жодних юридичних наслідків, проте це був серйозний крок на шляху «морально-політичної» легітимації терміна і впровадження його в суспільно-політичний лексикон саме з референцією на голод 1932—1933 років. Неважко помітити, що серед головних промодернів ідеї кваліфікації голоду 1932—1933 років як геноциду був тодішній лідер найчисельнішої парламентської фракції «Наша Україна» В. Ющенко.

¹ www.zakon.rada.gov.ua (дата звернення 27 серпня 2007 р.).

² Рекомендації парламентських слухань щодо вшанування пам'яті жертв голодомору 1932—1933 років // www.zakon.rada.gov.ua (дата звернення 28 серпня 2007 р.).

³ За твердженням експертів Лабораторії законодавчих ініціатив «спеціальне засідання» тривало декілька хвилин — стільки, скільки було потрібно членові фракції «Наша Україна» Г. Удовенкові, аби зачитати текст звернення.

⁴ Звернення до Українського народу учасників спеціального засідання Верховної Ради України 14 травня 2003 року щодо вшанування пам'яті жертв голодомору 1932—1933 років // <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=789%2D15> (дата звернення 20 жовтня 2007 р.).

Цікаво, що президенти (Л. Кравчук і Л. Кучма) вживали термін «геноцид» стосовно голоду 1932—1933 років у виступах¹, однак він відсутній в їхніх указах і розпорядженнях 1993—2003 років. Формально такої ж лінії дотримувався на початках свого президентства В. Ющенко: в його перших комеморативних указах 2005 р. присвячених голоду 1932—1933 років слово «геноцид» відсутнє.

Переломним моментом стає осінь 2006 р. В указі від 12 жовтня 2006 р. «Про відзначення у 2006 році Дня пам'яті жертв голодоморів і політичних репресій» міститься вказівка Міністерству закордонних справ України активізувати роботу щодо визнання міжнародною спільнотою «Голодомору 1932—1933 років в Україні як геноциду Українського народу» — вперше в тексті президентського указу термін «голодомор» вживається з великої літери, тобто набуває самостійного значення, і водночас він стає тотожним термінові «геноцид». З цього моменту «Голодомор» стає смисловим синонімом «геноциду».

2 листопада 2006 р. президент В. Ющенко подав до Верховної Ради проект закону, центральним пунктом якого було визнання «Голодомору 1932—1933 років геноцидом української нації». У зверненні до народу і депутатів В. Ющенко пояснив свою ініціативу необхідністю відновлення історичної справедливості та «морально-духовного оздоровлення Українського народу». Яким чином узаконення терміна «геноцид» стосовно голоду 1932—1933 років сприятиме досягненню окресленої мети, президент не пояснив².

28 листопада 2006 року, подолавши потужний опір противників «геноцидної» кваліфікації *Голодомору*, Верховна Рада силами президентських фракцій та за допомогою соціалістів остаточно узаконила термін «геноцид» стосовно голоду 1932—1933 років, визначивши об'єктом геноциду український народ³. Таким чином було не лише формально узаконе-

¹ Про виступ Л. Кравчука на міжнародній конференції 1993 р. вже йшлося. Л. Кучма вжив цей термін у зверненні до українського народу від 24 листопада 2002 р.: «Маємо визнати — це був геноцид. Цілеспрямований, ретельно спланований геноцид проти українського народу». Див.: Звернення Президента України Леоніда Кучми до українського народу у зв'язку з Днем пам'яті жертв Голодомору та політичних репресій // http://www.president.gov.ua/content/golodomor75_15.html (дата звернення 27 жовтня 2008 р.).

² Звернення Президента України Віктора Ющенка до Українського народу, до народних депутатів України у зв'язку з розглядом проекту Закону України «Про Голодомор 1932—1933 років в Україні» // www.president.gov.ua (дата звернення 27 жовтня 2007 р.).

³ Деталі важливі: в президентському проекті йшлося про націю, словосполучення «Український народ» замінило термін «нація» за наполяганням О. Мороза.

но термін «геноцид» стосовно голоду 1932—1933 років в Україні, він також формально-юридично зрівнявся з терміном «Голодомор». З цього часу в офіційних документах держави вживається термін Голодомор — з великої літери і без лапок.

Саме з цього часу можна вважати, що *Голодомор* як складова офіційної історичної політики було легітимовано юридично. Узаконення терміна «геноцид» стосовно голоду 1932—1933 років в Україні не розв'язало проблеми з юридичною кваліфікацією подій, — це був радше символічний акт, який фактично не мав юридичних наслідків ні на міжнародному, ні на внутрішньодержавному рівні.

Як ми знаємо, всі спроби домогтися подібної кваліфікації на міжнародному рівні не були підтримані провідними міжнародними організаціями (ООН, Європарламент, Парламентська асамблея ОБСЄ, ЮНЕСКО). Водночас згаданий меморіальний закон певною мірою став підставою для «узаконення» терміна «геноцид» в науковій термінології, щоправда, для тих науковців, які і раніше вживали його, не вдаючись до особливих пояснень своєї позиції.

В академічному світі паралельно відбувалася інституційна легітимація терміна «геноцид». Ще у серпні 1992 р. Асоціація дослідників голоду-геноциду 1932—1933 років в Україні запропонувала створити Міжнародний центр вивчення історії України, одним з важливих спрямувань діяльності якого мало стати «вивчення демографічних, медичних, духовних, культурологічних, економічних та політичних наслідків політики геноциду»¹.

У листопаді 1998 р. її спадкоємиця — Асоціація дослідників голодоморів в Україні запропонувала урядові створити Інститут дослідження геноциду українського народу. У 2000 р. ця ж асоціація нагадала державі про необхідність створення Інституту вивчення геноциду української нації (зміна назви інституту доволі симптоматична). Така ж пропозиція пролунала і 2003 р.²

У травні 2002 р. народний депутат Л. Лук'яненко (який, до речі, очолював і Асоціацію дослідників голодоморів в Україні) звернувся до тодішнього віце-прем'єра України В. Семиноженка з офіційним проектом створення Інституту досліджень геноциду українського народу. Пропонувалось створення інституту загальною чисельністю з 30 осіб (з них 20 — наукові

¹ Веселова О. З історії створення і діяльності Асоціації дослідників голодомору в Україні (АДГУ) 1933: монографія. — К.: Асоціація дослідників голодомору в Україні, 2007. — С. 40.

² Там само. С. 82, 90.

співробітники і лаборанти), з річним бюджетом близько 500 000 гривень (приблизно \$90 000). Передбачалось, що інститут займатиметься трьома напрямками досліджень: 1) «голодомори» (так в документі), 2) масові репресії, 3) депортації.

Пропозиція не дістала підтримки, оскільки, як повідомлялось в офіційній довідці Інституту історії України Національної академії наук України, «проблематика масових репресій і депортацій досліджується за програмою “Реабілітовані історією”», у межах якої «вже виконані сотні окремих праць, захищені кілька кандидатських і докторських дисертацій. Опубліковані десятки книг, багато сотень статей». У тому ж документі пропонувалось створити у складі Інституту історії України Центр дослідження голодоморів, що складатиметься з десяти співробітників¹.

В результаті дійсно був створений Центр дослідження геноциду в Україні. Формально він складався з трьох осіб, які є науковим кістяком Асоціації досліджень голодоморів в Україні (В. Марочко, О. Мовчан, О. Веселова). Центр формально був підрозділом Інституту історії України і впродовж трьох років досліджував тему «Геноцид національних, етнічних і релігійних груп населення України в ХХ столітті: історичний і політико-правовий аналіз». Взимку 2009 р. центр було ліквідовано рішенням дирекції Інституту історії України НАН України.

За часів В. Ющенка ідея створення інституції, яка займалася б історією геноциду в Україні, трансформувалася на запозичення у сусідів-поляків. Було створено Інститут національної пам'яті, який фактично почав функціонувати як урядова інституція у 2006 р.² У складі інституту діяв підрозділ з промовистою назвою: відділ історичних трагедій народів України...

У науковій термінології, яка використовується в рамках канонічного дискурсу *Голодомору*, термін «геноцид» досить швидко перетворився на понятійну константу, незмінну величину, вже саме його вживання визначало і визначає когнітивно-інтерпретаційну динаміку *Голодомору*.

Термін був імпортований в український материковий інтелектуальний та ідеологічний простір разом з концепцією «голоду-геноциду», представленою в працях діаспорних істориків, звіті комісії Конгресу США та праці Р. Конквеста.

¹ Обліково-контрольна картка № 4452/2 від 12.07.2002. Архів автора.

² Одним з пріоритетів діяльності інституту є дослідження і популяризація історії голоду 1932—1933 років. Див.: Про Український інститут національної пам'яті // Пам'ять України. www.memoiry.gov.ua (дата звернення 30 березня 2009 р.).

Ми вже з'ясували, що в рамках становлення канонічного дискурсу він від самого початку не сприймався ні як наукова гіпотеза, яка потребує підтвердження, ні як аналітична категорія, яка потребує спеціального обґрунтування — ці потреби виникли пізніше, під тиском критики з-поза меж канонічного дискурсу.

Як зазначав один з найактивніших дослідників голоду 1932—1933 років, говорячи про 1992 р.: «...у мене не було жодного сумніву в тому, що голодомор — це новітня форма геноциду, зброя масового фізичного винищення українського селянства, свідомо і цілеспрямована акція більшовицького режиму»¹. Під сам термін, щодо якого *не було сумнівів*, хоча сам дослідник навряд чи поцікавився тоді відповідною літературою, формувалися дослідницькі та популяризаторські завдання, серед яких, зокрема, було добитися державного визнання голоду 1932—1933 років геноцидом. Зрозуміло, наукова діяльність в цьому випадку підпорядковувалася певній суспільно-ідеологічній чи навіть політичній місії: як зауважує той самий автор, впродовж 1990-х «почали виходити збірники документів та спогадів, виходити матеріали наукових конференцій, *спрямованих на визнання голодомору геноцидом*. (Курсив мій. — Г. К.)»².

Попри певну понятійну «дистиляцію» терміна впродовж 1990-х, яка супроводжувалася намаганнями легітимізувати його саме як наукову категорію, залишалася тенденція до його екстраполяції на всі явища, які можна було витлумачити як антиукраїнські практики радянської держави³. Серед істориків, які працюють в рамках канонічної версії *Голодомору*, термін «геноцид» усталився як конвенційний, як вже згадувалося, без серйозних термінологічних дискусій — зазвичай зараз історики обмежуються посиланням на Конвенцію ООН 1948 р., перераховують ознаки злочину геноциду і вказують, які з них стосуються 1932—1933 років.

¹ Марочко В. І. Від Конвенції ГА ООН 1948 року до закону Верховної Ради України 2006 року: голодомор 1932—1933 рр. в Україні як факт геноциду українського народу // Україна ХХ століття. Історія, ідеологія, політика. — 2008. — Вип. 13. — С. 52—56.

² Марочко В. Визнання голодомору 1932—1933 років геноцидом: історичний факт політичного самоутвердження та морального зцілення нації // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. — 2007. — № 16. — С. 272

³ Конференція «Геноцид українського народу: історична пам'ять та політико-правова оцінка» (листопад 2000 р.) тематично охоплювала майже весь радянський період — аж до 1960-х. Серед тем виступів можна знайти справжні перлини. Див., наприклад: Нікілев О. Кадрова політика тоталітарної держави в українському селі як прояв інтелектуального геноциду (середина 40-х — перша половина 50-х років ХХ ст.) //

Детальніший розгляд терміна «геноцид» в світлі положень Конвенції 1948 р. можна знайти у канадського дослідника Р. Сербіна, який, посилаючись на всі ті ж документи, що й його українські колеги, обстоював думку про те, що українське селянство можна трактувати як національну групу — об'єкт геноциду, при цьому «національна група» в його тлумаченні може трактуватися і в термінах громадянства, і в етнічних термінах¹. Р. Сербін першим опублікував раніше невідому працю Р. Лемкіна, в якій той приділяє особливу увагу голоду 1932—1933 років і репресіям в Україні саме як класичному прикладові геноциду².

Українські юристи публічно особливо не переймалися проблемою терміна «геноцид» стосовно голоду 1932—1933 років, якщо не рахувати тих, хто готував обґрунтування для президентських указів та міжнародних ініціатив — очевидно, що в даному разі йдеться про цілеспрямовану правову та юридичну підтримку «геноцидної» версії.

Публічно з юристів на її підтримку висловлювався В. Василенко, але його міркування, часом цілком слушні, на загал можна вважати яскравою ілюстрацією «політико-правової оцінки», де політика домінує над правом³.

Більш зважена публічна позиція представлена Харківською правозахисною групою, відомою українською правозахисною організацією. Автор спеціального звіту Є. Захаров твердить, що дії влади в певні періоди голоду 1932—1933 років можна кваліфікувати і як злочин проти людяності, відповідно до Римського статуту Міжнародного кримінального суду, і як злочин геноциду відповідно до Конвенції ООН 1948 року⁴.

Автор звіту хоч і повторює тезу канонічної версії *Голодомору* про те, що голод був результатом системних дій влади, спрямованих на знищення українського народу, все ж визнає, що проблема застосування положень Конвенції ООН 1948 р. щодо подій 1932—1933 років залишається нез'ясованою, чим, з одного боку, суперечить власним висновкам (зокре-

¹ *Serbyn R.* The Ukrainian Famine of 1932—1933 as Genocide in the Light of the UN Convention of 1948 // *The Ukrainian Quarterly*, Summer 2006, Vol. LXII, № 2, pp. 181—194.

² Праця Р. Лемкіна називалася *Soviet Genocide in the Ukraine*. Див.: *Сербін Роман*. Голодомор. Геноцид українців // <https://maidan.org.ua/2017/08/roman-serbyn-holodomor-henotsyd-ukrajintsiv/> (дата звернення 4 квітня 2018 р.).

³ *Василенко В.* Голодомор 1932—1933 років в Україні: правова оцінка // *Дзеркало тижня*. — 2008. — 4—10 жовтня; 14—20 жовтня.

⁴ *Захаров Є.* Висновок. Правова кваліфікація Голодомору 1932—1933 років в Україні та на Кубані як злочину проти людяності та геноциду. — Харків, 2008.

ма щодо періоду зими 1932—1933 років), а з іншого — залишає простір для дискусії.

У міжнародній (англійській) мові великої політики термін «геноцид» трактується доволі широко. Наприклад, масове знищення тутсі у Руанді у 1994 р. без будь-яких дискусій називають геноцидом — на тій підставі, що майже мільйон загиблих насправді були об'єктом цілеспрямованого винищення представниками іншої племінної групи — саме так трактував події Міжнародний кримінальний трибунал в Руанді (1998). В одному з недавніх досліджень термін «геноцид» характеризує масові вбивства періоду революційного терору у Вандеї часів Французької революції XVIII ст.¹ Масове знищення цивільного населення у Кампучії «червоними кхмерами» також називають геноцидом.

Переважає більшість академічних дослідників проблем геноциду і законодавчі органи більш як двох десятків країн світу і поважні європейські міжнародні організації визнають депортації та вбивства вірмен, греків та асирійців у період Першої світової війни та після неї геноцидом — проте так само парламенти значної кількості європейських країн та визначні інтелектуали виступають проти такої кваліфікації, визнаючи надмір політичних інтересів у цій справі².

Акти масового насильства та вбивств за етнічними ознаками у Східному Тиморі восени 1999 р. також іноді називають геноцидом. Термін «геноцид» вживався як категорія міжнародного права в роботі Міжна-

¹ R. Secher. A French Genocide. The Vendee. Notre Dame, IN, Press, 2004. Назва книги мовою оригіналу звучить ще більш провокативною: «Франко-французький геноцид» (Le Genocide franko-francias). Варто згадати, що докторська дисертація Ренальда Сешера була опублікована у другій половині 1980-х — саме тоді чергова «кругла дата» Французької революції 1789 р. і намагання лівого уряду на чолі з Ф. Міттераном перетворити її у святкування ідей соціалізму стали предметом гарячих дебатів у Франції. Термін «геноцид» у даному випадку мав явне ідеологічне підґрунтя. Як відзначив один з рецензентів англійського перекладу книги, вона «мала нагадати усім і кожному про те, що універсалістські претензії людей 1789 р. (та їх політичних спадкоємців) виявилися монетою фальшивого карбування, коли дійшло до застосування їх на практиці». В цьому разі термінологія була напряду пов'язана з політикою (це і не приховувалося) — Р. Сешер, будучи політичним суперником французьких соціалістів, не вагаючись охарактеризував дії революційного паризького уряду по придушенню селянських заворушень у Вандеї 1794 р. як «геноцид» (за його оцінками, було вбито 117 000 повстанців та мирних жителів). Наукові рецензенти одностайно визнали цю цифру завищеною, а застосування терміна «геноцид» некоректним. Див.: Peter M. Jones. Terror in Vendee // Times Literary Supplement. — 2004. — 19 March. — P. 7.

² Докладніше див.: Розділ I, глава 3.

родного кримінального трибуналу по колишній Югославії — стосовно масових вбивств за етнічною ознакою в Боснії¹.

Голокост називають геноцидом без будь-яких додаткових роз'яснень², оскільки у 1948 р. формальні ознаки геноциду були зафіксовані саме на основі аналізу політики знищення євреїв нацистами у роки Другої світової війни. 1 листопада 2005 р. Генеральна Асамблея Організації Об'єднаних Націй ухвалила резолюцію про відзначення міжнародного Дня пам'яті Голокосту (27 січня).

В резолюції йшлося про Голокост саме в контексті поняття «геноцид» (наприклад, поруч з Голокостом згадувалися «інші акти геноциду»). Резолюцію було ухвалено в 60-ту річницю визволення в'язнів нацистських таборів смерті³.

Взагалі, можна сказати, що попри існування Конвенції ООН 1948 року та її ратифікацію більшістю країн Старого Світу, ясність і визначеність тут відсутні: у кожному конкретному випадку, незалежно від того, де відбуваються такі дискусії, можна відзначити наявність політичної та ідеологічної кон'юнктури, амбіцій конкретних груп впливу і державних інтересів. Термін «геноцид» функціонує і як категорія міжнародного права, і як метафора, і як пізнавальна/інтерпретаційна категорія в суспільних науках. Неважко помітити, що в усіх випадках з його застосуванням щодо конкретних подій минулого і навіть сучасності виникають складнощі, пов'язані з політичними та ідеологічними практиками, зіткненням інтересів різних політичних, етнічних, соціальних та інших груп, культурною традицією, рівнем культурної гомогенності суспіль-

¹ Міжнародний кримінальний трибунал по колишній Югославії діє з 1993 р. Див.: www.icty.org (дата звернення 10 лютого 2009 р.).

² Термін «геноцид» був вперше застосований польським адвокатом єврейського походження Рафаелем Лемкіним, чия родина була знищена нацистами, у книзі *Axis Rule in Occupied Europe* (1944). Р. Лемкін був одним з авторів ідеї міжнародного трибуналу у Нюрнбергу та співавтором тексту Конвенції ООН 1948 р. «Про недопущення геноциду і покарання за злочини, пов'язані з ним» (*United Nations Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide*). Р. Лемкін чотири рази висувався на Нобелівську премію миру (безрезультатно). Він помер у бідності у США у 1958 р. США ратифікували Конвенцію ООН 1948 р. лише у 1986 р. Див. детальніше: *Rubinstein William D. Genocide*. — 2004. — Рр. 306—307. Розділ з цієї книги про геноцид останнім часом використовується прихильниками «геноцидної» версії голоду 1932—1933 років як аргумент на користь їхньої позиції — якщо винахідник терміна вважав голод 1932—1933 років актом геноциду, то чого сперечатися?

³ <http://www.un.org/genocideprevention/docs/res607.shtml> (дата звернення 1 грудня 2008 р.).

ства тощо. Розмаїття життєвих та історичних ситуацій не вкладається ані в рамки Конвенції ООН 1948 р., яка до того ж створювалася під конкретну ситуацію з винищенням євреїв нацистами, ані в інші, більш широкі визначення геноциду¹.

Останнім часом в суспільних науках окреслилися контури нової дисципліни — «студії геноциду» (*genocide studies*). В декількох американських університетах (зокрема в Єльському, в університеті міста Нью-Йорк, університеті Міннесоти та ін.), в багатьох європейських країнах створено програми і центри дослідження геноциду. У 1994 р. було створено Міжнародну асоціацію дослідників геноциду, яка крім досліджень займається активною просвітнянською та громадсько-політичною діяльністю. Найвідоміший приклад — її публічні декларації щодо визнання вірменського геноциду 1915 р.

Виникнення нової дисципліни, з одного боку, засвідчує великий суспільний та академічний інтерес до проблем досліджень геноциду, а з іншого — дають підстави для припущення, що чекати простих відповідей на складні питання в цій галузі не варто. До того ж розвиток нової дисципліни призвів до стандартної в сучасному суспільствознавстві ситуації — тут розгорнулися безкінечні дискусії про дефініції.

Українські історики дослідники голоду 1932—1933 років загалом перебувають поза світовими дебатами про геноцид, як теоретичними, так і конкретно-історичними². Дискусії щодо голоду 1932—1933 років обертаються головним чином довкола Конвенції 1948 року³, порівняльний

¹ Це призводить до пропозицій взагалі відійти від вживання терміна «геноцид» в суспільствознавчих студіях. У просторій монографії французького політолога Жака Семелана знаходимо таке міркування: «до якої міри є легітимним уживання в історичному, антропологічному чи соціологічному дослідженні норми міжнародного права, яка є результатом політичного компромісу між державами?» Відповідь автора фактично заперечує таку легітимність, хоча на загал вчений не заперечує ні юридичну валідність, ні суспільно-політичну важливість положень Конвенції 1948 р. Див.: *Semelin J. Purify and Destroy. The Political Uses of Massacre and Genocide. London, 2007*, pp. 321—322.

² Ситуація дещо змінилася у 2007—2008 рр., оскільки оминати проблему на міжнародних форумах не вдається. Проте українським дослідникам зазвичай бракує ширшого контекстуального знання історії предмету — геноциду.

³ Найбільш виразну і докладну аргументацію «геноцидної» версії голоду 1932—1933 років в рамках Конвенції ООН 1948 року можна знайти у канадського історика Романа Сербина. Див.: *Serbyn R. The Ukrainian Famine of 1932—1933 as Genocide in the Light of the UN Convention of 1948 // The Ukrainian Quarterly, Summer 2006, Vol. LXII, № 2*, pp. 181—194. Автор м'яко критикує своїх українських колег за «неповне» про-

аналіз з іншими випадками геноциду (визнаними світом, чи тими, що залишаються предметом дискусій) відсутній, можна натрапити хіба що на побіжні зауваження чи згадки.

У наукових дебатах, які тривають і зараз, як ми побачили, змагаються два підходи. Частина дослідників і коментаторів вважають термін «геноцид» стосовно подій 1932—1933 рр. адекватним і таким, що відповідає положенням Конвенції ООН 1948 року про геноцид (посилаючись при цьому на висновки Комісії Конгресу США та Міжнародної комісії з розслідування голоду в Україні), і тепер, вже маючи в арсеналі згаданий закон 2006 р. Аргументація на захист використання терміна «геноцид» базується на доказах наявності *наміру* Й. Сталіна та його оточення знищувати українських селян, на розмірах втрат і на специфічних діях, які, на думку цих дослідників, засвідчують наявність згаданих намірів.

Інші дослідники голоду 1932—1933 рр. відхиляють термін «геноцид» на підставі чи то його змістовної неадекватності, чи то політичної zaangażованості, чи то юридичної невизначеності, чи то браку документальних доказів стосовно *наміру* знищити саме українців.

Ще раз наголосимо на тому, що їх не влаштовує навіть не сам термін, а його застосування, пояснення цього застосування і аргументація — іншими словами, ангажування складної і делікатної теми в політичні ігрища.

Найбільш завзятими противниками терміна «геноцид» стосовно голоду 1932—1933 років, як бачимо, є російські історики, які вступили в конфронтаційну полеміку з українськими колегами ще у першій половині 1990-х. Є українські історики, які уникають цього терміна, говорячи про події 1932—1933 років, або прямо заперечують його.

Зауважимо, що критики терміна «геноцид» не заперечують ні факту голоду 1932—1933 років, ні масштабів втрат, ні антигуманної природи дій режиму. Через різні причини (як академічні, так і політичні) вони заперечують не подію, а термін, який встановлює надто жорсткі інтерпретаційні рамки для цієї події.

У зв'язку з цим виникає припущення, що термін «геноцид» в даному випадку не лише має самодостатнє значення, а й встановлює диктатуру дискурсу, яка у різні способи репресує інші погляди.

читання чи тлумачення тексту Конвенції, але на доказ користується тією ж доказовою базою, що й вони. Р. Сербин відстоює «геноцидну» версію голоду 1932—1933 років вже майже чверть століття.

У випадку з його застосуванням щодо голоду 1932—1933 років важко не помітити, що не дослідники обрали його, а він обрав їх. Цей термін увійшов у наукові тексти без будь-якого критичного аналізу і відразу ж визначив усю систему пошуків, доказів й пояснень. І з'явився він саме як ідеологічний штамп, а не як категорія наукового аналізу і пізнання — цими атрибутами його стали вбирати вже тоді, коли він міцно утвердився в лексиконі істориків, публіцистів і політиків.

Якщо абстрагуватися від політичної та ідеологічної заангажованості його прибічників чи від певного роду морально-етичної мотивації (думки про те, що він є адекватним реальним подіям і це — данина пам'яті загиблих) і припустити, що вони керуються винятково науковими мотивами — неважко помітити, що дискусія в цьому випадку входить вже у сферу схоластики.

Вона є непродуктивною ані з погляду набуття якісно нового знання про голод 1932—1933 років, ані з погляду нових інтерпретацій.

Наведені міркування, гадається, бодай частково ілюструють те, як термінологія, існуючи одночасно щонайменше в двох дискурсивних просторах — політичному і науковому, — трансформує ці простори і забезпечує не лише їхню взаємодію, а й взаємовпливи, як терміни починають жити власним життям і набувають нормативного значення для дослідників, політиків і суспільства в цілому.

Злиття понять «голодомор» і «геноцид» відбулося в процесі взаємодії політичного (ідеологічного) та наукового дискурсів, при цьому другий відігравав допоміжну роль.

Результат очевидний — у випадку *Голодомору* відокремити наукові студії від ідеологічних форм можна лише шляхом деконструкції домінантного дискурсу, а така деконструкція фактично є викликом йому, маніфестацією сумнівів щодо його пізнавальних та пояснювальних можливостей і певною мірою — політичним практикам, пов'язаним з ним.

Очевидно, жанр наукового есе вимагає чи то альтернативних, чи хоча б паліативних пропозицій. На мій погляд, гостроту суперечок щодо терміна «геноцид» можна було б зняти застосуванням конвенційного терміна на зразок «злочин проти людяності».

Цілком прийнятним є й термін «голодомор» — стосовно зими 1933 року (тут варто погодитися з С. Кульчицьким), зрозуміло, якщо його не ототожнювати з «геноцидом». Для істориків, що спеціально цікавляться цією темою, мабуть ідеологічно найбільш нейтральним можуть бути або «голод 1932—1933 років», або «Великий голод 1930-х». Прагнення

ідеологічного нейтралітету хоча б у виборі базових понять, гадається, могло б прислужитися лише на користь подальшій науковій розробці тем.

На завершення варто навести й таке твердження з доповіді Підготовчої комісії Міжнародного Кримінального Суду від 6 липня 2000 р.: «Геноцид — це передусім і в першу чергу злочин (а вже в другу чергу історична подія чи соціальний процес). Відповідно судження щодо того, чи є певна специфічна дія актом геноциду, має бути зроблене судом, який має юрисдикцію над таким видом злочину»¹. В Україні, як ми знаємо, суд висловився з цього приводу.

Але чи це пішло на користь пізнанню, усвідомленню, думці?

¹ Цитата з сайту організації Prevent Genocide International // www.preventgenocide.org/genocide/elements.htm (дата звернення 26 листопада 2006 р.).

Глава 2

ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ, ІСТОРІЯ, ІСТОРІОГРАФІЯ

*Голодомор і «мастер-нарратив». —
Голодомор: чи може історія «бути наукою»? —
Традиція, пам'ять, історія. — Можливості теми.*

Раніше ми вже зверталися до окремих аспектів функціонування *Голодомору* в історіографічному дискурсі, роблячи особливий наголос на його взаємодії і взаємовпливах переважно з політико-ідеологічним дискурсом, з політичним контекстом.

Ми з'ясували, що *Голодомор* в своїх базових репрезентаціях є продуктом цієї взаємодії і водночас — агентом творення певного типу дискурсу і формування політичного контексту. В цій частині ми звернемося до аналізу *Голодомору* як історіографічного явища (маючи на увазі історіографію «другого рівня»¹) і спробуємо з'ясувати інтелектуальні і соціокультурні передумови, які визначили той спосіб реконструкції і презентації голоду 1932—1933 років, який, власне, і створив підстави для формування тієї особливої форми культурної реальності, тієї суміші уявлень та суспільних практик, що отримала назву *Голодомор*.

ГОЛОДОМОР І «МАСТЕР-НАРАТИВ»

Раніше вже йшлося про те, що дослідження голоду 1932—1933 років в Україні розпочиналися в ситуації кризи культурної ідентичності в українській діаспорі.

¹ В даному разі термін «історіографія другого рівня» є наближеним до поняття «спостерігач другого рівня» (second level observer) — коли об'єктом спостереження є не факти і події, а процес спостереження за цими фактами і подіями та з'ясування інтелектуальних, культурних, соціальних контекстів, які визначають зміст і спрямованість процесу спостереження. Головні питання — не «що?» і не «чому?», а радше — «як?» і «чому саме так?» «Історіографія другого рівня» в даному разі — виклик вульгарному есенціалізму, характерному для «національного нарратива». Докладніше про «спостереження другого рівня» див.: *Fuchs S. Against Essentialism. A Theory of Culture and Society.* Harvard University Press, 2001, особливо с. 7—8.

Це сталося саме тоді, коли дався взнаки процес культурної асиміляції, передусім того покоління дітей ДР, яке народилося і виростало вже в тих умовах, коли основною передумовою соціальної мобільності була соціальна адаптація індивіда в рамках панівної культури країни проживання — відповідно, виникала проблема збереження традиційної культурної ідентичності.

На загал існуючі на той час культурницькі та молодіжні організації, та певною мірою українські церкви забезпечували тяглість у вихованні культурної лояльності нових поколінь діаспори до власного етносу, проте ця лояльність набувала дедалі антикварного характеру.

Збереження ідентичності і національної автентичності вимагало чогось більшого і потужнішого, ніж апеляція до історичної архаїки. Виникла потреба у «повнішій» версії національної історії, яка б мала ближчий стосунок до сьогодення. Крім того, пам'ять про голод 1932—1933 років мала сприяти культурній і політичній консолідації української діаспори — ця подія перебувала поза політичними чварами і змаганнями різних угруповань.

На той момент в українській діаспорі панувала незаперечна модель «мастер-нарративу»¹, яка базувалася на двох взаємодоповнюючих підходах до національної історії, які зазвичай окреслюють дуже неточними, але вже конвенційними термінами «народницька» (М. Грушевський) та «державницька» (В. Липинський) школи (з їхніми послідовниками, Д. Дорошенком, Н. Полонською-Василенко та ін.).

Діаспорна історіографія післявоєнного періоду — це переважно хронологічне розширення і фактографічне уточнення дореволюційного «мастер-нарративу».

Навіть концептуальні новації (І. Лисяк-Рудницький, О. Прицак) не виходили за рамки інтелектуальної традиції, закладеної в часи творення базової схеми національної історії.

Впродовж 1970-х — на початку 1980-х, одночасно з інституційною легітимацією українознавства та української історії, в західному (північноамериканському) академічному світі з'явилася плеяда молодих гуманітаріїв, які, з одного боку, опанували інтелектуальну і академічну культуру тогочасного північноамериканського університету, з іншого — зберегли потужний заряд лояльності до власної культури.

Саме вони стали ланкою між дореволюційною інтелектуальною та історіографічною традицією, збереженою їхніми батьками та наставника-

¹ Термін «мастер-нарратив» (master narrative) використовується тому, що йдеться про єдину схему національної історії, яка пояснює генеалогію і феноменологію нації, на відміну від «гранд нарративу», який зазвичай адресовано світовій історії.

ми, і новою, модернізованою версією національної історії, яку вони власне творили своїми працями (З. Когут, Ф. Сисин, Р. Сербин, Б. Кравченко, О. Субтельний, Дж.-П. Хімка, Г. Грабович, О. Мотиль та ін.).

Деякі представники цього покоління стали ініціаторами академічної легітимації голоду 1932—1933 років — саме як важливої частини «мастер-нарративу», який перебував у стані постійного доповнення.

В їхній діяльності збіглися мотиви і чинники як академічного, так і культуртрегерського та ідеологічного характеру. (Ре)формування «мастер-нарративу», наближення його до сучасності та оновлення його пізнавальної і пояснювальної риторики за рахунок сучасних методологій було відповіддю на виклики кризи ідентичності, що розпочиналася в молодшому поколінні.

Історія ХХ століття надавала для цього серйозні можливості. Голод 1932—1933 років як колосальна за масштабами і наслідками трагедія, оформлений як одна з центральних подій розширеного на ХХ століття «мастер-нарративу», перетворювався на дуже важливий компонент дидактичної історії.

Оскільки він вписувався саме в рамки «мастер-нарративу», самі собою визначалися понятійні та інтерпретаційні рамки, методи пояснення та філософські основи, встановлені ще на початку ХХ ст.

Важливо й те, що для діаспори історія у такому вигляді представлялася не лише і навіть не так історією, як життєвим досвідом, навіть частиною комунікативної пам'яті — це також визначало спрямованість і зміст запитань до цієї історії та інтерпретацій, пов'язаних з відповідями на ці запитання.

Зрештою, попри наявність атрибутів академічної історіографії в репрезентаціях голоду 1932—1933 років, ніхто зі згаданих істориків конкретно дослідженням самого голоду не займався. Наукові репрезентації від самого початку мали характер не так академічного дослідження, як громадської дії.

В другій половині 1980-х — 1990-ті роки ситуація майже дзеркально відтворилася в Україні — головна відмінність полягала хіба що в тому, що цього разу йшлося не лише про «дописування», доповнення класичного «мастер-нарративу», а й про його *переписування*.

Тут цей мастер-нарратив мав заступити попередній, радянський. Йшлося про творення чи відтворення такої канонічної версії історії, яка концептуально протиставлялась попередній, що передбачало появу контр-історії.

Проблема голоду 1932—1933 років в цей момент існувала винятково у площині політико-ідеологічних інтересів різних суспільних груп і струк-

тур, які змагалися за впливи на суспільну свідомість, передусім в питаннях ідентичності (культурної та політичної).

Наявність «білих плям» чи уявлена відсутність «власної» (читай «національної») історії представлялися зацікавленими особами та громадянськими інститутами як удар по національній ідентичності та навіть загроза національному буттю.

Відповідно, відновлення «історичної правди», яке крокувало синхронно з відновленням «історичної справедливості», подавалося як претензія на відновлення справжньої національної ідентичності, на здобуття (чи відновлення) статусу історичної нації — в цьому напрямку розвивалася й історіографія, вкотре відтворюючи шлях, пройдений «неісторичними» націями.

Націоналізація історії¹, відокремлення та емансипація «власної», тобто національної історії від колись спільного, уніфікованого радянським мастер-нарративом культурно-політичного та ідеологічного простору, перетворення України з об'єкту історії в її суб'єкт визначала історіографічний спосіб осягнення та пояснення «історичної реальності».

Після здобуття незалежності додався ще один чинник суто інструменталістського характеру — потреба в дидактичній історії як засобі формування лояльного новій державі громадянства — не випадково переписування історії під канони національного нарративу почалося саме з підручників, а не з академічних досліджень.

Так само варто пам'ятати про масове звернення істориків «материкової» України до *наявної* національної історіографічної традиції з чіткою орієнтацією на дописування «мастер-нарративу» подіями і періодами, яких не сягнули праці його засновників — цілком в концептуальних рамках і понятійних схемах націоналізованої історії з її етнічною ексклюзивністю, телеологією, конфронтаційністю щодо Іншого, ксенофобськими комплексами та віктимологією. Зрозуміло, відновлення національного «мастер-нарративу» також виконувало функцію легітимації претензій «нації, що відроджувалася» на національне буття.

Голод 1932—1933 років вписувався в цей «подовжений мастер-нарратив» і знов таки як центральна трагічна подія ХХ ст., яка в період акселерації історичної політики (після 2006) стала конкурентом центральній події радянської міфології — «Великій Вітчизняній війні». (Утім, тут з'явився ще один конкурент — націоналістичний рух та Українська повстанська армія як центральні актори Другої світової війни в рамках націоналізованої історії.)

¹ Див. докладніше: *Касьянов Г. Past Continuous: історична політика 1980-х — 2000-х: Україна та сусіди.* — К., 2018. — С. 203—257.

При цьому варто пам'ятати про те, що дослідницько-пояснювальна операція, яка вписує *Голодомор* в рамки мастер-нарративу, є цілком слушною і природною лише в рамках його директив.

Мастер-нарратив завжди був і залишається засобом опосередкованого чи подекуди навіть прямого ідеологічного примусу — це твердження Ж. Ліотара, здається, стало загальником, але винятково для тих, хто сприймає історію як наукову дисципліну.

Відповідно, канонічна версія голоду 1932—1933 років, *Голодомор*, була приречена на те, щоб його дискурсивні практики перетворилися на засіб ідеологічного домінування певної зацікавленої групи та на об'єкт заперечень з боку суперників цієї групи.

У будь-якому разі, для наших подальших міркувань є дуже важливим усвідомлення того, що *Голодомор* як історіографічне явище, по-перше, формувався в руслі націоналізації історії, по-друге, в рамках відновлення націоналізованої історії саме як «мастер-нарративу», по-третє, в контексті інтенсивної інструменталізації історії — коли історіографія (саме як «писання історії») стала складовою політики пам'яті та історичної політики, коли *професійна історіографія перебрала на себе функції історичної пам'яті та комеморації*.

Якщо два перших пункти, на мій погляд, не потребують просторих коментарів, то останній, здається, вимагає ширшої аргументації, зокрема тому, що апеляція до «історичної пам'яті», «колективної пам'яті», «традиції» посідає в риториці *Голодомору* чи не найголовніше місце, а також і тому, що згадані категорії та створені на їх підставах комеморативні практики мають безпосереднє відношення до проблем взаємовідносин професійної історіографії та пам'яті.

ГОЛОДОМОР: ЧИ МОЖЕ ІСТОРІЯ «БУТИ НАУКОЮ»?

Конкретна пізнавальна та політична ситуація кінця 1980-х — початку 1990-х склалася таким чином, що українські історики, яким судилося стати творцями *Голодомору*, фактично запозичили схеми і концепти, що виникли в середовищі української діаспори або під її впливом (вже неодноразово згадувана схема «Конквеста—Мейса»¹).

Можна припустити, що загальна логіка націоналізації історії, емансипації національного нарративу, слідування певній пізнавальній і поясню-

¹ Назва не повинна дезорієнтувати — ця версія просто абсорбувала, узагальнила і впорядкувала те, що вже було в наявності, у вигляді рефлексій, публіцистичних узагальнень чи ідеологічних гасел.

вальної традиції та функціонування націоналізованої історії в політико-ідеологічному просторі новопосталої національної держави призвела б до тих самих результатів, навіть якби такої версії й не було в наявності.

Здається, в будь-якого «спостерігача другого рівня» не виникне особливих сумнівів щодо того, що історична подія — голод 1932—1933 років, трансформована в комплекс базових стандартних уявлень про неї у вигляді *Голодомору*, цілком вписується в загальну схему «винайдення традиції»¹.

Одна з соціально-культурних іпостасей *Голодомору* — набір регулярно повторюваних комеморативних практик і ритуалів, заохочуваних державою. *Голодомор* — частина шкільного курсу історії України. Це — майже 5 тис. пам'ятних знаків, меморіальних місць, пам'ятників. Це музейні експозиції, фільми, пересувні виставки, томи Книги пам'яті. *Голодомор* є складовою культурної пам'яті, або «історичної пам'яті», яка само по собі є конструктом. Пам'ять про голод 1932—1933 рр. перетворилася на комеморацію.

Оскільки зв'язок з традицією, власне з процесом її конструювання, передбачає звернення до історичної пам'яті, а це виводить на суспільні практики, пов'язані з комеморацією, не можна уникнути і звернення до послуг професійної історіографії. Відповідно, постає проблема взаємодії та взаємовпливів усіх цих складових — особливо показова в контексті становлення *Голодомору*.

Чому в істориків, здатних на рефлексію «спостерігача другого рівня», викликають занепокоєння історіографічні стандарти *Голодомору*? Чому його історіографічна складова викликає запитання щодо відповідності сучасним конвенціям і процедурам історіописання, які дозволяють вважати історію науковою дисципліною?

Чому, зрештою, фактографічна складова *Голодомору* зазвичай не викликає серйозних застережень (за винятком екстремальних вправ з цифрами), а його інтерпретаційна складова та репрезентації породжують критику, подекуди досить радикальну?

Раніше вже йшлося про інтелектуально-пізнавальну обмеженість канонічного дискурсу *Голодомору* та певні методологічні хиби в його історіографії, які змушують визнати, що вона не просто межує з політикою і пропагандою, а є її частиною.

Так само варто звернути увагу на те, що історіографічна складова *Голодомору* характеризується змішуванням функцій історіографії, пам'яті та комеморації.

¹ Див. докладніше: *Винайдення традиції* / За ред. Е. Гобсбаума та Т. Рейнджера. — К., 2005.

Одним з центральних понять (термінів) в ідеології, міфології та суспільних практиках *Голодомору* є **пам'ять**. Цей термін можна побачити в декількох інтерпретаціях чи навіть нормативних судженнях.

Передусім, він вживається як контртеза *амнезії*, безпам'ятства, втрати пам'яті. Пам'ять в цьому сенсі — важлива складова, часом центральна складова національної ідентичності. Вибудовується цілком логічний ряд суджень: втрата пам'яті — це втрата національної ідентичності і, відповідно — загроза буттю нації.

Уже йшлося про те, що забуття і забування голоду 1932—1933 рр. у цьому контексті пояснюється спеціальною репресивною політикою влади, виникає термін «пригноблена пам'ять» (*suppressed memory*) — термін, який загрозово наближає дискусії про колективне явище до сфер психоаналізу і психотерапії, сфер, які мають справу з індивідуальною психікою.

Проте виникає питання: наскільки термінологія і методи психоаналізу, які все ж таки мають справу переважно з індивідуальною психікою (котра, звичайно, багато в чому обумовлена соціально), дотичні до питань «колективної психіки»? Згадані раніше спроби професійних психологів долучитися до теми виглядають поки що не надто переконливими, хоча й цікавими новаціями¹.

Цікаво, що при цьому або в підтексті, імпліцитно, або в тексті, цілком відкрито пропагується ідея, що травматична пам'ять про голод 1932—1933 років має бути відновленою, бо вона є важливим елементом національної ідентичності. Ця пам'ять була пригнобленою, вона була предметом ідеологічних заборон, тому в ім'я «історичної справедливості» і для відновлення важливої для повноцінного існування нації ідентичності цю пам'ять треба відновити, «реабілітувати».

Прикметною є та обставина, що гіпотетичних суб'єктів цієї пам'яті, її носіїв не питають, чи вони хочуть відновлювати у своїй пам'яті травматичний досвід — свій чи своїх родичів. Абсолютно ігнорується така важлива особливість людської психіки, як мотивоване забування — здатність і схильність людини блокувати персональний чи колективний травматичний досвід.

¹ Варто згадати публікації В. Огієнка на цю тему. Див.: *Огієнко В.* Історична травма Голодомору: проблема, гіпотеза та методологія дослідження // *Національна та історична пам'ять*. — 2013. — Вип. 6. — С. 145—156; Його ж, *Посттравматичний стресовий синдром і колективна травма в особистих наративах свідків Голодомору* // <http://uamoderna.com/md/ogienko-holodomor-trauma> (публікація 2018 р.). Вже перші спроби професійно підійти до теми демонструють колосальну складність міждисциплінарного підходу.

Можна припустити, що люди, які особисто пережили кошмар 1932—1933 років, не були великими ентузіастами «відновлення історичної справедливості», коли йшлося про те, щоб розповідати про пережите¹. І без припущень, на основі подій 1990-х довкола *Голодомору* можна досить впевнено твердити, що ті, хто «відновлював історичну справедливість», не брали до уваги почуття об'єктів цієї «справедливості», навіть коли в «режимі реального часу» співчували їхньому горю.

Утім, проблема не лише в морально-етичній суперечливості деяких конкретних практик *Голодомору*. Історики, які працюють в рамках канонічного дискурсу *Голодомору*, перебрали на себе не лише функції хранителів, жерців не лише історії, а й пам'яті, при чому *пам'ять та історія для них де-факто стають тотожними* — недаремно спогади очевидців голоду 1932—1933 років чи спогади тих, хто чув їх від очевидців, посідають таке важливе місце в обґрунтуванні образу *Голодомору*.

Згадані історики представляють такі спогади як свідчення, тотожні документальним, — що не може не викликати щонайменше запитань стосовно наукової обґрунтованості такого підходу, а іноді — й рівня професійної підготовки істориків. Наукові практики, пов'язані з ототожненням історії та пам'яті, були цілком легітимними в ХІХ столітті, з того часу професійна історіографія зробила чимало для відокремлення історії від пам'яті як на рівні аналітичних категорій, так і на рівні дослідницьких практик².

Можливо, ця риса канонічної версії *Голодомору* пов'язана з тим, що її дискурс будується на базовій риторичі «націоналізованої» історії, інтелектуальні коріння та суспільний пафос якої належать саме до «проекту модерності», власне, епохи націоналізму зразка ХІХ ст.

Історіографічна складова *Голодомору* — це виразний приклад афірмативної історіографії, тобто того способу історіописання, який підпорядковує минуле тим завданням, які мають значення для сьогодення та інтегрує в себе пам'ять і традицію як самодостатні явища. «Афірмативна історіографія, — зауважує А. Мегіл, — підпорядковує минуле тим проектам, якими люди зайняті в сучасності. У неї відсутня критична позиція стосовно спогадів, які вона збирає, та до традиції, яку вона підтримує.

¹ В одному з документальних фільмів про голод 1932—1933 рр., побудованих на інтерв'ю зі свідками голоду 1932—1933 років, жінка похилого віку, не витримавши ситуації, розпачливо говорить: «Бодай не згадувати!»

² Досить докладні міркування на цю тему можна знайти у капітальній монографії Патріка Хаттона: *Хаттон П. Х. История как искусство памяти / Перев. Ю. Быстрова. М., 2003.*

Насправді, вона не лише некритична стосовно обраних спогадів та традицій, але й фактично має тенденцію до їхньої міфологізації»¹.

Для такого типу історіографії, де історія і пам'ять не відокремлені одне від одного, чи не найважливішою функцією стає збереження і поповнення пам'яті. Ми не знайдемо жодного професійного історика, який працює в рамках канонічної версії *Голодомору*, який не наполягав би на тому, що відновлення і збереження пам'яті про голод 1932—1933 років є центральним завданням. Симптоматично, що ці самі слова можна почути від політиків і громадських діячів, для яких *Голодомор* — це засіб політичної мобілізації, і від освітян, для яких *Голодомор* — засіб громадянського виховання.

Відповідно, ми не почуємо з цього середовища і систематичної наукової критики всього масиву спогадів про голод 1932—1933 років, накопичених за чверть століття як в Україні так і поза її межами. Натомість критичне ставлення до них, заклик співставити і перевірити спогади може викликати негативну реакцію — сакральність дискурсу заперечує науково-аналітичний підхід від самого початку.

Чи означають всі наведені міркування, що *Голодомор* та його історіографічна складова не мають академічного значення, іншими словами, не можуть претендувати на статус наукового знання, яке відповідає певним професійним критеріям істинності чи хоча б вірогідності?

Мабуть, ствердна відповідь була б надто категоричною.

Ми вже визнали, що історіографія *Голодомору* цілком ефективно функціонує в рамках тієї історіографічної традиції, яка виникла на рубежі XIX—XX ст. в рамках творення національного «мастер-нарративу».

Позитивістський метод (як спосіб історичного пізнання) та романтизм (як спосіб репрезентації і визначення основного суб'єкта історії), народницька традиція (як політико-ідеологічна апеляція до соціуму) — все це посідає цілком легітимне місце в певному способі осягнення і творення уявної «історичної реальності».

Історіографія *Голодомору* вписується в цю традицію і таким чином може визнаватися як цілком легітимна сфера академічного дискурсу, тим більше, що її нарративна частина багато в чому відповідає професійним стандартам історіописання. Міркування Г.-Г. Гадамера про те, що кожний історик розташовується всередині історіографічної традиції і потрапляє в залежність від неї², є в даному разі цілком слушним — але тоді не менш важливим стає питання, що трапляється з істориком, який розташовується поза цією традицією.

¹ Мегилл А. Историческая эпистемология. — М., 2007. — С. 100.

² Гадамер Г. Г. Истина и метод. — М., 1988.

Сумніви і заперечення викликає відверта чи прихована претензія на абсолютність тверджень та інтерпретацій, яка, мабуть, також пов'язана з інтелектуальною традицією, засади якої визначалися моністичним світоглядом¹. Якщо ж звернутися до практичних виявів цього, можна зрозуміти, що справа навіть не в дискусіях про геноцид, кількість жертв, винуватців та наслідки — вони є цілком слушними і дотичними до теми.

Справа майже у повній відсутності саморефлексії, переобтяженості директивними, моралізаторськими та дидактичними конотаціями. Це очевидний наслідок двох обставин: нездатності вийти з-під влади згаданої традиції чи навіть свідомого бажання слідувати їй, та злуки історіографії з політикою.

Домінантний історіографічний дискурс *Голодомору* настільки злився з політикою та ідеологічним обслуговуванням потреб певних політичних та державно-бюрократичних груп (які нерідко конкурують одна з одною), що іноді його важко трактувати як професійну історіографію, яка хоча б формально претендує на автономність від влади — якщо не влади дискурсу, то хоча б влади політичної.

Однак в даному разі маємо свідоме підпорядкування історіографії поточним інтересам влади. Та обставина, що професійні історики не лише не ставлять під сумнів право законодавчого органу виголошувати нормативні формули «історичної правди», а й беруть участь у цьому процесі, та ще й потім посиляються на ці формули, — дає базові підстави поставити під сумнів академічну валідність їхньої позиції.

Додаткова методологічна прогалина історіографічної складової канонічної версії *Голодомору* — нездатність до критичного самоаналізу хоча б тієї частини історіографічного доробку, яка є наявною на сьогоднішній день. Вся історія досліджень голоду 1932—1933 рр. в рамках домінантного нарративу — це його «уточнення» і фізичне розширення доволі одноманітної емпіричної бази.

Як приклад можна навести науково-кваліфікаційні роботи з теми голоду 1932—1933 років. За 1999—2011 роки було захищено дванадцять кандидатських дисертацій, які безпосередньо присвячувалися дослідженню цієї теми². З них вісім — у 2007—2011, тобто вони писалися і захища-

¹ Гадається, що і марксизм з його матеріалістичним монізмом, і націоналізм з монізмом ідеалістичним, даються взнаки.

² Яценко Є. Ю. Голодомор 1932—1933 років на Харківщині: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01. — Харк. держ. ун-т. — Х., 1999. — 18 с; Маркова С. В. Голодомор 1932—1933 рр. на Поділлі: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01. — Чернів. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича. — Чернівці, 2002. — 20 с.; Яценко А. М. Голодомор в Україні

лися в період ескалації історичної політики, де і Голодомор був центральним символом «оновленої колективної пам'яті». З цієї загальної кількості вісім дисертацій — за спеціальністю «Історія України». За винятком однієї, присвяченої історіографії (К. Назарова), всі вони відтворюють, деталізують, ілюструють канонічний наратив, *Голодомор*.

Щоправда, важливим зсувом останнього десятиліття стала певна зміна оптики: дослідження голоду 1932—1933 років «опускаються» на рівень областей, районів, окремих сіл, на рівень мікроісторії. Але й тут є дві основні тенденції: одні дослідники намагаються на «місцевому матеріалі» радикалізувати дискурс *Голодомору*, інші — вийти за його межі.

Питання щодо здатності істориків, які працюють в рамках канонічного дискурсу *Голодомору*, до критичного наукового аналізу самого історичного явища — голоду 1932—1933 років — залишається відкритим. Пізнавальний ресурс канонічної версії вичерпаний — опосередкованим свідченням цього є те, що радикальні прихильники цієї версії останнім часом займаються переважно драматизацією двох її складових: збільшен-

1932—1933 років як проблема світової журналістики: Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.01.08. — Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. — Л., 2005. — 18 с.; *Бахтін А. М.* Колективізація сільського господарства і голод на території Півдня України (1929—1933 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01. — Нац. ун-т «Києво-Могилянська акад.». — К., 2006. — 20 с.; *Тимошук Н. М.* Антитоталітарний дискурс української прози ХХ століття: проблематика голодомору та особливості її художньої реалізації: Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.01.01. — Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. — К., 2006. — 16 с.; *Пануга Я. Б.* Західна Україна і голодомор 1932—1933 рр.: морально-політична і матеріальна допомога населенню УСРР: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01. — НАН України; Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, Інститут народознавства. — Л., 2007. — 20 с.; *Стасюк О. О.* Деформація традиційної культури українців в кінці 20-х — на початку 30-х років ХХ ст.: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.05. — Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. — К., 2007. — 20 с.; *Пшеничний Т. Ю.* Голод 1932—1933 років в Україні (на матеріалах південно-східних областей): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01. — Державний вищий навчальний заклад «Переяслав-Хмельницький держ. педагогічний ун-т ім. Григорія Сковороди». — Переяслав-Хмельницький, 2008. — 18 с.; *Серпутько А. Ю.* Сучасна українська та російська історіографія причин та наслідків голодомору в УРСР 1932—1933 років: Автореф. дис... канд. істор. наук: 07.00.06. — Черкас. нац. ун-т ім. Б. Хмельницького. — Черкаси, 2009. — 20 с.; *Петренко В. В. І.* Більшовицька влада та подільське селянство у 1920-х — першій половині 1930-х рр.: причини, технології, демографічні наслідки Голодомору-геноциду: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01. — Кам'янець-Поділ. нац. ун-т. — Кам'янець-Поділ., 2009, 20 с.; *Маслюк А. М.* Особливості переживання людиною довготривалої фізіологічної депривації (на матеріалах голодоморів в Україні): Автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.01. — Волин. нац. ун-т ім. Л. Українки. — Луцьк, 2010. — 19 с.; *Назарова К. В.* Сучасна історіографія голодомору 1932—1933 років в Україні: 1986—2009 роки: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.06. — Миколаїв. нац. ун-т ім. В. О. Сухомлинського. — Миколаїв, 2011. — 20 с.

ням кількості жертв та подальшою стигматизацією реальних та удаваних винуватців.

Звідси виникають питання щодо відповідності дослідницьких практик цих істориків сучасним уявленням про наукові методи, якщо все ж таки ставитися до історії як до знання наукової дисципліни. Інтеграція професійних істориків у схему історичної політики і політики пам'яті¹ є цілком слушним і важливим явищем для афірмативної чи дидактичної історіографії², але не має нічого спільного з історіографією критичною, яка, на мій погляд, і є оптимальним наближенням до сучасного розуміння історії як науки і до адекватного розуміння природи і наслідків подій 1932—1933 років, так само, як і всього періоду «тоталітаризму».

Критична історіографія вимагає аналітичного відокремлення історії від «колективної пам'яті», пам'яті від комеморації, історії та історіографії від традиції. Це необхідна дослідницька операція, без якої важко собі уявити сучасний історіографічний процес. У текстах і практиках *Голодомору* всі ці явища зливаються в одне, що цілком природно чи то для історичної політики як такої, чи то дослідницьких практик другої половини ХІХ ст. і радянської історіографії, але все це, здається, має не багато спільного з сучасним науково-аналітичним дискурсом.

ТРАДИЦІЯ, ПАМ'ЯТЬ, ІСТОРІЯ

Як може виглядати співвідношення традиції, пам'яті та історіографії, якщо вийти за межі згаданої історіографічної традиції та канонічної вер-

¹ Така інструменталізація історії і пам'яті, зрозуміло, не є суто українським «ноу-хау». Розбудова національних держав в Європі та поза її межами в ХІХ—ХХ ст. дає численні приклади подібних практик. Впродовж 1990-х і до сьогодні спостерігається нова хвиля інструменталізації історії і пам'яті в Європі, пов'язана з переосмисленням Другої світової війни (переважно у зв'язку з поширенням комеморацій Голокосту і впровадженням юридичних й політичних практик, пов'язаних з його запереченням) та з переписуванням історії після краху комунізму — в тих європейських країнах, які перебували у «соціалістичному таборі». Історики стали в пригоді не лише як «експерти з питань минулого», а й як «свідки» — аж до прямого використання їхніх висновків у судових процесах. Див.: *Evans R. J. History, Memory, and the Law: The Historian as Expert Witness // History and Theory 41. 2002 (October), pp. 326—345.* Темі «Історія і суд» присвячено спеціальний випуск журналу *Ab Imperio* — № 3 за 2007 р. В Україні істориків як консультантів і експертів було залучено до слідства, яке проводила Служба безпеки України у червні — листопаді 2009 р.

² Терміни «афірмативна», «дидактична» та «критична» історіографією запозичені в А. Мегіла.

сії *Голодомору*? Явище «колективної пам'яті», яке у випадку його оформлення в певний набір стереотипних уявлень про минуле називають «історичною пам'яттю», є предметом досліджень суспільствознавців ще з 20-х років минулого століття¹.

Після праць М. Фуко в 1970-ті та інтелектуального ренесансу деяких ідей М. Гальбвакса в 1980-ті в аналітичній історіографії достатньо міцно утвердилася думка про те, що, по-перше, минуле постійно змінює свою форму в дискурсах сучасного.

По-друге, риторика про це минуле формує певну культурну реальність (власне, йдеться про владу дискурсу), відповідно цей дискурс сам по собі є історичним фактом (М. Фуко).

По-третє, колективна пам'ять (і разом з нею образ минулого) не є сталим явищем, вона постійно є об'єктом цілеспрямованої ревізії, бо має відповідати викликам і завданням сучасності.

Колективна пам'ять (так само як й індивідуальна) при кожному повторенні і пригадуванні щоразу змінюється, повторення формує стереотипні образи, внаслідок чого множинні індивідуальні згадування редукуються в ці стереотипи, це надає колективній пам'яті суспільно обумовлену форму, яка в свою чергу і стає «суспільними рамками пам'яті» (*cadres sociaux*). Ці рамки навзаєм нормативно впливають на індивідуальні спогади, формують їх (М. Гальбвакс)². Ці ідеї були розвинуті, конкретизовані та популяризовані в роботах Ж. Ле Гоффа, П. Нора, П. Хаттона, П. Коннертона³ та багатьох інших дослідників, які зверталися до конкретних аспектів взаємодії пам'яті, історії, комеморації, традиції та історіографії⁴.

¹ Піонери теми — французький соціолог М. Гальбвакс та історик, основоположник «школи Аналів» М. Блок вживали термін «колективна пам'ять». Для першого він став основною референцією в працях з соціології груп, для другого, чи радше для його послідовників, очевидно, став прологом до вивчення історії ментальностей. В 1990-ті в світовій, переважно європейській та американській історіографії відбувається масове звернення істориків, соціологів, культурологів, психологів до проблем колективної та історичної пам'яті.

² Див.: *Halbwachs M. Les cadres sociaux de la mémoire. Paris, 1935. Особливо розділ 3 «La reconstruction de passé».*

³ *Halbwachs M. On Collective Memory / Ed. and trans. Lewis A. Coser. Chicago, 1992 (англійський переклад фрагментів «Les cadres sociaux de la mémoire»); Le Goff J. History and Memory. New York, 1992; Хаттон П. История как искусство памяти. СПб, 2006; Коннертон П. Як суспільства пам'ятають. К., 2004; Nora P. Les lieux de mémoire. Paris, 1981—1992.*

⁴ Наведу лише короткий список праць, які можуть бути дотичними до нашої теми: *Киридон А. Гетеротопії пам'яті. Теоретико-методологічні проблеми студій па-*

На жаль, в дискусіях про голод 1932—1933 років в його репрезентаціях звернення до цих сюжетів відсутнє, що є додатковим свідченням рівня саморефлексії історіографії *Голодомору*.

«Колективна пам'ять» та її різновид — історична пам'ять, не є культурною константою. Вона постійно змінюється відповідно до змін в культурних, соціальних, політичних запитах суспільства. Апеляція адептів *Голодомору* до відновлення історичної пам'яті побудована на метафізичному припущенні, згідно з яким ця пам'ять є незмінною — звідси й впливає переконаність у тому, що спогади і свідчення про голод 1932—1933 років є тим історичним джерелом, яке адекватно відображає історичну подію. Навіть більше, ця уявна трансцендентність пам'яті стає підставою для сакралізації спогадів, і звідси — до сакралізації події. В цьому сенсі ставлення до спогадів про голод 1932—1933 років нагадує сакралізацію спогадів про Голокост¹.

Колективна пам'ять є конструктом, вона створюється зусиллями очевидців, інтелектуалів, культурних і громадських діячів, журналістів, політиків і держави, і закріплюється через певні комеморативні практики — відзначення меморіальних дат, творення місць пам'яті (меморіальні комплекси, пам'ятники, пам'ятні знаки тощо). Колективна пам'ять також закріплюється через освітню систему.

Погоджуючись з твердженням одного з найавторитетніших дослідників теми «історія та пам'ять» Ж. Ле Гоффа про те, що «минуле є не історією, а об'єктом історії, відповідно, пам'ять є не історією, а радше одним з її об'єктів та найпростішим рівнем її розвитку»², зауважимо, що в тих випадках, коли пам'ять та історія стають об'єктом цілеспрямованої політи-

м'яті, К., Ніка-Центр, 2016; *Нагорна Л. П.* Історична пам'ять: теорії, дискурси, рефлексії. — К., ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012; *Assmann E., Conrad S.* (eds) *Memory in a Global Age. Discourses, Practices and Trajectories.* Palgrave, Macmillan, 2010; *Berger S.* with *Conrad C.* *The Past as History. National identity and Historical Consciousness in Modern Europe,* Palgrave Macmillan, 2015; *Nora P.* *Realms of Memory: Rethinking the French Past, Vol. 1 — Conflicts and Division,* New York: Columbia University Press, 1996; *Olick J. K.* *The Politics of Regret: On Collective Memory and Historical Responsibility,* New York—London, 2007.

¹ Див.: *Novick P.* *The Holocaust in American Life.* Boston, 1999; *Alexander J. C.* *Remembering the Holocaust. A Debate,* Oxford University Press, 2009.

Про різні аспекти репрезентації та осмислення Голокосту як форми колективної пам'яті та сакралізацію події див. також: *Schuman H., Vintzki-Seroussi V., Vinokur A. D.* *Keeping the Past Alive: Memories of Israeli Jews at the Turn of Millennium // Sociological Forum, Vol. 18, № 1, March, 2003; Spiegel G. M.* *Memory and History: Liturgical Time and Historical Time // History and Theory, 2002 (May), Vol. 41, № 2, pp. 149—162.*

² *Le Goff J.* *History and Memory.* — New York, 1992. — P. 129.

ки, пам'ять, власне, починає виконувати функцію історії, а історія — функцію політики.

Виникає явище «політики пам'яті», у ширшому сенсі — історичної політики. Колективна пам'ять, особливо у випадку, коли вона повинна набути статус історичної, є об'єктом суспільного і політичного інтересу, і відповідно — цілеспрямованих, хоча і не завжди системних дій влади та суспільних груп, які за цю владу змагаються. Досить часто ці дії стають засобом маніпуляції суспільною свідомістю — *Голодомор* яскраве підтвердження цієї тези, що однаково стосується як його adeptів, так і противників у політичних дискусіях.

Історична політика — це не лише питання ідеологічного наповнення процесу чи то збереження культурної ідентичності, чи то побудови нації, політично лояльної до держави. За твердженням М. Гальббакса, колективна пам'ять відповідає певним суспільним інтересам. Колективна пам'ять конструюється в певних суспільних рамках, вона є формою репрезентації минулого.

Історична політика, особливо в частині, де йдеться про контроль над колективною, зокрема, історичною пам'яттю — це боротьба за контроль над суспільством. «...Колективна пам'ять, — зауважував Ж. Ле Гофф, — була і є важливим питанням в боротьбі за владу між суспільними силами. Однією з найбільших турбот класів, груп чи окремих індивідів, які панували і надалі панують в історичних суспільствах, є перетворення себе на господарів пам'яті і забування. Механізми маніпуляції колективною пам'яттю найвиразніше зраджуються тим, що саме стає предметом забуття чи забування»¹.

Гадається, історія з *Голодомором*, як і вся історія переписування минулого в рамках проекту побудови нації в 1990-х — на початку 2000-х, може бути дуже доброю ілюстрацією наведених тверджень, хоча, звичайно, не варто шукати в них однозначної відповіді — *Голодомор*, за всієї стандартності його пізнавальних і пояснювальних процедур, все ж таки апелює до історичної події, яка виходить далеко за рамки таких, що вповні піддаються раціональному усвідомленню і трактуванню.

У контексті цих зауважень варто звернути увагу на те, що проект реконструкції подій голоду 1932—1933 років у вигляді спогадів очевидців, започаткований українською діаспорою у 1980-ті, був досить чітко пов'язаний з інтересами політично та культурно активних груп українського діаспорного середовища, зацікавлених не лише у відновленні «історичної справедливості» (особливо важливої на тлі успіхів у справі ви-

¹ *Le Goff J. History and Memory. — New York, 1992. — P. 54.*

знання Голокосту) чи моральній сатисфакції, а й у дискредитації Радянського Союзу і комуністичної влади.

На рубежі 1980—1990-х звернення до колективної пам'яті про голод 1932—1933 років було обумовлено, крім інших, вже згаданих міркувань, бажанням певних суспільних груп довести злочинність комунізму та представити українську націю як головну жертву тоталітаризму. Відновлення пам'яті декларувалося як відновлення історії і відродження нації. Це визначило динаміку і спрямованість конструювання колективної пам'яті про голод 1932—1933 років.

Варто згадати обставини першого в Україні проекту збирання свідчень — набір запитань був сформульований С. Кульчицьким в контексті версії про правильну ленінську і неправильну сталінську аграрну політику і про непричетність партії як такої до злочинів сталінізму. Книга, видана на основі зібраних спогадів, повністю суперечила цій версії — принаймні зібрані у ній свідчення були не лише об'єктом ретельного відбору, а й літературного редагування. Перший меморіальний проект став результатом цілеспрямованої репрезентації.

Усі наступні проекти збирання свідчень, включно з наймасштабнішим проектом 2007—2008 рр. (підготовка регіональних і національної Книги пам'яті), фактично були продуктом діяльності тих суспільних груп і владних структур, які мали суспільну і політичну зацікавленість у підтвердженні історичної істинності *Голодомору* — саме певної версії певної історичної події.

Останній із згаданих проектів (Книги пам'яті) взагалі здійснювався під політичне замовлення та за певним стандартом, в результаті чого однотипність спогадів та свідчень визначалася не лише однотипністю подій, про які пропонувалося згадати, а й запропонованою ззовні структурою. Варто брати до уваги й те, що сконструйована на цей час колективна пам'ять про голод 1932—1933 рр. стала комеморацією, а це не могло не вплинути на зміст спогадів — тут варто знову пригадати міркування М. Гальбвакса про «суспільні рамки пам'яті».

Зрозуміло, що тут варто враховувати й ту обставину, що пам'ять про голод в радянські часи, з одного боку, була предметом того типу забування, що П. Коннертон називає «репресивним стиранням» (repressive erasure) — якщо йдеться про дії держави, а з іншого — об'єктом забування як «приниженого мовчання» (forgetting as humiliated silence), якщо йдеться про суб'єктів забування¹.

¹ Connerton P. Seven Types of Forgetting // Memory Studies. 2008. Vol. 1, № 1, pp. 60, 67—68.

Цілеспрямоване пригадування, спровоковане політичними мотивами і зрушеннями 1980-х, та політичний порядок денний сформували певну динаміку і спосіб пригадування, де компенсаційні синдроми, спрямовані на подолання попереднього досвіду забування, відігравали провідну роль, вони продовжують домінувати й зараз — знов-таки під тиском політичних чинників.

Можна досить впевнено твердити, що конструювання певного варіанту пам'яті в рамках канонічної версії *Голодомору* — початково виникло як масштабний проект контр-пам'яті, який заперечує радянську версію минулого і покликаний заступити її у колективних уявленнях чи у масовій свідомості.

Чи є ці міркування підставою для заперечення того варіанту колективної пам'яті про голод 1932—1933 років, який виник за цих обставин, та заперечення правдивості свідчень, які було покладено в основу цієї колективної пам'яті? Очевидно, що ні.

В своїй основі ці свідчення і спогади підтверджуються документами, спогадами зовнішніх свідків і спостерігачів. Чи може «колективна пам'ять» про голод 1932—1933 років чи індивідуальні спогади, сформовані в цих «суспільних рамках», вважатися авторитетним історичним джерелом для реконструкції картини голоду, а тим більше — джерелом для нормативних тверджень про причини голоду? Гадається, що ні.

Звичайно, індивідуальні спогади людей про події 50—75-річної давності будь-який професійний історик може сприймати як історичне джерело, але з величезними застереженнями.

В даному разі не варто поринати у деталі професійної критики джерел, з якою має бути ознайомлений будь-який студент історичного факультету. Варто лише повернутися до аксіоматичних тверджень про те, що пам'ять, як індивідуальна, так і колективна (навіть в першу чергу колективна), є, з одного боку, соціально, культурно, історично обумовленою, з іншого — суб'єктивною.

Що індивідуальні спогади як джерело для реконструкції минулого потребують максимально критичного ставлення і врахування максимально можливої кількості культурних, політичних, соціальних контекстів, в яких відбувається процес пригадування.

Що абсолютизація і сакралізація пам'яті призводить до абсолютизації і сакралізації істини, яка вважається результатом «упорядкування» цієї пам'яті. Ці твердження варто піднести до рангу обов'язкових, коли йдеться про травматичні спогади щодо подій, які є об'єктом ідеологічної та політичної боротьби. І вони, мабуть, повинні були б розглядатися як

імператив, коли йдеться про випадки, подібні до *Голодомору* — тобто коли пам'ять розглядається як підтвердження і навіть підвалина ідентичності.

Коли історик, що працює в рамках канонічного дискурсу *Голодомору*, посилається на спогади для підтвердження своїх-не-своїх (колективних) висновків про причини і наслідки голоду 1932—1933 років, коли він робить пам'ять історією і перетворює пам'ять на основу наративу — він переходить зі сфери аналітичної, дослідницької у сферу моралізаторства, проповіді, або пропаганди і політики, а тоді представлена ним історіографія втрачає право претендувати на звання наукової дисципліни.

Зрозуміло, сформований у такий спосіб наратив має певну евристичну цінність, але її обмежено самодостатністю цього наративу — власне, його спрямованістю на реалізацію певного проекту ідентичності.

Це, в свою чергу, робить цей наратив інтелектуально герметичним і ворожим до будь-яких інших варіантів осмислення подій і фактів, тих варіантів, які порушують цю герметичність і самодостатність.

Отже — *Голодомор* як історіографічне явище консервує та абсолютизує архаїчні, антикварні пізнавальні методи та інтерпретаційні техніки, він нав'язує їх професійному загалові, ототожнює інтерпретацію з «історичною реальністю» і, зрештою, блокує подальше піднесення якості досліджень теми. Канонічний дискурс *Голодомору* власне, суперечить тим морально-етичним настановам, які є предметом його пафосу: зокрема, претензіям на «правду історії» та на гідне вшанування пам'яті жертв цього лиха.

На додаток, оскільки тема стає предметом політико-бюрократичного регулювання, автоматично створюється прецедент політико-ідеологічного і навіть юридичного регулювання питань, які належать до сфер наукової дискусії. В країні, яка має настільки травматичний і драматичний досвід переслідувань свободи слова та відповідну культурну традицію, такий прецедент може бути суспільно небезпечним.

Парадоксально, але *Голодомор* як один з базових елементів проекту ідентичності є водночас викликом самій цій сучасній національній ідентичності.

Перетворення пам'яті на історію, а історіографії на охоронця традиції, пам'яті та комеморації, яке відбулося в рамках *Голодомору*, перетворює історіографію на засіб конструювання, підтримки і відтворення культурної пам'яті суспільства — проте обставини, політичні і культурні контексти, за яких це відбувається, засвідчують, що йдеться про культурну пам'ять певних суспільних чи навіть етнічних груп, а не всього суспіль-

ства. Так само в цьому випадку ми бачимо, що історія виконує функцію пропагування та збереження традиції певних суспільних груп.

Голодомор, перетворившись на частину (ре)конструювання *традиції*, знов-таки повертає професійне історіописання на рейки ідеологічного обслуговування державної історичної політики. На загал в цьому немає «криміналу», така функція історії та історіографії була і є цілком легітимною в епоху національних держав, але яке це має відношення до історії як наукової дисципліни зараз, на початку XXI століття?

Чи не заважає це зваженому, науковому осмисленню такого складного, багатоаспектного, суперечливого явища, як голод 1932—1933 років?

Чи не перетворює це процес історичного переосмислення радянського періоду історії України та «тоталітаризму» на нескінченне самовиправдання та пошуки винуватців назовні?

Чи не консервує такий спосіб історіописання комплекс жертви та відчуття історичної неповноцінності, неспроможності і безсилості перед обставинами — якщо вже йдеться про дидактичну історіографію?

Чи не сприяє це зміцненню культурної традиції, в якій виникає звичка шукати причини сучасних негараздів в історичному минулому — якщо йдеться про історіографію афірмативну?

Чи не призводить це до формування такого типу національної ідентичності, який передбачає пасивність, безвідповідальність і комплекс меншовартості?

Той поодинокий читач, який добереться до цього місця книги, матиме право вважати ці запитання риторичними.

МОЖЛИВОСТІ ТЕМИ

Оскільки риторичні запитання не потребують відповіді, спробуємо закінчити ці міркування переходом до обговорення можливостей теми — для всіх перелічених іпостасей історіографії.

Можливо, для аналітичної історіографії голоду 1932—1933 років непоганою перспективою було б як переосмислення макрорівня подій, так і перехід на інші рівні досліджень. На сьогодні дослідження причин голоду 1932—1933 років на макрорівні (політичні структури, система влади) зупинилося на рівні повторення чи відтворення тверджень представників «тоталітарної школи».

Найвиразнішими презентаціями такого підходу можна вважати твердження С. Кульчицького про те, що голод 1932—1933 років був створе-

ний шістьма особами на чолі з Й. Сталіним, а «голодомор» зими 1933 р. був результатом «чекістської операції».

Цікаво, що опоненти такого підходу так само намагаються оперувати фактами та аргументами, які не виходять за рамки макрорівня. Дискусія увійшла в замкнене коло питань, які обертаються довкола проблеми наявності намірів вищого керівництва партії та держави знищити чи покарати, чи залякати певний клас чи певну націю. Наявна документальна база, подальше якісне збагачення якої виглядає проблематичним, не дає сподівань на те, що тут може статися якісний прорив у розумінні проблеми. Проте в сучасних дискусіях про «макрорівень» подій 1932—1933 років є натяк на вихід із згаданого зачарованого кола.

В монографічних дослідженнях (Р. Девіс, М. Віткрофт), дискусіях на сторінках «Євроазійських студій» (С. Віткрофт, Г. Куромія, М. Еллман) можна знайти перші спроби виходу на теми, які урізноманітнюють дослідження «макрорівня» і обіцяють нові перспективи в розумінні природи голоду 1932—1933 років: зв'язок голоду з загальним гуманітарним контекстом побудови комунізму в СРСР, міжнародні чинники голоду (в контексті міжнародної політики та перспектив війни).

Не варто забувати про інтелектуально шляхетну спробу С. Кульчицького вмонтувати розуміння голоду в контекст стратегії комуністичного будівництва та змін у державному устрої СРСР — спробу, яка, на жаль, звелася до флангової атаки на підтвердження «геноцидної» версії голоду замість того, щоб вивести розуміння теми на справді перспективну в науковому сенсі проблематику.

Голод 1932—1933 років пояснюють найрізноманітнішими чинниками — від персональних, на рівні вищого керівництва, до політико-структурних (комуністичний штурм, соціально-економічна мобілізація, зміна типу економіки і господарювання тощо).

Можливо, варто звернути увагу на тривалу традицію нехтування людським життям та людською індивідуальністю, традицію, яка плекалася не лише на державному рівні, а й на рівні соціуму, традицією, яка не лише вилилася у звірства світової і громадянської воєн, а й закарбувалася ними.

Додамо до цього, що комуністична ідеологія, особливо в її більшовицькому варіанті, не лише ідеально збіглася з цією традицією, а й закарбувала її на рівні державної ідеології. Люди, індивіди розглядалися як матеріал історії, відповідно цінність людського життя, і без цього мізерна після семи років масової бійні, дорівнювалася нулю. Коли ж йшлося про «соціально неповноцінні» класи (селянство), то хто переймався їх долею?

Утім, гадається, все ж таки ключ до нового розуміння причин і масштабів трагедії 1932—1933 років варто шукати не лише на «макрорівні» — здається, тут можливі уточнення та деякі нові нюанси, але не поглиблення знання. Проблема вимагає переходу на рівень соціальної історії, культурної та історичної антропології, мікроісторії, соціальної психології. Навряд чи тут можна обійтися без допомоги суміжних дисциплін: етнографії, соціології, лінгвістики. Певні зрушення тут спостерігаються, але попередні результати засвідчують лише початок виходу за директивні межі канонічної версії. Навіть скрупульозні демографічні розрахунки супроводжуються стандартними риторичними фігурами *Голодомору*.

Катастрофу такого масштабу, коли за короткий термін від голоду і хвороб, пов'язаних з ним, загинули сотні тисяч і мільйони людей, загинули як пасивні жертви, навряд чи можна пояснити діями жменьки керівників вищого рівня та «чекістською операцією». Мільйони людей помирили у власних хатах, поруч з ними були мільйони тих, хто вижив, частина з них була пасивними свідками, частина — організаторами, співучасниками злочину. Яка саме частина? Чи вважали вони свої дії злочином, чи навпаки, вважали, що роблять важливу, необхідну справу? Чи були це лише люмпенізовані верстви, очолені «колаборантами режиму», як це стверджують прихильники *Голодомору*, чи може соціальний склад виконавців був не таким однозначним?

Дослідники голоду стверджують, що українське село втратило 20—25% населення, демографічні дослідження стверджують, що більшість жертв складала діти, жінки і люди похилого віку. З поля зору зазвичай випадає решта — 75—80%. Вони не зникли на час голоду і не з'явилися після нього. Кількість тих, кого повертали в села, обчислюється десятками тисяч. Отже, більшість тих, що вижили, залишалися в селах.

Що відбувалося з ними? Як вони вижили? Що відбувалося на рівні села, району, маленького містечка? Яка частина місцевого населення входила до груп, що здійснювали реквізиції та обшуки, що гарантовано призводило до жахливої загибелі односельців чи мешканців сусідніх сіл? Чи справді можна говорити лише про сільських люмпенів чи заляканих комнезамівців як про несвідомих «агентів голодомору»? Чи не було коло виконавців наказів ширшим, ніж «люмпени і зрадники»? Чи можливо в тих, хто став катами своїх співвітчизників, були якісь інші мотиви, крім виживання за рахунок харчових «премій»? Чи сприймали вони їх як *співвітчизників*, чи в цьому середовищі домінували інші форми ідентифікації «своїх» і «чужих»? Це лише початок списку питань, багато з яких мали б

сформувати іншу перспективу досліджень голоду 1932—1933 років. Накопичено величезний масив спогадів, до якого варто, нарешті, поставитися як до джерела, а не як до свідчення на судовому процесі.

Мабуть, відповіді на ці та інші, пов'язані з ними питання варто шукати в історії традиційного укладу сільського життя, структурах повсякденності, історії ментальностей.

Варто звернутися до проблеми взаємовідносин поколінь і традиційного способу її вирішення в селі, не можна оминати і проблему соціального конфлікту в контексті зв'язку між подіями громадянської війни та фактичного її повторення у 1929—1933 роках.

Так само не можна оминати питання про традиційні взаємовідносини між соціальними верствами всередині села та конфлікт між *традицією* та *революцією* в селянському середовищі. Можливо, слід звернути увагу на певні аспекти гендерної історії в контексті традиційного сільського укладу.

Мабуть, важко уникнути і питання про самоцінність окремого людського життя в традиційних уявленнях селянського середовища.

Не менш важливий аспект — взаємини Села і Міста як проблема Іншого, Чужого. Трохи більше ніж за десять років до голоду 1932—1933 років ці взаємини були критично гострими, вони були частиною масштабного громадянського конфлікту, під час якого голодувало місто. Можливо, варто-таки дослідити, яким був образ селянина у свідомості городян, як цей образ впливав на сприйняття дій влади стосовно голодуючих селян.

Так само, попри окремі стандартні згадки в деяких працях і підрахунки демографів, великою лакуною залишається проблема голоду в містах.

Навіть в дидактичній історіографії є резерви для якісного зрушення у презентаціях трагедії 1932—1933 років. Вже опублікованих документів достатньо, аби зрозуміти, що були непоодинокі випадки опору хлібозаготівлям і реквізиціям: чи то у вигляді прямого саботажу, чи то у вигляді фізичного протистояння, чи то шляхом розподілу заготовленого зерна між голодуючими — зосередженість на віктимному дискурсі, на стражданнях та ексцесах виживання заважає побачити більш об'ємну картину голоду 1932—1933 років, і ті її аспекти, які могли б дещо змінити історичний образ українців як вічної жертви¹.

¹ Здається, заклик почутий: Інститут національної пам'яті провів всеукраїнську акцію «Людяність у нелюдний час», метою якої є «виявлення та вшанування пам'яті про осіб, що допомагали виживати постраждалим у роки Голодомору та чинили опір геноцидній політиці». Див.: <http://www.memory.gov.ua/ua/publication/content/1028.htm> (дата звернення 28 червня 2009 р.).

Останнім часом в рамках канонічної геноцидної версії голоду 1932—1933 років можна побачити певні зрушення, які засвідчують її інтелектуальну розгерметизацію: поява зацікавленості в елементах опору, вихід на рівень мікроісторії, з'ясування детальнішої регіональної картини голоду, поява нових гіпотез.

Ці зрушення відбуваються не так помітно, як публічне політичне самовідтворення *Голодомору* у вигляді готових сакралізованих формул. Але можна сподіватися, що принаймні в рамках академічних дискусій тема «нормалізується», особливо якщо до неї втратять інтерес політики. Принаймні є сподівання, що після чергової «круглої» чи «напівкруглої» дати фахівці матимуть шанс говорити, і головне — думати про цю складну проблему без втручання політиків і «громадськості».

ПІСЛЯМОВА

Перші читачі цієї книги, мої колеги з України та інших країн світу, одноголосно визнаючи, що цей нарис — не про голод 1932—1933 рр., водночас неодноразово висловлювали припущення, що для повноти викладу мені було б варто оприлюднити власну версію трагедії. Я відмовлявся, мотивуючи це тим, що в цьому разі я втягуюсь в дискусії, на які маю дивитися як спостерігач і аналітик, а не як учасник. Утім, мені нагадали, що в мене є мої власні публікації про голод 1932—1933 років¹, які цілком вкладаються в рамки описаної тут канонічної версії *Голодомору*, і це стало додатковим і вирішальним аргументом.

Я спробував сформулювати свою версію історичної картини голоду 1932—1933 років в Українській СРР

Відразу ж зауважу три головні обставини.

По-перше, та версія подій, яку тут буде викладено, не є оригінальною, вона в цілому збігається з основними елементами деяких інших академічних версій тих фахівців, які спеціально досліджували голод 1932—1933 років.

По-друге, вона базується не лише на історіографічних студіях, але й на читанні опублікованих документів, спогадів, свідчень, частина з яких згадується у цій книзі. База для контекстуального знання про період 1920—1930-х років була закладена двома дисертаціями — кандидатською (1987) і докторською (1993), і декількома книжками.

По-третє, **запропонована тут версія не претендує на статус «об'єктивного знання»**. Вона відповідає сучасному рівневі моїх уявлень про

¹ Див.: Касьянов Г. Голодомор, терор, геноцид. Україна: 1933-й // Пороги. 1993. № 2—3; Його ж. Українська інтелігенція в 1933 р. // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. 1992. — Вип. 2.

історичне явище та про обставини його реконструкції в уявленнях моїх сучасників. Я сприймаю її так само, як і всі інші версії, які описано в цій книзі — саме як версію, щоправда, побудовану без наміру здійснювати будь-яку «місію».

Голод 1932—1933 — це кульмінація процесів, які починалися ще в 1931 і тривали до 1934 року. Саме в 1932—1933 роках, особливо наприкінці 1932 — до середини 1933 року, вони набули тих катастрофічних масштабів та специфічних ознак, які справді роблять його унікальним явищем, що відрізняється від попередніх і наступних випадків масового голодування та екстремальної смертності, пов'язаної з ним.

Голод виник як наслідок дій партійно-державного керівництва СРСР та УСРР, спрямованих на масштабну реорганізацію сільського господарства, яка мала триєдину мету:

- 1) мобілізацію ресурсів аграрного сектору країни для забезпечення потреб індустріалізації і супутньої урбанізації; забезпечення продовольством армії та міст (передусім тих, які були центрами індустріалізації);
- 2) руйнування традиційного сільського укладу, який вважався економічно непродуктивним і соціально ворожим, перетворення села на велику «соціалістичну фабрику». Важливою частиною цієї політики була ліквідація одноосібного селянства як потенційно і реально ворожого елемента;
- 3) подолання опору селянства цим планам і намірам, і перетворення селян на дешеву робочу силу, здатну на виконання певних уніфікованих виробничих функцій.

Згадана реорганізація здійснювалася людьми, які мислили радше політико-ідеологічними чи в кращому разі господарчими, ніж економічними чи гуманітарними категоріями.

В основі їхніх дій лежали міркування політичної, ідеологічної та класової доцільності, причому остання базувалася на впевненості в тому, що класова боротьба в країні загострюється, відповідно обиралися засоби дій.

Зауважимо, що організаторами голоду на різних рівнях були люди, для яких цінність людського життя була абстракцією — цей спосіб мислення і дії можна вважати атрибутом покоління, яке пройшло світову війну, революцію і громадянську війну, які у 1914—1921 роках були учасниками і свідками масової бійні. Утім, можна знайти і глибші соціально-антропологічні та культурно-історичні передумови.

Згадані дії призвели до масштабної дезорганізації аграрного сектору економіки, який в катастрофічно швидкий час мав перейти від укладу,

який формувався століттями, до нової форми організації та функціонування, про яку ініціатори політики мали дуже приблизні уявлення.

Цей процес супроводжувався крайніми проявами насильства аж до фізичного усунення (вбивства та депортації) частини сільського населення (і не лише селян). Спровокована в такий спосіб дезорганізація поглибилась через масовий опір селянства — активний (знищення тяглової сили, приховування хліба, повстання, бунти, вбивства активістів) і пасивний (відмова працювати, саботаж). До цього додалися несприятливі погодні умови, навмисне загострення соціального конфлікту на селі силами правлячої партії, некомпетентність партійно-державного керівництва.

Пусковим механізмом голоду стали надмірні хлібозаготівлі вже 1931 року, які здійснювалися згідно з нереальними планами, адміністративними і насильницькими методами. Їх виконання спричинило першу хвилю голоду навесні 1932 р.

Під час літньої хлібозаготівельної кампанії 1932 р. в критичному становищі з огляду на нові, ще більш волонтаристські плани, опинилися всі основні хлібні регіони СРСР, що викликало незадоволення навіть серед лояльної частини вищого партійно-державного керівництва республік, не кажучи вже про середню і нижчу ланку партійно-державної ієрархії.

В липні 1932 р. на III Всеукраїнській партійній конференції трапився справжній скандал, який в центральних органах партійно-державного керівництва сприйняли як брак більшовицької наснаги серед «українських товаришів» — конференція під тиском надзвичайних представників центральних органів партії таки ухвалила нові нереальні обсяги хлібозаготівель.

Але вже в серпні 1932 р. стався перегляд планів хлібозаготівель. Українська СРР була першою республікою, якій за прямою вказівкою Й. Сталіна план було зменшено (серпень 1932 р.)¹. Взагалі план хлібозаготівель переглядався у бік зменшення тричі.

Проте і нові обсяги заготівель були нереальними, обсяги виробництва справді зменшилися внаслідок згаданої дезорганізації та пасивного опору селян, це засвідчила заготівельна кампанія, плани якої не виконувалися, і вже в листопаді 1932 р. стало зрозумілим, що їх не виконають, навіть із застосуванням драконівських заходів вдалося зібрати трохи більше 83% від запланованого.

¹ Див.: Сталин — Кагановичу, 19.08.1932 // Сталин и Каганович. Переписка 1931—1936 гг. / Сост.: Хлевнюк О. В., Дэвис Р. У., Кошелева Л. П., Роговая Л. А. — М. — 2001. — С. 287.

На цей момент Й. Сталін та його оточення вже дійшли висновку, що головними причинами зриву кампанії є опір селянства (в їхній термінології «куркулів і підкуркульників» та їхніх підсобників) і розкрадання зерна; дії «петлюрівців і агентів Пілсудського»¹, спрямовані на саботаж та допомогу у розкраданні (тобто націоналістів, прихованих ворогів радянської влади в партії та державних органах) — власне, йдеться про те, що дослідники назвали «національним виміром» голоду; дії опортуністів, зрадників чи просто невдах в партії, на всіх рівнях, тих, хто був нездатний або не бажав виконувати поставлені перед ними завдання.

Очевидно, що ці висновки були пов'язані не лише з бажанням знайти причину невдач, а й для того, щоб знайти винних, покласти на них відповідальність і покарати їх.

Саме з осені 1932 р. до зазначених вище причин голоду додаються репресивні дії, спрямовані на те, щоб виявити і покарати винуватців, змусити тих, хто коливається, діяти відповідно до вказівок і планів, і нарешті — пояснити причини дефіциту і невиконання. На цьому етапі активізується пошук «шкідників», «агентів», «тих що переродилися» і «опортуністів», відбуваються зміни в керівництві республіканських органів, і розгортається масштабна кампанія пошуків «прихованого» чи «вкраденого» зерна, яка здійснюється за активної участі місцевого партійного керівництва.

Дії влади на селі спрямовані на реалізацію двох головних завдань: виконання планів хлібозаготівель (термін їх виконання пересунули на січень 1933 р.) і покарання «саботажників». Реалізація цих двох завдань вже в листопаді 1932 р. призвела не лише до насильницьких конфіскацій збіжжя, а й до стихійних реквізицій продовольства, які невдовзі будуть санкціоновані державою.

Наприкінці 1932 — початку 1933 рр. (власне у листопаді—січні) в діях влади з'являються елементи, які можна охарактеризувати як цілеспрямовані репресії проти селянства: вилучення продовольства у селян, товарна і продовольча блокада сіл («чорні дошки»), блокада голодуючих регіонів. Ці дії призводять до голоду нечуваних масштабів і вимирання сотень тисяч людей.

Коли масштаби лиха і гіпотетичні наслідки для господарчої спроможності села і весняної посівної кампанії 1933 р. стають очевидними, влада вдається до дій, спрямованих на порятунок «робочої сили»: в колгоспи

¹ Цікаво, як «національне» прочитання голоду Сталіним, який вбачав інтригу «націоналістів» у зриві хлібозаготівель, збігається з «національним» прочитанням голоду прихильниками геноцидної версії. Вони фактично повторюють аргументацію Сталіна, але з іншою метою.

повертають зерно і продукти, щоб годувати тих, хто має вийти на посівну навесні і влітку 1933 року. Масштаби голоду зменшуються, але його інерція відчувається і в 1934 році.

На УСРР і території з перевагою етнічних українців у складі населення припадає більше половини прямих демографічних втрат від голоду 1932—1933 років. Саме в цей період під гаслами боротьби з націоналізмом і «засміченням партійно-державного апарату петлюрівцями» також офіційно припиняється політика українізації (спочатку на Кубані), об'єктом репресій стає частина національної інтелігенції, зокрема ті, кого можна вважати «націонал-комуністами».

Зауважимо, що в цей час об'єктами «антинаціоналістичних» репресій стають представники інтелігенції інших національних груп: наприклад, поляків і німців. Так само інші національні групи потерпають від голоду — пропорційно в масштабах, близьких до їхньої частки у складі сільського населення.

Усі ці події і факти не дають достатніх підстав стверджувати, що голод 1932—1933 років був навмисно заздалегідь спланований. Його початок і катастрофічний розвиток у 1932 році результат не так організації голоду, як дезорганізації усього аграрного сектору і спроб подолати цю дезорганізацію, спроб, формат яких визначався політичними поглядами та звичними суспільними практиками правлячого класу (в даному разі йдеться про партійно-державну олігархію та весь розгалужений апарат управління, примусу і репресій).

Виникнення масового голоду — це не лише результат дій і обставин, про які йшлося вище, у нього була власна динаміка, яка виникла спонтанно, з десятків чинників, дій, реакцій, відповідей на ці реакції, що призводило до нових, не передбачуваних обставин і викликів, реакція на які формувалася вже рівнем політичної і загальної культури суспільства, традицією і навіть ірраціональними чинниками й міркуваннями.

Варто погодитися з тими дослідниками, які твердять, що в подіях зими 1932—1933 рр. є елементи терору, який спрямовувався на те, щоб нейтралізувати опір селянства колгоспам чи змусити їх повернути «вкрадене». Цей терор стосувався не лише селян, а й певної частини місцевого, низового керівництва. Його «національний вимір» визначався місцем застосування і намаганням організаторів терору пояснити причини голоду.

Якщо вже йдеться про суб'єктивні наміри, то покарання голодом мало б передбачати, що його ініціатори знають, що в селян нічого немає, і в них відбирають останнє. Факти, в тому числі наведені прихильниками

«геноцидної» версії голоду 1932—1933 років, свідчать, що організатори репресій проти селянства аж до кінця 1932 р. вважали, що зерно в селян є (грудневі рішення про вилучення насінневих фондів та січнева телеграма Й. Сталіна). Цей терор переріс в терор голодом, коли розгорнулася масова конфіскація продовольства та блокада голодуючих регіонів.

В даному разі в СРСР і зокрема в УСРР здійснювався соціоцид, який мав усі ознаки злочину проти людяності — той соціоцид, який був невід'ємною, майже повсякденною ознакою більшовицької політики впродовж 1920—1940-х років. Оскільки він здійснювався в регіонах, де більше 80% населення складало селянство, а серед цієї частки ще більший відсоток (в УСРР) складали українці, він неминуче дістав «національне» спрямування, яке охоче використав Сталін і не менш охоче — прихильники «геноцидної» версії.

Голод 1932—1933 років, не будучи спланованим в цілому як процес, не будучи спеціальною метою вищого партійно-державного керівництва країни, не був і спеціально спланованою антиукраїнською акцією, спрямованою нібито на упокорення бунтівної і потенційно сепаратистської нації.

Наявних свідчень, на мій погляд, недостатньо (принаймні для фахового історика), щоб стверджувати, що Й. Сталін особисто, чи хтось з його найближчого оточення планував масове знищення українців саме за національною ознакою (хоча б як тлумачили цю ознаку — чи то як етнічну, чи то як громадянську). Можна припустити, що голодом скористалися, аби остаточно деморалізувати противників колгоспів, але це питання потребує докладнішого розгляду.

Так само бракує підтверджень про «національну свідомість» українського селянства і здатність його саме до мобілізації під національно-визвольними гаслами. Навіть ті етнографи, які охоче підтримують «геноцидну» версію, зосереджуються на тих аспектах голоду, які пов'язані з руйнуванням традиційної селянської хліборобської культури, але аж ніяк не зі з'ясуванням рівня національної свідомості українських селян.

Чи було небажання селян йти до колгоспів проявом «національної свідомості», чи це був опір землевласників та індивідуалістів владі, яка відбирала основні засоби існування селян? Чи не була колективізація, крім спроби творення індустріалізованого сільського господарства, масштабною спробою нової соціальної революції? І чи не брали участь у цій революції, як рушійна сила, ті елементи села, яким подібно до пролетаріату не було чого втрачати?

Чому повстання проти колгоспів трактується саме в контексті «національної свідомості»? Де підтвердження, що ці повстання відбувалися під

національно-визвольними гаслами? Теза про наявність в українського селянства початку 1930-х років певного рівня національної самосвідомості і відповідно про загрозу національної (націоналістичної) мобілізації в цьому середовищі, яка могла б перерости в загрозу національного повстання і відокремлення, є декларативною, вона не підтверджена ні науковими дослідженнями, ні сучасним рівнем теоретичного осмислення явища націоналізму.

Навіть період української революції 1917—1921 років не засвідчує виявів національної свідомості українського селянства, достатнього для розмов про «націотворчий» потенціал цієї верстви. Посилатися на один-єдиний вислів Й. Сталіна 1925 р. про селянство як армію національних рухів, зроблений зовсім з іншого приводу і про інший регіон світу, і робити звідси далекосяжні висновки про його ставлення до селянства українського є некоректним, принаймні для професійних істориків.

Коли до аргументації долучаються події 1917—1921 років, чому ігноруються найочевідніші факти, наприклад, небажання і нездатність селян мислити категоріями «нації», чи та обставина, що селянство визнало більшовиків не тому, що його перемогли військовою потугою, а тому, що вони зрештою «дали землю»?

Утім, якщо погодитися з ідеєю визнання голоду 1932—1933 років геноцидом, вибір акценту на суб'єктивних намірах Й. Сталіна та його оточення з'являється у зв'язку з необхідністю (для доведення наявності злочину геноциду відповідно до формулювань Конвенції ООН 1948 р.), виглядає неконструктивним і непродуктивним. Це призводить до скрупульозного і невпинного пошуку прихованих смислів і намірів у його висловлюваннях і відповідного способу прочитання документів, про що вже йшлося.

Навіть в рамках геноцидної версії акцент можна змінити — навіщо говорити про наміри, а не про результат дій? Результатом була загибель мільйонів людей, і навіть якщо вона не передбачалася і не планувалася, цей результат свідчить про наявність злочину.

І ненавмисне вбивство однієї людини вважається кримінальним злочином, так само, як і нездійснення допомоги та приховування злочину і злочинців. В цьому разі йдеться про мільйони. Щоправда, в нашому випадку кількість винуватців і співучасників доведеться визнати набагато більшою, і шукати їх доведеться набагато ближче, ніж лише у Москві...

Варто визнати, що голод справді мав загальносоюзний характер як з погляду причин, так і з огляду на його перебіг, він вразив саме зернові регіони, серед яких Україна і Кубань були чи не найбільш густозаселеними та етнічно компактними, що голод вразив і міста, зокрема вели-

кі індустріальні центри, що етнічний вимір голоду стосується не лише українців чи росіян, а й представників інших національностей, зокрема і в Україні.

Водночас не можна не визнати, що в Україні голод мав специфіку, яка відрізняє його від інших регіонів СРСР. Ця специфіка є очевидною в цілій низці чинників і фактів.

По-перше, ця специфіка справді певною мірою визначалася наявністю зовнішнього кордону і, відповідно, інтенсивнішими зусиллями, спрямованими на приховування голоду та запобігання пересуванню селян.

По-друге, варто згадати і плани перетворення УСРР, саме як території, що межувала з ворожою Польщею, на «зразкову республіку» та «фортецю» (з відповідними наслідками для населення).

По-третє, не можна не помітити специфічної уваги Й. Сталіна та його найближчого оточення до керівництва республіки, очевидні недовіру і невпевненість у повній лояльності останнього — враховуючи таку малодосліджену істориками тему, як ступінь автономності українських державних і громадських інститутів і структур в 1920-ті роки, можна знайти нові, можливо несподівані аспекти того, що сталося в Україні і з Україною в 1930-ті.

Зрештою, не можна не згадати й те, що «національне питання» в УСРР на рубежі 1920—1930-х років набуло іншої якості для «центру»: «коренізація» у вигляді «українізації» мала на меті не лише творення лояльного партійно-державного апарату, здатного працювати в місцевих умовах.

Її важливим завданням було подолання потужного класового ворога в містах — російськомовної «дрібною» і «середньою» буржуазії, інтелігенції, службовців, успадкованих від старого режиму. Витіснення цих верств з соціально-культурного простору здійснювалося не тому, що вони були російськомовними, а тому, що вони були «класово чужими».

Наприкінці 1920-х це завдання було вирішене (зокрема і репресивними методами — від чисток установ та позбавлення громадянських прав до показових судових процесів).

Невипадково саме тоді взялися вже за «буржуазну» українську інтелігенцію, і її витіснення і ліквідація відбувалися за допомогою саме тієї частини нової культурної еліти, яка виникла внаслідок «українізації».

В результаті цих процесів постав новий бюрократичний клас та нова соціально-культурна верства, яка виявилася надто самостійним господарем у найбільшій після РРФСР республіці СРСР і явно претендувала на певний рівень самодостатності, нехай і в рамках партійно-державної ієрархії. Від цієї самодостатності до претензій на самостійність було над-

то далеко, однак в умовах екстремальної мобілізації і централізації всіх ресурсів, необхідних для «великого стрибка», вже й така ситуація виглядала небезпечною і конфліктогенною.

Катастрофічно швидка і некомпетентна реорганізація сільського господарства країни, яка супроводжувалася одночасним падінням виробництва і збільшенням вимог щодо його обсягів, породила потужну господарсько-управлінську кризу, яка не могла не спричинити конфлікт між правлячим класом та соціально-культурною елітою республіки. Цей прихований конфлікт, можливо, і був основою та підставою для «національного тлумачення» голоду 1932—1933 років в Україні — і це дуже важлива відмінність його від загальносоюзного голоду.

Голод 1932—1933 років в СРСР та УСРР є однією з наймасштабніших гуманітарних катастроф ХХ століття, він є історичним прикладом одного з найтяжчих злочинів проти людяності.

Саме тому він як історичний факт потребує серйозних, копітких, тривалих, детальних досліджень, які повинні були б мати комплексний, міждисциплінарний характер, які б здійснювалися на міжнародному рівні.

Не шляхом цілеспрямованого замовлення, яке має «академічно» підтвердити канонічну версію події, а в рамках масштабного міжнародного проекту, який мав би починатися з критичної оцінки наявного історіографічного доробку та рівня суспільного усвідомлення проблеми. Ця книга — запрошення до такої дискусії.

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА ДО ДРУГОГО ВИДАННЯ	3
Чого я не сказав і не написав?	5
ВСТУП	6
Розділ I	
ПОЛІТИКА ТА ІСТОРІЯ	13
<i>Глава 1</i>	
До історії питання	16
Заборона і забуття	16
Виникнення теми: українська діаспора	21
Виникнення теми: Україна	29
Складнощі усвідомлення: контексти	35
<i>Глава 2</i>	
Голодомор як об'єкт і суб'єкт політики	41
Голодомор і влада: інтерес	41
Політична легітимація	45
Одержавлення	49
Голодомор як суб'єкт політики	55
«Україна пам'ятає»	60
Голодомор і Янукович	70
«На круги своя»: Голодомор після 2014	73
Криміналізація «заперечення»	76
Суспільні виміри	90

Глава 3	
Голодомор і міжнародна політика	94
Перші спроби	95
«Західний вектор»	98
Російський вектор	105
Розділ II	
ІСТОРИЯ ТА ПОЛІТИКА	125
Глава 1	
Голодомор і «західна» історіографія	128
«Версія Конквеста—Мейса»	128
Ревізія та дискусія	138
Post scriptum?	145
Глава 2	
Голодомор і українська історіографія	150
Інтелектуальний та політичний контексти: динаміка	151
Від заперечення до визнання	157
Від визнання до канонізації	162
Модифікації: Голодомор і <i>Голодомор</i>	170
UA versus RU: Historikerstreit	178
Глава 3	
С. В. Кульчицький і Голодомор	189
Чому Кульчицький?	189
У боротьбі з «вигадками»	192
Переосмислення	195
Голод як геноцид	198
Творення Голодомору	199
Наука, пропаганда, просвіта... ..	202
Підсумки: дослідник і влада	212
Розділ III	
СЛОВА І СМИСЛИ	215
Глава 1	
Дискурс	217
Фактографія	219
Цифри	219

Риторика	224
Моралізаторство	228
Антропоморфізми	232
Голодомор як релігія	233
Голодомор та Інший	235
Голодомор як дискурс: родові ознаки	239
Промовці	242
Терміни і поняття: геноцид і Голодомор	245
Голодомор = геноцид	250
<i>Глава 2</i>	
Історична пам'ять, історія, історіографія	264
Голодомор і «мастер-наратив»	264
Голодомор: чи може історія «бути наукою»?	268
Традиція, пам'ять, історія	275
Можливості теми	282
ПІСЛЯМОВА	287

Наукове видання

Серія «Великий науковий проект»

КАСЬЯНОВ
Георгій

РОЗРИТА МОГИЛА:

Голод 1932—1933 років
у політиці, пам'яті та історії
(1980-ті—2000-ні)

Головний редактор *О. В. Красовицький*
Відповідальна за випуск *А. М. Гопаченко*
Художній редактор *О. А. Гугалова*
Технічний редактор *Г. С. Таран*
Комп'ютерна верстка: *І. Л. Цибульник*
Коректор *Р. Є. Панченко*

Підписано до друку 10.08.18. Формат 70×100¹/₁₆.
Умов. друк. арк. 24,51. Облік.-вид. арк. 20,45.
Тираж 750 прим. Замовлення №

ТОВ «Видавництво Фоліо»
вул. Римарська, 21А, м. Харків, 61057
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 5244 від 09.11.2016

Сайт та інтернет-магазин видавництва:
www.folio.com.ua
Електронна адреса:
market@folio.com.ua

Надруковано з готових позитивів
у ТОВ «Видавництво Фоліо»
вул. Римарська, 21А, м. Харків, 61057
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 5244 від 09.11.2016

Касьянов Г.

К23 Розрита могила: Голод 1932—1933 років у політиці, пам'яті та історії (1980-ті—2000-ні) / Георгій Касьянов; худож.-оформлювач М. Мендор. — Харків: Фоліо, 2018. — 298 с. — (Великий наук. проект).

ISBN 978-966-03-8087-5 (Великий наук. проект)

ISBN 978-966-03-8316-6.

Георгій Касьянов (нар. 1961 р.) — український історик, доктор історичних наук, професор. Стажувався і викладав в університетах Європи, США, Канади, Австралії, Японії. Автор близько двохсот наукових розвідок, опублікованих українською, російською, білоруською, польською, німецькою, англійською, фінською мовами.

Саме про те, як представлений Голодомор в історіографії, політиці, пам'яті, міжнародних відносинах, внутрішньополітичній боротьбі в Україні, — ця книга. Автор задається питанням, наскільки професійний історик може бути незалежним від впливу політики і настроїв суспільства. Політика впливає на історіографію чи історіографія на політиків? Як формується і чи змінюється історична пам'ять під дією сучасних політичних процесів? Ці та інші питання розглядаються на прикладі становлення та поширення історичного образу Голодомору 1832—1933 років в Україні.

УДК 94(477)